

Ҳеҷат Қелімбетай
НЕ ХАЧУ
ГУБЛЯЦЬ
НАДЗЕЮ

Аповесць-маналог

МІНСК
ВЫДАВЕЦКІ ДОМ
«ЗВЯЗДА»
2014

УДК 821.161.1(574)-31
ББК 84(5Каз=Рус)-44
К34

*Пераклад з казахскай мовы
А. М. Карлюкевіча, А. М. Бадака*

Пераклад ажыццёўлены па выданні:

Келімбетов, Н. Үміт үзгім келмейді : повесть-монолог / Немат Келімбетов. — Алматы : Жалын, 1981. — 232 бет.

Келімбетаў, Н.

К34 Не хачу губляць надзею : аповесць-маналог / Немат Келімбетаў ; пер. з казах. А. М. Карлюкевіча, А. М. Бадака. — Мінск : Звязда, 2014. — 192 с.
ISBN 978-985-7083-59-6.

Галоўны герой аповесці-маналога “Не хачу губляць надзею” Ержан, знаходзячыся на мяжы жыцця і смерці, праяўляе выдатныя чалавечыя якасці: мужнасць, стойкасць, дабрыню. Прыкаваны да ложка, ён прыходзіць да асэнсавання сапраўдных каштоўнасцей жыцця, узаемасувязі Часу і чалавечых лёсаў.

**УДК 821.161.1(574)-31
ББК 84(5Каз=Рус)-44**

ISBN 978-985-7083-59-6

© Келімбетаў Н., 1981
© Карлюкевіч А. М.,
Бадак А. М., пераклад
на беларускую мову,
2014
© Афармленне. РВУ
«Выдавецкі дом
«Звязда», 2014

КОЖНЫ ЧАЛАВЕК ВАЛОДАЕ МАГУТНАЙ СІЛАЙ

Надзвычай уразіла мяне шчырая, адкрытая кніга Немата Келімбетава “Не хачу губляць надзею”. У сваёй шматгадовай практыцы нейрахірурга (а гэтай справе я аддаў, лічы, паўстагоддзя жыцця) мне часта даводзілася сустракацца з многімі вельмі моцнымі людзьмі. Чалавек заўжды імкнецца не здавацца хваробам, стараецца ўсе свае сілы скіраваць на барацьбу за сваё здароўе, за сваю трываласць. Так, на вялікі жаль, не ўсім, далёка не ўсім ўдаецца атрымаць перамогу ў гэтай нялёгкай барацьбе. Часта я бачыў, як чалавек, быццам крохкае шкло, рассыпаецца перад Сцяной сур’ёзных выпрабаванняў. Што ўжо казаць пра самога гаротніка-бядотніка, таго, на каго напала страшная хвароба!.. І родныя, блізкія людзі парознаму паводзяць сябе. Не вытрымліваюць таго напружання, якое спаткала іх.

Немат Келімбетаў перамог самога сябе. Яго магутная воля не пакарылася страшнай бядзе. Хворы чалавек выявіў сябе сапраўдным змагаром, здолеў вытрываць самыя складаныя выпрабаванні. Можна толькі здагадацца, якія балючыя думкі і якія пякучыя перажыванні яму давялося адчуць. Так, фізічна яму было няпроста працягваць сваё жыццё, штодня пазіраць на здаровых людзей. Але духоўная моц Немата аказалася неверагод-

най і бязмежнай, такой, што прыйшла на дапамогу яго фізічнаму стану.

Вучоны, літаратуразнаўца і пісьменнік, перакладчык і ў сваёй хваробе застаўся Вучоным з вялікай літары. Працягваючы пісаць свае навуковыя працы, даследчык зрабіў і надзвычай важную рэч. Кнігай “Не хачу губляць надзею” ён зазірнуў у сутнасць чалавечых характараў у час выключных выпрабаванняў. Празорліваць, з якой аўтар узіраецца ў сваіх герояў, прымушае задумвацца над многімі рэчамі, узважаць вартасці жыцця.

Прызнаюся, я параіў бы кожнаму з тых пацыентаў, хто трапляе ў няпростую сітуацыю, перагарнуць старонкі шчырай споведзі Немата Келімбетава “Не хачу губляць надзею”. Упэўнены: большасць з чытачоў паверыць у свае сілы, скажа сабе, што за жыццё можна і трэба змагацца. Жыццё — велізарнейшы дар. Чалавеку. Дык чаму мы павінны так лёгка развітвацца з ім?!

Не выпадкова і крочыць па ўсім свеце кніга Немата Келімбетава “Не хачу губляць надзею”, перакладаецца на розныя мовы свету. Пра Келімбетава ведаюць у Кітаі і Францыі, Азербайджане і ў многіх іншых краінах. Ведаю, што беларускім пісьменнікам, перакладчыкам, сваім сябрам падказаў звярнуць увагу на гэты твор вядомы паэт, публіцыст, вядомы грамадскі дзеяч Азербайджана Чынгіз Аліаглы. Нізкі і яму паклон за гэта! Чынгіз Аліаглы як тонкі лірык, як чалавек, які эмацыйна ўспрымае рэчаіснасць, здолеў разгледзець сілу кнігі, сілу знойдзеных, сабраных разам слоў. Спадзяюся, што следам і многія разумныя людзі павераць у важкасць Слова, Звароту да іх спакутаванага сэрца сапраўды вялікага і сумленнага ў адносінах да жыцця і блізкіх Чалавека, так, Чалавека з вялікай літары — Немата Келімбетава. Я асабіста веру яму як Пісьменніку і як

Чалавеку, які пераадолеў многія выпрабаванні і здолеў агледзець жыццё, разабрацца ў яго вартасцях. Прыклад Немата Келімбетава, яго змагання за чалавечую годнасць, за тое, каб быць карысным блізкім людзям, грамадству ў цэлым, яшчэ доўга будзе цікавы чалавецтву!

*Арнольд СМЕЯНОВІЧ,
акадэмік Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі,
прафесар, доктар медыцынскіх навук,
лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Рэспублікі Беларусь,
заслужаны дзеяч навукі Рэспублікі Беларусь*

КАХАННЕ — ГАЮЧАЯ КРЫНІЦА ЛЁСУ

Упусціў у душу аповесць-маналог казахскага пісьменніка Немата Келімбетава. Мы ніколі не бачыліся з ім. Жылі на розных зямных прасторах. Мова ў кожнага свая. Жыццёвы лёс розны. А вось жа пачула душа душу. І я ўсцешыўся, што мой фамільны радавод пабагацеў на адну знакавую асобу.

Сапраўды, усе мы — радня на касмічным караблі, які называецца Зямля. Усе разам ляцім да зор, у вечнасць. І вось пра гэта не павінны забываць. Мусім жыць так, как было жыццё пасля жыцця. А інакш нашошта капціць Божы свет?

Мой мужны казахскі брат Немат Келімбетаў сваім жыццём-подзвігам, сваёй аповесцю якраз і паказвае, што трэба рабіць, каб сталася жыццё пасля жыцця. У тэорыі гэта да банальнасці проста: беражы кожную хвіліну зямнога раю, змагайся за жыццё, дараванае табе самім Богам, ды заставайся Чалавекам.

Герой аповесці Ержан, ён жа аўтар Келімбетаў, даволі паспяховы і перспектыўны вучоны, нечакана трапляе ў аперацыйную. А жыццё, як правіла, і трымаецца на нечаканасцях. Трэба толькі ўмела выбірацца з пастак.

Ержан пасля неймаверна цяжкай аперацыі на пазванку застаецца на ўсё жыццё нерухомым. Не слухаюцца рукі і ногі. Прыкуты да ложка, Ержан уступае

ў схватку з самой смерцю. Чапляецца чым і як толькі можна за адвесную скалу, якой стала для яго само жыццё.

Ой, як жа мне знаёмы пачуцці і памкненні галоўнага героя аповесці Ержана! Справа ў тым, што такія жыццяхвярнікі ёсць і ў маёй Беларусі.

У свой час я напісаў кнігу пра Зінаіду Тусналобаву-Марчанку, якая вярнулася з вайны без рук і без ног. Да юнай скалечанай Зіны вяртаецца яе каханы Іосіф Марчанка. Ён прайшоў вайну ад званка да званка. Паранены. Яны стварылі сям'ю. І шчасліва пражылі свой век. Пакінулі пасля сябе нашчадкаў — сына і дачку. Па крутых віражах жыцця франтавікі пранеслі шчырае і вернае каханне.

З трапяткім, шчымлівым пачуццём працаваў над аповесцю пра сляпога Анатоля Нятылькіна. Ён да таго адаптаваўся да жыцця, што вучыўся нараўне з усімі ў інстытуце, працаваў дырэктарам завода для слабабачачых, узначальваў Таварыства інвалідаў па зроку ў Беларусі, выбіраўся дэпутатам Вярхоўнага Савета рэспублікі. Усім тлумачыў біблейскую ісціну: “Мы — сыны дня, а не сыны цемры”.

Сваёй прагаю да жыцця скарыла сэрцы ўсёй Беларусі дзяўчынка Саша Гушча. Быў ёй усяго годзік, калі яна трапіла ў пажар. Абвугленую ўхапіла маці дачушку і прынесла ў бальніцу. Доктар жажнуўся: “Калі я выратую яе, яна пракляне вас і мяне”. Маці не паверыла ў трагедыю і забіла ў званы трывогі. Адгукнуліся людзі з добрымі сэрцамі, вопытнымя медыкі. Дзяўчынка вытрымала больш за трыццаць аперацый. Засталася без ручак. З рабрыны ёй змайстравалі носік. Нарасцілі валосікі на галаве. Сёння Аляксандра Гушча, выпускніца ўніверсітэта, працуе ў прэстыжнай камп'ютарнай фірме. Любіць спяваць, танцаваць, маляваць, піша вершы, ведае некалькі замежных моў.

Казах Ержан, які не скарыўся перад самой смерцю, беларуска Зіна Тусналобава, Анатоль Нятылькін, Саша Гушча... Што іх з'ядноўвае, радніць? Прага да жыцця. Мужнасць. Жаданне аддзячыць усім, хто падараваў самае дарагое — магчымасць убачыць і спазнаць свет людзей, падрыхтаваць да вечнасці сваю душу.

Такім жыццялюбам хочацца пакланіцца да зямлі. Каб мая воля, я б устанавіў самую дарагую, прэстыжную залатую зорку — міжнародны ордэн “Пакланенне”. Мы павінны схіліць галовы перад героямі, браць у іх урокі таго, як чалавек не мае права паміраць без пары, не выканаўшы на Зямлі свой доўг.

А доўг гэты самы розны, як горы, ад простага ўзвышша да заснежаных вяршынь Казбека. Немат Келімбетаў перад рызыкаўнай аперацыяй: “Я перажываю, што ні разу не нарваў любімай жонцы кветак сваімі рукамі. Гэта мой доўг! Я павінен яго выканаць. Я абавязаны вытрымаць аперацыю...”

Вось з такіх зярнятак надзеі і веры ўзрастае волатная мужнасць, здольная тварыць дзіва.

Усім дыханнем аповесці аўтар даводзіць сваім чытачам адну ісціну: трэба ўмець любіць! Нагадаю, у багатай і сакавітай беларускай мове ёсць два словы пра самае высокае пачуццё: любіць і кахаць. Любіць можна бярозку каля хаты, а кахаць — толькі дзяўчыну, жанчыну, а то і бабулю. Дык вось, любіць і кахаць — гэта мускулы нашай душы, гаючая крыніца кожнага чалавечага лёсу. Калі яны ёсць, калі пастаянна папаўняецца чалавек сілай, трываласцю, высокім пачуццём, чыстым сумленнем, тады любыя нягоды пераадольныя, тады завеі і вятрыскі ў асалоду. З асэнсаваннем усяго гэтага глыбока зразумела ўваходзіць у свядомасць прызнанне жонкі Ержана чароўнай Гаухад: “Не плач, родны! Галоўнае, што ты жывы. Астатняе я вазьму на сябе”.

Яна, каханая і закаханая Гаухад, узяла на сябе боль і страх мужа, доўгімі гадамі няньчыла яго, як дзіця, надала яму веру. І вось кніга “Не хачу губляць надзею” з прысвячэннем каханай жонцы.

Такія кнігі не павінны залежвацца на паліцах бібліятэк. Яны павінны працаваць на сённяшняга і заўтрашняга чытача. І, думаю, мы, людзі розных краін, павінны часцей абменьвацца падобнымі кнігамі пра людзей з Божай міласці знакавых, якім забяспечана жыццё пасля жыцця.

І яшчэ. Давайце, пісьменнікі, журналісты, гісторыкі, паспяшаемся ўславіць людзей, якія становяцца гонарам нацыі. Яны сваім жыццём умацоўваюць, узбагачаюць зямны рай. Людзі і толькі людзі, іх лёсы, справы і подзвігі — гэта і ёсць гісторыя, скарб, моц, прыгажосць, прывабнасць любога народа. Паспяшаемся, каб не ўздыхаць каля пагостаў, што там пахавана бібліятэка непрачытаных кніг.

Мой казахскі брат Немат Келімбетаў! Хай жа твая душа ведае, цяпер і ў маёй любімай Беларусі жывуць твае героі. Я адчуў і палюбіў іх, як адчуў і палюбіў тваё дыханне, тваю праметэеўскую волю, тваю старажытную велічную радзіму.

*Уладзімір ЛПСКІ,
галоўны рэдактар
дзіцячых часопісаў “Вясёлка”, “Буся”,
лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі*

Чынгіз Алі аглу

ІКАР

*Светлай памяці
Немата Келімбетава*

Акрылены высокай марай,
Ты мог бы з месца зрушыць горы,
Да зораў даляцець Ікарам,
Што ў празе зор не знае зморы.

Няхай шалее завіруха,
Няхай зіма паўсюль пануе,
Таго, хто здольны сэрцам слухаць,
Сама зямля цяпер пачуе.

Схіляю голаў прад табою.
Твой кожны дзень — палёту роўны.
Ты, нескароны вязень болю,
Скарыў бяскрайніх стэпаў роўнядзь.

Нібы пчала да кветкі-лёсу,
Ты адляцеў у боскі вырай.
Ты даказаў, што смак палёту
Магчыма зведаць і бяскрылым.

З бальнічных сценаў — пад аблокі,
Насуперак законам свету.
Нібы Ікар, у край далёкі
Ты адляцеў... Мой дружа светлы...

*Пераклад з азербайджанскай
Таццяны Сівец*

ПАЭМА ПРА ГЕРАІЗМ І МУДРАСЦЬ

Замест прадмовы

Гэтую кнігу ў выглядзе рукапісу я прачытаў, не адрываючыся, за адзін дзень. Скажу адразу — яна мяне ўзрушыла. Не займальна закручаным сюжэтам і не складанымі перыпетыямі лёсаў яе герояў, а веліччу, нязломнасцю, чысцінёю і праведнасцю чалавечага духа ў адчайнай бітве са смерцю. Узрушыла бязмежнай, усепаглынальнай смагай жыцця, якая ні на імгненне не згасала ў душы Ержана — галоўнага героя кнігі.

Што і казаць, жыццё падаецца прыгожым, калі ў цябе нічога не баліць, блізкія твае жывыя і здаровыя, а ў справах поўны поспех! Думаецца, той, да каго ніводнага разу не дакранулася цяжкая хвароба, хто не сутыкнуўся аднойчы твар у твар са смяротнай пагрозай свайму жыццю, не зможа ў поўнай меры спасцігнуць і адчуць розныя грані чалавечага існавання. Наўрад ці шчаслівы ва ўсім чалавек здольны спасцігнуць глыбокі сэнс сапраўдных каштоўнасцей нашага такога кароткага жыцця, напоўніцу адчуць усю яе асалоду і непаўторнасць.

Да такой высновы я прыйшоў, перагарнуўшы апошнюю старонку кнігі Немата Келімбетава “Не хачу губляць надзею”. Галоўны герой аповесці-маналага Ержан — малады чалавек, які перанёс на-

ступствы цяжкага захворвання пасля складанейшай нейрахірургічнай аперацыі на спінным мозгу. Ён асуджаны на поўную нерухомасць з-за параліча канечнасцей, але, нягледзячы на гэта, уступае ў штодзённую распачную барацьбу са смерцю, якая падступіла так блізка.

Аксакалы, гаворачы пра невылечна хворых людзей, якія паміраюць, часам дадаюць: “Відаць, спінны мозг абарваўся”, — таму што цяжкая траўма спіннага мозга азначала немінучую смерць чалавека. Знакаміты Ахан-серэ, губляючы свайго любімага каня Кулагера, горка плакаў:

Кулагер, жеребёночек мой!

Я в твоём позвоночнике — мозг спинной...

Перанёшы складаную аперацыю на спінным мозгу, Ержан — жыццярэдны, энергічны малады чалавек — у адно імгненне пераўтварыўся ў нерухомае цела, прыкаванае да ложка. Аднак бяда, якая навалілася ўсім сваім цяжарам, невыносныя пакуты не зламалі Ержана, а толькі ўмацавалі яго волю і рашучасць змагацца за сваё жыццё насуперак абставінам.

Канешне ж, бывалі дні, калі смерць, здавалася, дыхала яму ў твар, і тады адчай і безвыходнасць авалодвалі ўсёй яго сутнасцю. Але і ў гэтыя хвіліны ён баяўся не самой смерці, а таго, што не зможа да канца выканаць свой грамадзянскі абавязак перад краінай, абавязак бацькі і мужа, абавязак перад роднымі і блізкімі, перад сябрамі.

Пераканаўча і ўражліва ў кнізе гаворыцца і пра тое, як верная сяброўка жыцця, жонка, вырвала свайго мужа з учэпістых кіпцюроў смерці. Але гэта стала магчымым хіба толькі дзякуючы на дзіва моцнаму духу, упартасці, мужнасці і непераадольнаму імкненню да

жыцця самога Ержана, асуджанага, здавалася б, лёсам да поўнай нерухомасці і маруднага згасання.

Вось у гэтай вялікай перамозе над злым рокам і заключаецца галоўны сэнс выдатнага твора Н. Келімбетава, твора, які я назваў бы паэмай пра мужнасць і мудрасць.

Кнігу “Не хачу губляць надзею”, у якой праўдзіва адлюстраваны рэальныя падзеі жыцця самога аўтара, членаў яго сям’і і атачэння, можна смела назваць дакументальнай прозай. Немату Келімбетава было ўсяго трыццаць пяць, калі вынікам перанесенай ім нейрахірургічнай аперацыі на спінным мозгу стаў параліч абедзвюх рук і ног. З гэтага дня час для яго пачаў цягнуцца пакутліва доўга, не пакідаючы ўяўных шанцаў на выздараўленне. Але, абвясціўшы вайну хваробе, Немат усімі сіламі душы і цела стаў адганяць ад сябе смерць, атрымліваючы перамогі адну за адной. Так, год за годам, прайшло яшчэ трыццаць пяць гадоў. Цяпер Немату Келімбетава ўжо пад семдзясят. Пра гэтыя гады, напоўненыя бясконцымі душэўнымі і фізічнымі пакутамі, вельмі добра сказаў сам аўтар кнігі: “Гэта было жыццё, у якім я раптоўна пазбавіўся бязвоблачнай, поўнай радасных здзяйсненняў і надзей маладосці, дзіцячых захапленняў маленькіх сыноў, асядлаўшых бацькоўскую шыю, бязмернай радасці ад вясёлых прагулак з імі па гарадскіх парках, асалоды ад басаногай прабежкі па пяшчотным аксаміце вясновага разнатраўя, шчасця палёту на наравістым жарэбчыку па бяскрайнім стэпе, які вабіць, кліча ўдалячынь, захопленай — аж да поту — працы ў полі з кетменем у руках, задавальнення адорваць знаёмых маладзіц букецікамі стэпавых цюльпанаў, — усяго таго, што і называецца Жыццём”.

Глыбокапаважаныя чытачы! У ваших руках — дзіўная, унікальная кніга, я б сказаў, кніга-гімн,

якая ўсхваляе магутнасць чалавечага духу і волі,
сілу сапраўднай любові, ні з чым не параўнальную
і ўсепераможную прагу жыцця!

*Азільхан НУРШАЙЫКАЎ,
народны пісьменнік Казахстана,
лаўрэат Дзяржаўнай прэміі*

НЕ ХАЧУ ГУБЛЯЦЬ НАДЗЕЮ

Аповесць-маналог

Прысвячаю маёй жонцы Куаныш

Я хварэў і чакаў смерці.

Я паміраў кожны дзень, але заставаўся ў жывых, каб зноў і зноў адчуць боль.

Часам мне падавалася, што гэты боль — адзінае пацвярджэнне майго існавання.

Я падаў у прорву адчаю і выкараскваўся, цьмяны агеньчык чалавечай любові веў мяне, і я не ведаў, куды...

Я змагаўся і цярпеў паражэнне за паражэннем, надзея пакідала мяне, але я не здаваўся на міласць мацнейшага.

Таму што мацней за мяне была толькі смерць...

У гэты сумны час побач са мною была мая жонка Куаныш, якая стала правобразам Гаухар у гэтай аповесці.

Гаухар, міласэрная Гаухар, ты не пакінула мяне, не адварнулася ад мяне.

Гэты маналог я прысвячаю табе.

Частка I

1

Вось ужо больш за два месяцы я ляжу ў гэтай бальніцы, як зажива пахаваны. Ад жыцця ў мяне засталіся толькі думкі. Яны, як апошняя нітачка, як мосцік, злучаюць мяне са светам. Не параўноўвай мяне з птушкай, якая патрапіла ў сілкі, Гаухар. Маё становішча ў тысячу разоў горшае. У птушкі ёсць крылы, яны вынесуць у нябесную прастору, калі ўдасца вырвацца з палону. А ў мяне няма крылаў, няма прасторы, і застаецца толькі слабая надзея, што ўсё абыдзеца.

Але самае галоўнае — у мяне ёсць ты! Як я ўдзячны лёсу, што ён падарыў мне цябе! Калі б не было цябе, ніякія думкі не змаглі б мяне суцэшыць. Думкі — выратавальны масток у жыццё. І гэты масток — шлях да цябе.

Гаухар! Сёння ва ўсім велізарным свеце толькі ты разумееш мяне. Толькі ты мяне чуеш, толькі табе адчынена маё вымучанае сэрца. Але калі наведваеш мяне пасля працы, і мы сядзім у садзе на бальнічнай лаўцы, я трымаюся адхілена. Спрабую заставацца мужчынам. Я не хачу, каб ты шкадавала мяне, бо тваё шкадаванне адрозніваецца ад шкадавання ўсіх астатніх людзей. Тваё сэрца абліваецца крывёю, ты губляеш здароўе,

сілы, ты сцякаеш, як воск. І я стараюся не паказаць, як мне цяжка, жартую і бадзёра на цябе пазіраю, але ты і так усё бачыш і разумееш.

Праклятая хвароба! Чаму яна прыйшла менавіта да мяне? Які вораг сурочыў наша жыццё? За што нам, родная, такая доля?!

Я ніколі не баяўся болю, і не ў болі тут справа. У сто разоў цяжэй усведамляць сваю бездапаможнасць, чым проста пакутаваць. Адчуваць сябе жывым трупам, нерухомай калодай. Ты ведаеш мяне, Гаухар. Ты ніколі не лічыла мяне слабаком. Тым болей крыўдна, тым жаклівей усведамляць, што кожны раз ты наяве пераконваешся: ранейшага мяне ўжо няма. А ёсць разваліна, у якой ад ранейшага Ержана засталася толькі імя. Але, павер, я не з тых, хто пры першым парыве ветру падае і ўзнімае лямант да нябёс. Мяне, любімая, зламала не бура жыцця, а чорныя думкі, што абступілі з усіх бакоў...

Адзіная надзея, што ты Гаухар, вытрымаеш, не пакінеш мяне, не зломішся. Трымайся, мілая! З тваёй дапамогай я адолею праклятую хваробу, захаваю свой гонар. Толькі разам мы ўтрымаемся. Няхай увесь свет адвернецца, вынесшы мне канчатковы прысуд, — мне няма справы да гэтага свету, але калі ты адвернешся, такога ўдару я не перанясу. Калі цябе доўга няма, калі ты спазняешся, я чакаю і хвалюся, як жарэбчык, пакінуты людзьмі на далёкім жайлау. Як я баюся, што ты не прыйдзеш болей ніколі...

Гаухар! У час хваробы пачынаеш разумець, які шчаслівы чалавек, што не зведаў цялесных хвароб. Якое гэта шчасце — быць жывым, здаровым, бегачь, весяліцца. Але, з другога боку, людзі, якія не зведалі болю, шмат чаго пазбаўлены, многага не разумеюць, пра многае не здагадваюцца.

Я зразумеў, Гаухар, што ў кожным з нас схаваны прадонні некрантуых пачуццяў, перажыванняў, памкненняў. І адкрываюцца яны ў час пакут, якія выпадаюць на чалавечую долю. Зараз я знаходжуся ва ўладзе абудзіўшыхся сіл, якія ідуць з глыбінь маёй душы. А колькі бадзёрых, здаровых, вясёлых людзей і не падазраюць пра існаванне такой крыніцы. Ім гэта невядома, Гаухар! Няхай я прыкуты да ложка, але гэта не перашкаджае мне разважаць, не перашкаджае разказваць табе пра мае перажыванні і адчуванні.

Быў бы я здаровы, як раней, мне б гэта і ў галаву не прыйшло.

І вось, як кажуць, “пашчасціла”.

Гэта, Гаухар, не чорны гумар. Гэта сапраўды так. Я падняўся на новы ўзровень разумення ўсяго, што адбываецца ў свеце. І скажу табе шчыра, Гаухар: менавіта тут, у бальніцы, а не ў чытальнай зале навуковай бібліятэкі я дайшоў да некаторых ісцін.

І падумаў: ці не губляю розум?

Калі б ты ўбачыла мяне ўчора, ты была б здзіўлена, затурбавалася: “Пра што ж ён думае?”

Я думаў пра цябе.

Пра дзяцей.

Пра нашу будучыню.

Гэта ж нармальна, ці не праўда?

Я прызнаюся табе: учора мяне непакоіла бяссонніца, я доўга не мог заснуць.

Я, Гаухар, зрабіў адкрыццё. Жыццё — гэта рака. І мы з табою плылі па гэтай рацэ дзесяць гадоў. Усё было ў нас у парадку. Працавалі, нарадзілі дзяцей, дзеці падраслі... Мы радаваліся нашым радасцям і перажывалі няўдачы. Усё было ў нас як ва ўсіх. А Рака Жыцця цякла. Яна заўсёды цячэ. А ты, Гаухар, задумвалася, куды яна цячэ? Куды яна нясе нас на сваіх ма-

гутных хвалях? Па праўдзе кажучы, я не задумваўся. Плывём, ну і плывём. Як усе. Як тысячы, як мільёны людзей. А вось падарожнікі, якія вандруюць па стэпе, час ад часу падымаюцца на ўзгоркі і азіраюцца, куды іх прывяла дарога, колькі часу яны прайшлі і колькі вёрст іх яшчэ чакае наперадзе. Так і нам, тым, хто плыве па Рацэ Жыцця, варта часам азірнуцца назад і ўважліва паглядзець уперад. Бо чалавек не трэска, яму не ўсё роўна, куды нясуць яго хвалі. Здавалася б, думка не такая ўжо і складаная. Але гэта толькі на першы погляд, дарагая Гаухар. Адна справа разважаць пра Раку Жыцця здароваму, чырванашчокаму весялуну, а другая — бездапаможнай нікчэмнай разваліне, у якую сёння ператварыўся твой дарагі муж. Ты толькі падумай, Гаухар. Я ляжу, асуджаны на нерухомасць, а можа, і на смерць. Так, так! І разважаю пра нейкія мудрагелістыя рэчы.

Я знаходжуся ў аддзяленні для цяжкахворых. Тут ніякага сакрэту няма. Гэта — нейрахірургічная бальніца. Тут робяць самыя складаныя, самыя небяспечныя аперацыі. Умешваюцца, урываюцца ў святая святых — у чалавечы мозг.

А ў мяне хворы спінны мозг.

Нават падумаць страшна, не тое што перанесці такую аперацыю. Вось табе ўскрыюць чэрап. Стануць вычышчаць мозг, як арэх ад шкарлупы. Пасля будуць рэзаць па жывому, злучаючы клетачкі, зрошчваючы нервы... І нямала ж людзей праходзіць праз гэтае пекла. Я сам штодня бачу тых, хто ўступае ў барацьбу са смерцю. У мяне таксама наперадзе такая ж барацьба.

І калі я думаю пра гэта, становіцца страшна.

Але ты запомні, Гаухар! Ержан, твой муж, так лёгка не развітаецца з жыццём.

Я буду змагацца з гэтымі пакутамі, горкімі думамі,
сумнымі прадчуваннямі.

Я не паддамся смутку.

Буду з усіх сіл супраціўляцца хваробе, адчайна ча-
пляцца за жыццё.

Я не з тых, хто апускае рукі, здаецца без барацьбы.
Баязліўцамі я пагарджаю.

Калі ўжо прыйшла бяда, то я годна сустрэну яе.

Але страшней за ўсё — змрочныя думкі. Яны ава-
лодваюць мною, скручваюць цела, і свет ператвараец-
ца ў гарошыну...

Гаухар! Ніколі раней мне не хацелася ўбачыць цябе
так, як зараз. Я сумую па тваіх цёплых вачах, па белай
лебядзінай шыі, па чорных як смоль валасах. Я сумую
па табе. Ужо даўным-даўно твой вобраз назаўсёды
паланіў мяне. І зараз ён кружыць мне галаву, уносіць
у спапяляючым віхры.

Магчыма, іншым ты не здаешся такой абаяльнай,
чароўнай. Магчыма, такая ты існуеш толькі ў маёй
выпакутаванай фантазіі. Але гэта не важна, таму што
для мяне ты самы дарагі чалавек на свеце. Ты — мой
цудоўны скарб.

Я ведаю, мілая, зараз ты на працы. Табе няма калі
аддавацца марным думкам. З таго часу, як я ў бальніцы,
клопаты пра дом, дзяцей наваліліся на цябе.

Сёння вечарам, як заўсёды, ты пойдзеш у дзіцячы
сад, забярэш Кайрата, з школы вернецца Мухіт. І вы
ўтрох сядзеце вячэраць...

Я зараз ляжу на ложку нерухома, абьякавы да све-
ту, ахоплены сваімі думкамі.

Але ведаеш, Гаухар, сёння я не тая вартая жалю
разваліна, якім быў учора. Сёння я быццам кветка, на-
сычаная вільгаццю, напоеная вадою.

Спытаешся, чаму? А вось паслухай.

Толькі мы пачалі абедаць, як у палату ўвайшлі дактары. У мяне правалілася сэрца. Звычайна яны не робяць абход у абедзенны час. Сярод тых, хто ўвайшоў, была і прафесар-нейрахірург, ты яе ведаеш. Я адразу зраумеў, што некага з нас траіх у палаце чакае тэрміновая аперацыя.

Каго?

Чаму яны не гавораць?

Яшчэ нядаўна мы жартавалі паміж сабой, смяліся. А ўбачылі прафесара — і ўся наша весялосць знікла ў адно імгненне.

Мне не цяпелася даведацца, каго будуць аперыраваць. Але я ляжаў нерухома, баючыся паварушыцца. Мае суседзі таксама маўчалі. Ніхто не рашаўся парушыць цяжкую цішыню.

Але вось прафесар стала перагортваць гісторыю хваробы. Няўжо маю? У гэты момант яна падалася мне старшынёю суда, што праз некалькі хвілін павінен вынесці суровы прысуд, які немагчыма абскардзіць.

Прафесар павярнулася ў мой бок.

Я спрабаваў ухіліцца ад яе погляду.

Але выратавання не было.

Яна агучыла маё прозвішча. Пасля хутка паглядзела проста мне ў вочы і сказала: “Заўтра вас будзем аперыраваць”.

Калі яна разам з калегамі выйшла з палаты, мае суседзі адначасова выдыхнулі: “Ух!” — быццам апусцілі на зямлю цяжкія сумкі. А я, як рыба, выкінутая на бераг, лавіў сухімі вуснамі паветра.

У вушах стаяў страшэнны звон.

Што паробіш?! У адно імгненне ўсё змянілася ў маім жыцці. Я панікнуў, зламаўся, як аловак у моцнай руцэ.

Толькі што палата была асветлена паўдзённым сонцам, а цяпер усё стала шэрым, агарнулася нейкім

душным змрокам. Сэрца маё білася, рвалася з грудзей, прадракаючы бяду.

Што са мной адбываецца?

Чаму я так спалохаўся?

А можа, гэта не я, а толькі маё беднае сэрца баіцца заўтрашняй аперацыі?

Гаухар! Ты ж ведаеш нашага прафесара. Яна поўная, крышку сутулая, пажылая. Яе манеры, паходка, голас, рухі болей бы падышлі мужчыну, чым жанчыне. У клініцы ніхто не звяртаецца да яе па імя і па бацьку, ніхто не гаворыць: “Алена Андрэеўна”. Усе называюць яе проста “прафесар”.

У адрозненне ад іншых дактароў, Алена Андрэеўна не шкадуе хворых. Яна выкладвае ўсё наўпрост. Відаць, таму хворыя вераць ёй, не сумняваюцца ў правільнасці яе дыягназаў.

Прафесар ніколі не песціла хворых цёплымі адносінамі, асабліва цяжка даводзілася тым, каго сёння-заўтра чакала аперацыя. З імі яна размаўляла, сурова насупіўшы бровы. Праўда, праз некаторы час я зразумеў, што ў гэтай манеры стасункаў заключаўся асаблівы сэнс.

Каму, скажы мне, спадабаецца размова, калі кожнае слова ўбіваецца, нібы цвік? Слова-цвікі звіняць у вушах, не ведаеш, куды схавацца, пачынаеш думаць: а чым я гэта заслужыў такі незадаволены, сярдзіты тон?

Але яна так робіць свядома.

Калі салдаты рыхтуюцца ісці ў смяротны бой, іх варта разлаваць, растравіць ім душу. Для гэтага патрэбны асаблівыя словы — запальныя, ваяўнічыя, рэзкія. Перад бітвай камандзір ніколі не стане звяртацца да салдат: “Мілыя вы мае!” Не! Грозным голасам ён будзе выкрыкваць пракляцці ворагу. Ён будзе

падсцёбваць байцоў, хлястаць іх словамі, як разгарачаны коннік хлешча перад скачкай свайго каня. Кожнае камандзірскае слова будзе гарачым клінком упівацца ў сэрцы байцоў. Праведны гнеў камандзіра перадасца ім, і вось яны ўжо гатовыя кінуцца ў пекла.

Наша прафесар таксама лічыла, што чалавек ідзе на аперацыю як на смяротны бой. Сябе яна ўяўляла камандзірам, які вядзе байцоў у атаку. А мы, пацыенты, натуральна, абавязаны без прычанняў выконваць яе загады. Яна часта паўтарала: “Каб перамагчы хворобу, вы павінны змагацца за сваё жыццё з усіх сіл”.

І вось, Гаухар, я пачаў выконваць яе загады, разумець кожны рух яе пахмурных броваў. У гэтай справе я дабіўся такіх поспехаў, што цяпер, пабачыўшы чалавека, магу беспамылкова вызначыць, пра што ён думае. І не памылюся. Увогуле ж, я прыйшоў да высновы, што людзі, якія не ўмеюць чытаць па тварах, — самыя шчаслівыя. Якая карысць сачыць за патаемнымі рухамі чалавечай душы, нібыта злодзей, старацца разгледзець чужое дабро праз замочную шчыліну?

Але ў бальніцы карысць з гэтага была.

Мы даўно заўважылі, што рэдкія праявы прафесарскай сімпатыі адносіліся якраз да тых хворых, для якіх станоўчы вынік аперацыі не быў відавочным. З імі яна размаўляла добразычліва, нават душэўна. Памятаю, неяк у абедзенны час яна з’явілася ў нашай палаце, паглядзела на мяне з цеплынёю, пра нешта папыталася і ўсміхнулася.

Гэта падалося мне падазроным. Што там падазроным! Гэта насцярожыла мяне і напужала.

Прызнацца, я спалохаўся не столькі аперацыі, колькі нечаканага спачування і шкадавання ў позірку прафесара.

Канешне ж, паведамленне пра аперацыю не было для мяне навіной. Людзі, што ўваходзілі ў дзверы, над

якімі аршыннымі літарамі напісана “Нейрахірургія”, ведаюць пра тое, што іх чакае. І перш чым пераступіць парог гэтых дзвярэй, яны многа дзён і начэй раздумваюць, шукаюць выйсце, пакутуюць і адчайваюцца, але ў рэшце рэшт ідуць сюды.

Таму што іншага шляху ў іх няма...

Колькі бравых джыгітаў губляецца, ператвараецца ў спалоханых дзяцей, варта ім толькі наблізіцца да гэтых дзвярэй.

Мы ўсе ўваходзім у іх са страхам.

Ты спытаеш, чаму?

У параўнанні з іншымі кірункамі медыцыны, якія маюць шматвяковую гісторыю і традыцыі, нейрахірургія — яшчэ параўнальна маладая навука. Яна даследуе нервовыя цэнтры, якія кіруюць цэлам чалавека. Гэтыя цэнтры хаваюць нямала сакрэтаў, што пакуль яшчэ не даступны вучоным.

Аднойчы прафесар сказала мне смеючыся: “Цяпер людзі болей ведаюць пра космас, чым пра ўласны пазваночнік”. Атрымліваецца, што ніхто, у тым ліку і знакаміты прафесар, не можа ведаць, хто застанецца жывым, пасля таго як трапіць на аперацыйны стол.

Людзі, якія пераступілі парог “Нейрахірургіі”, з аднаго боку, жывуць верай у навуку, а з іншага — рыхтуюцца да горшага.

Я — адзін з такіх людзей.

Невыносна адчуваць сябе вязнем, асуджаным на смерць. Адна справа — чакаць смерці праз месяц-другі, і зусім іншая — раптам. Нечакана. Чалавек не так баіцца аперацыі, якая плануецца праз месяц ці праз год. Ён суцяшае сябе: “Яшчэ ж ёсць час!” Асуджаныя выбудоўваюць з таго часу, што застаўся, нешта накіраванае крэпасці і хаваюцца за яе ўяўнымі сценамі. Але калі чалавек чуе, што аперацыя прызначана на заўтра,

ён падобны на салдата на адкрытым полі. З усіх бакоў ляцяць кулі, рвуцца гранаты, а ён зусім безабаронны.

Цяпер і я пачуў слова: “Заўтра”...

Страх паралізаваў маю свядомасць. Я як быццам аглох і аслеп.

Але вось чорная заслона рассунулася.

Чаму я так спалохаўся?

Чаго я баюся?

Аперацыі?

Ці смерці?

Што такое страх?

Пытанні круціліся ў мяне ў галаве, я не мог пазбавіцца іх.

Я павінен быў знайсці адказ.

Што можа быць лепш за праўду, выказаную прама, сумленна? Наша прафесар — выдатны спецыяліст, талент ад Бога. Многіх безнадзейных хворых яна вырвала з кіпцюроў смерці. Інваліды, якія пралажалі нерухома шмат гадоў, выходзілі адсюль на сваіх нагах.

Аднак чалавечае вуха спраектавана так, што дрэнныя весткі даходзяць да яго хутчэй, чым добрыя. Тое, што людзі выходзяць з бальніцы здаровымі, здаецца звыклым, будзённым. А вось калі ўрачы не могуць дапамагчы і здараецца трагедыя, вестка пра гэта імгненна разносіцца сярод хворых.

Учора траім зрабілі аперацыю.

Аднаму не пашчасціла...

Памёр на аперацыйным сталe.

Калі гэта стала вядома, мы ўсе былі проста ашломлены. Але пасля абеду трохі супакоіліся, а пад вечар ужо нават жартавалі, смяяліся.

Калі ў нашу палату нечакана ўвайшлі ўрачы, мы адразу замоўклі, успомнілі пра джыгіта, які памёр на аперацыйным сталe. А прафесар і не спрабавала нікога

суцешыць. Яна стаяла перад намі, быццам анёл смерці Азраіл.

У думках я папракаў яе, урача, які страціў чужое жыццё, не затрымаў у гэтым свеце, а яна пільна паглядзела на мяне і сказала: “Заўтра будзем аперыраваць вас”. Для мяне гэта прагучала як прысуд: “Заўтра твая чарга”. Урачы прадоўжылі абход, а мы трое ляжалі, не жадаючы глядзець адзін аднаму ў вочы.

Хлопец, які памёр учора, не выходзіў у мяне з галавы. Як жорстка часам абыходзіцца лёс з чалавекам! Ён быў маладзейшы за мяне гадоў на дзесяць, напэўна, не паспеў як след пажыць. Канешне ж, чалавек, і сто гадоў пражыўшы, не скажа, што гэтага дастаткова, але няма нічога больш сумнага, чым несвоечасовая смерць...

Суседзі па палаце казалі, што ў гэтага хлопца была такая ж хвароба, як і ў мяне, — эпендзімома, нарост на спінным мозгу. У яго была цяжкая форма: ногі і рукі не рухаліся.

...Сам жа я, як ты помніш, пачаў кульгаць толькі паўгода назад.

Ты павяла мяне да ўрача.

Урач сказала: “Вы павінны паказацца прафесору”, — і назвала прозвішча нейрахірурга.

І калі мы прыйшлі да яе на прыём і яна мяне агледзела, я папытаўся:

— Скажыце, доктар, вы будзеце аперыраваць маю нагу?

— Не, — рэзка адказала яна.

— Як жа так? Нага ж баліць.

— Не! Справа далёка не ў назе, дарагі! Справа, хутчэй за ўсё, у пазваночніку, а дакладней, у вашым спінным мозгу... — Яна паклала рукі мне на спіну і стала марудна вадзіць імі ўздоўж пазваночніка. — Вось

гэта — пазваночны слуп, — гаварыла яна, — на ім трымаецца жыццё чалавека. Унутры слуп полы, але не пусты. У пазваночным слупе ляжаць прадольныя валокны, у іх і знаходзіцца мозг. Вы разумееце? Спінны мозг складаецца з мільярдаў маленечкіх часцінак. Кожны нерв танчэйшы за волас у дзесяць тысяч разоў, але іграе ў жыцці чалавека велізарную ролю. Калі адкажа адзін нерв, вы не здолееце заплюшчыць вочы. Адкажа другі — перастане рухацца нага, як у вашым выпадку. Унутры вашага пазваночніка ўтварыўся нарост. Ён прыдушыў нерв, які кіруе рухамі ног. Таму нарост трэба прыбраць.

— А як вы яго прыбераце?

— Вельмі проста. Разрэжам пазваночнік, адкрыем і выдалім.

Што гаварыла прафесар далей, я ўжо не пачуў і не зразумеў. У вушах гримелі словы: “Разрэжам, адкрыем, выдалім”.

Я анямеў, можна сказаць, акамянеў.

Кулагер, жеребёночек мой!

Я в твоём позвоночнике — мозг спинной...

Так гараваў знакамiты Ахан-серэ, калі загінуў яго сябар-тулпар.

Спінны мозг — самае дарагое, самае патаемнае — у казахаў завецца жулун. Нездарма старыя, калі здаралася з чалавекам няшчасце, гаварылі: “Патрапіў у жулун”. Самае кепскае пракляцце ў народзе: “Няхай абарвецца твой жулун!”

Гаухар! Толькі калі над чалавекам навісне пагроза смерці, можна высветліць, смелы ён альбо баязлівец.

Страх парадзіў ува мне пакутлівыя роздумы.

Цяпер я нікому не веру.

Нават да таго, у кім я раней не сумняваўся, прыглядаюся з бояззю.

Што адбываецца?

Можа быць, страх ператварае чалавека ў мысліцеля?..

Няўжо, толькі патрапіўшы ў бяду, чалавек здольны задумвацца над гэтымі пытаннямі?

Ці баюся я заўтрашняй аперацыі, ці не веру ў яе добры вынік?

Адзін мудрэц сказаў: “Страх — чаканне бяды, гора, няшчасця, пакут, якія могуць зваліцца на нас зусім нечакана”. Іначай кажучы, людзі баяцца пазбавіцца свайго шчасця. Але што гэта такое — тое самае шчасце, пра якое мы чуем усё сваё жыццё з самага дзяцінства?

Самападман?

Увасабленне мары?

Але ж мара не адна, мары невычарпальныя...

Няўжо шчаслівы толькі той чалавек, які ажыццявіў усе свае мары?

А паколькі ўсім ім не суджана ажыццявіцца, тады, значыць, няма і шчаслівых людзей? Не, усё не так...

Шчасце не пастаянная велічыня. І той, хто шчаслівы сёння, заўтра можа аказацца няшчасным.

Дык шчаслівы я ці няшчасны?

Да сённяшняга дня гэтыя думкі не прыходзілі мне ў галаву. Усё было як ва ўсіх. Спачатку бацька з маці турбаваліся за мяне. Патрэбы я ні ў чым не меў, гора не ведаў. Вучыўся. Стаў інжынерам-будаўніком. Рабіў кар’еру. Стварыў сям’ю. У нас светлы, прыгожы дом. І ты, Гаухар, душа нашага дома. Радасць перапаўняла мяне, калі вечарам я вяртаўся з працы, і сыны кідаліся мне на шыю. У мяне нямала добрых сяброў, шмат родзічаў...

Але хіба толькі пра гэта я марыў? Натуральна, што не! Былі і іншыя мары, можа быць, і яны калі-небудзь змогуць ажыццявіцца.

Але дзеля гэтага трэба вытрымаць заўтрашнюю аперацыю, застацца жывым.

Я баюся, што страчу цябе, сыноў, сяброў, родзічаў.

Але ж калі б у мяне ўсяго гэтага не было, хіба я пайшоў бы на заўтрашнюю аперацыю так рашуча, з такой мужнасцю?

Не.

Але ёсць яшчэ адна рэч, якая даражэй за ўсе названыя.

Гэта жыццё.

Я доўга думаў, ці класціся мне на аперацыю, узважаў усе “за” і “супарць”.

І нарэшце прыняў канчатковае рашэнне.

Але мне страшна.

Рабіць аперацыю ці не, як ты лічыш, Гаухар?

Быць інвалідам — гэта ж не канец жыцця?..

Што гэта са мной?

Сумненні ці страх?..

На дрэва, якое расце без сонечнага цяпла, накідваюцца чарвякі.

Задужа падазроныя людзі падобныя да гэтых дрэў.

Мне павінны былі рабіць аперацыю праз месяц.

А прафесар катэгарычна заявіла: “Заўтра”.

Я зразумеў, што ў яе на душы.

Учарашні хлопец, сённяшні мярцвяк, пакутаваў ад той самай хваробы, што і я. Адкрываючы яго пазваночнік, прафесар думала пра мяне: калі прамарудзіць, хвароба будзе прагрэсіраваць, праз месяц будзе занадта позна.

У тую самую хвіліну яна прыняла рашэнне: не адцягваць, не марудзіць, тэрмінова рабіць аперацыю.

Перад бальніцай — вялікі яблыневы сад. Некалі, асабліва ранняй вясной, я любіў гуляць па гэтым садзе.

Суровыя халады мінулі, але яблыні яшчэ не завітнелі. Варта было мне ўвабраць у сябе пах вясны, як весялела душа. Гледзячы на яблыні, я ўспомніў бацьку.

Я расказваў табе пра яго, Гаухар.

Усё жыццё ён адпрацаваў у калгасе, вырошчваючы фрукты, ягады. Да самай смерці хадзіў з кетменем у руках. З-за пояса ў яго тырчаў секатар. З раніцы да ночы ў садзе працаваў, не ведаючы стомы. Калі некага недалюбліваў, казаў: “Гэты гультай за ўсё жыццё не вырасціў і кусціка!”

Да сённяшняй пары помню: стаяў гэтакі ж вясновы дзень, мы з бацькам хадзілі па садзе. Раптам ён спыніўся і гаворыць: “Глядзі, сыноч, гэты небарак (ён адносіўся да дрэў як да людзей) ніяк не можа распусціцца, пакутуе, мучаецца. Калі б ударыла маланка, то яблынька, можа быць, і вылечылася б, аблегчыла душу, распусціла свае кветкі...”

Гаухар! Ты можаш паверыць, што і яблыні пакутуюць душою, як людзі? Зіму яны спяць, але надыходзіць вясна, і ў адну ноч, пасля маланкі і навальніцы, дрэвы распускаюць кветкі. Гэта і ёсць ісціна! Перад навальніцай паветра становіцца цяжкім, затхлым. Але калі па небе грукае плётка зіхоткіх маланак, душа набывае сілу. З маланкі нараджаецца свежы вецер, прахалода, праліваецца дабрадатны лівень...

Сёння я падобны да яблыні, якая чакае дажджу.

Калі завітнеюць дрэвы?

Заўтра?

Калі яны завітнеюць заўтра, ці ўбачу я гэтую квецень?..

Я зноў думаю пра хлопца, які памёр учора. Урачы гаварылі яму, што хвароба запушчана, што аперацыя вельмі небяспечная. Калі яе не рабіць, можна пражыць яшчэ шэсць-сем месяцаў.

Але ён папрасіў прафесара аперыраваць.

Ён мог сказаць: “Такі мой лёс”, — і памерці пазней.

Але ён змагаўся за сваё жыццё, супраціўляўся да апошняй хвіліны, не схіляючы пакорліва галавы. Ён адстойваў сваё права жыць.

А я?

Усё я зрабіў, каб не памерці? Не паддаўся я страху, не падманваю сябе?

Вопытныя спартсмены змагаюцца да самай апошняй секунды, нават калі прайграюць суперніку. Часам такая ўпартасць прыводзіць да нечаканай перамогі. Але калі нават спартсмен прайграе, у наступны раз ён зможа ўзяць рэванш, ён помніць пра гэта. А чалавек, якому пагражае смяротна небяспечная аперацыя, ведае, што другога “раўнда” можа і не быць...

Гаухар! Хопіць у мяне духу не адмовіцца ад прынятага рашэння?

Ці я маладушна адступлю, калі настане рашаючая гадзіна?..

Я зноў і зноў люблюся блакітным небам, зіхатлівым сонейкам, яблыневым садам, роднай зямлёй. Няўжо я бачу ўсё гэта ў апошні раз? Прыгажосць будзе захапляць людзей і праз тысячу гадоў... Не, Гаухар, не падумай, што я кідаюся ў распач. У рэшце рэшт, колькі можна баяцца? Збанок разбіваецца толькі адзін раз.

Тут справа зусім у іншым.

Паглядзі вакол сябе, паглядзі, ні пра што не думаючы, на гэтыя сады, на горы Алатау. Якая дзіўная прырода! Як можна не бачыць, не ўспрымаць яе? Што можа быць самотней за гэтую безвыходнасць? Я да апошняй

хвіліны не заўважаў прыгажосці свету, а жыццё не падавалася мне такім прыгожым...

Гаухар! Учора я таксама сядзеў на лаўцы пад яблыняй у бальнічным садзе. А сёння бачу тут гэтулькі ўсяго прыгожага, што мне цяжка перадаць гэта словамі. Зялёная трава падаецца мне жамчужынай з марскіх глыбінь. Мройна-лёгкая галінкі яблынь адліваюцца срэбрам.

Сёння ўсё выглядае асабліва прывабна. Кожная нераскрытая пупышка, кожная кропля святла бясконца дарагія мне. Вунь ідзе нейкі чалавек на мыліцах, адштурхоўваецца ад зямлі адной нагой. Я толькі зірну на яго, і на душы раптам пацяплее. Чаму? Можна быць, я пашкадаваў інваліда? Не, ён шчаслівейшы за мяне. Хаця і без нагі, але ў яго ўжо ўсё ў мінулым, яму ўжо няма чаго баяцца.

Праходзячы паблізу, калека павярнуўся ў мой бок. Я хацеў прывітацца, але ён адвёў вочы. Імгненны яго погляд шмат што прасвятліў. Ён глядзеў на мяне з недаверам і непрыязнасцю. Ён не лічыў сябе горшым за іншых, напрыклад за мяне, і не хацеў, каб нехта яго шкадаваў.

...Такім жа ганарыстым быў мой дзядзька Каратай. З вайны ён вярнуўся без абедзвюх ног, перасоўваўся на маленькай калясцы, адштурхоўваючыся ад зямлі рукамі. Ён вельмі пакутаваў, калі трэба было пераадольваць парог свайго дома, цяжка яму даводзілася. Але калі нехта прыходзіў на дапамогу, дзядзька абураўся, пратэставаў, супраціўляўся.

Жонка яго вельмі рана сыходзіла на працу, вярталася вечарам. Дзядзька вёў усе хатнія справы. У яго было крэсла, зробленае з калоды, і ён пастаянна цягаў за сабой гэтае крэсла. Узабраўшыся на яго, дзядзька і агонь у тандыры распальваў, і хлеб мог спячы, і каро-

ву падаіць, хаця гэта было для яго няпроста. Спярша ён старанна мыў вёдры, пасля ставіў сваё крэсла каля каровы. Пакуль ён узбіраўся, карова круцілася, пераварочвала вёдры, спрабавала ўцячы. Але ён зноў і зноў прымаўся за справу. Пакуль не даводзіў яе да канца.

Мама, калі бачыла яго пакуты, гаварыла:

— Ну чаго ты да яе прывязаўся? Пакінь вёдры, я сама хуценька падаю.

Але дзядзька цвёрда стаяў на сваім:

— Не чапай! Пашкадваць мяне хочаш? Мяне сам Усявышні не пашкадаваў, а табе і падаўна гэта не патрэбна. Ну, падоіш ты сённа маю карову, а заўтра, паслязаўтра, а праз год? Няўжо так і будзеш усё жыццё за мяне даіць? Падумай, галубка. Лепей я ўжо сам патроху прызвычаюся, налаўчуся, а там, глядзіш, справа і пойдзе.

Дзядзька быў добразычлівым, прызным да ўсіх чалавекам, але калі бываў не ў настроі, любога мог у парашок сцерці. Таму ніхто не спрабаваў яму прэчыць, у аале яго паважалі. Толькі адзін чалавек не баяўся спрачацца з дзядзькам, гэта была яго жонка. Варта было ёй толькі з'явіцца, як увесь дзядзькаў запал сыходзіў на нішто.

Калі ён застаўся без ног, яна на сабе прыцягнула яго з прыфрантавога шпіталя. А была ж тады зусім юнай дзяўчынкай, тонкай, як сцяблінка.

Са шпіталя дзядзька напісаў жонцы: “Ты мяне не чакай. Не хачу быць табе абужай. Рабі так, як лічыш неабходным, распараджайся сваім лёсам. Наша шчаслівае жыццё засталася ў мінулым, цяпер я — без ног і не варты нават следу тваіх ног. Жыві і будзь здарова!”

Атрымаўшы гэты ліст, наша нявестка ў той жа дзень адправілася ў дарогу. Усім аулам яе збіралі. За

дзесяць дзён яна дабралася да шпіталя на Волзе, адшукала дзядзьку і, узваліўшы яго на спіну, прывезла дахаты. Гэту гісторыю па сённяшні дзень расказваюць старыя ў аўле, яна стала легендай.

А ты, Гаухар? Што зробіш ты? Бо заўтра я таксама магу застацца без ног. Тут гэта — звыклая справа. Адночы прафесар, выслухаўшы мае трылогі адносна аперацыі, адрэзала: “Застацца жывым — само па сабе шчасце”.

Прафесар не стала хаваць ад мяне праўду, дык навошта мне хаваць яе ад цябе?

Мне не хочацца палохаць цябе, рабіць табе балюча, але што, калі заўтра я стану калекам?

Не ўцячэш ад мяне?

Такое здараецца даволі часта...

Гаухар, зразумей, сёння ў мяне няма і маленькай нагоды цябе папракнуць у чым-небудзь. Для мяне ты бялей за горную вяршыню, святлей за крышталёную ваду. Але нядаўна я стаў сведкам здарэння, якое да глыбіні душы прывяло мяне ў жах.

...Я расказваў табе, што ў нашай палаце ляжыць сталы чалавек, вялікі вучоны. Завуць яго Акылбек. Яму каля пяцідзесяці, але ён ужо вельмі сівы. У яго хударлявы смуглы твар, строгі позірк. На першы погляд ён падаецца суровым, на самай справе Акылбек-ага вельмі душэўны, добразычлівы, прыязны чалавек. Яго прывезлі ў калясцы. Ён можа ляжаць толькі на спіне.

Акылбек-ага расказвае нам пра навуку, пра вучоных, але калі размова заходзіць пра яго самога, ён, як неўтаймаваны конь, узбрыкае:

— Аг, дробязі! Што пра нас гаварыць? Што такога зрабілі? Відаць, мазгі ў нас не такія ўжо моцныя, іначай ці ляжалі б мы тут?

Пра тое, што гэты чалавек доўгія гады ўзначальваў буйную навуковую ўстанову, мы даведаліся ад каляг, якія часта наведвалі яго. Ён патрапіў у цяжкае становішча, абедзве нагі адказалі. Ёсць у яго жонка, з якой пражыў дваццаць гадоў. Завуць яе Раўшан. Гэтая жанчына толькі і думае, як бы хутчэй пазбавіцца ад бездапаможнага мужа. То ў бальніцу пакладзе, то хоча аддаць у дом інвалідаў. Яна і не думае хаваць свайго раздражнення. Прыходзіць кожны дзень: “Ляжы тут, родны, ляжы!” Усе размовы ў яе зводзяцца да раздзелу маёмасці, мэблі, усяго, што нажылі разам. Яна замучыла свайго мужа.

Вочы ў яе падведзены, вусны ярка нафарбаваны. У першую сустрэчу я неспадзявана параўнаў яе з ружай. Але бачыла ты, Гаухар, калі-небудзь, як мяняецца прыгожая жанчына ў злосці? Як яна імгненна губляе ўсю сваю прывабнасць?..

Аднойчы гэтая Раўшан проста ў нашай прыстунасці накінулася на мужа. Яна паводзіла сябе так, што я не паверыў сваім вачам. Яна ператварылася ў сапраўдную вядзьмарку! Твар пабялеў, прыгожыя вусны скрывіліся ў гримасе. А як яна ўвайшла! Спачатку пачуўся вісклівы голас, пасля дзверы расчыніліся, і Раўшан уляцела, быццам сабака на паляванні праследуе зайца. Цяжка дыхае, вочы шалёныя, яна гатовая разарваць любога, хто патрапіцца. Павінен быў, канешне ж, патрапіцца муж, але падварнуўся пад руку доктар, які яго лячыў. Яна і накінулася на яго:

— Ты што, лічыш мяне дурніцай? Думаеш, я сляпая, нічога не бачу? Ану адказвай! Вось гэтага паўчалавека ты збіраешся выпісаць і адправіць дахаты? А хто будзе за ім даглядаць, можа быць, твая жонка будзе выносіць гаршкі?! Мне не патрэбна разваліна. Усё! Разводжуся! Тры гады чакала, што ён вылечыцца! Хопіць з мяне!

Я яшчэ маладая, — крычала Раўшан, задыхаючыся, — я хачу па-чалавечы жыць, чуеш, жыць хачу! А ты мне яго зноў падсоўваеш! Чаму самі за ім не глядзіце, жадаеце хутчэй пазбавіцца? Няхай ляжыць тут, чым ён лепшы за астатніх?

Доктар стаяў разгублены. Ён доўга збіраўся з думкамі і нарэшце таксама раззлаваўся:

— Па-чалавечы жыць захацела? З такім норавам ты ніколі чалавекам не будзеш! Ну хто ты такая? Думаеш, я нічога пра цябе не ведаю? Усё мне вядома. Гэтага дастойнага чалавека інвалідам зрабіла ты! Твой паганы язык! Такіх жанчын, як ты, трэба да суда прыцягваць!

Ад хвалявання ён не змог болей гаварыць, а яна выскачыла з палаты...

Ісціна лепей за ману, Гаухар. Асабліва калі ісціна з'яўляецца чыстай, як золата без прымесей. Іншая справа, што не кожны здольны вынесці такую ісціну. Як да золата прымешваюць невысакародныя металы, каб палепшыць яго якасць, так і да горкай праўды час ад часу дадаюць па кроплі салодкую ману. Тады яна можа аказацца вельмі карыснай для чалавека, можа ўплываць на яго псіхіку, натхняць, падштурхоўваць да мужных учынкаў.

Дождж прыбівае дарожны пыл, ачышчае паветра. Людзі атрымліваюць палёжку. І мана без злога замыслу павінна быць такой. Але той падман, які нясе зло, жахлівы. Будзем жа яго асцерагацца, Гаухар! Калі я гавару табе, што мая хвароба небяспечная, калі я хаваю нешта, то толькі для таго, каб не засмучаць цябе, каханая.

Хіба можа чалавек перанасыціцца радасцямі жыцця?

Калі заўтра табе наканавана апрануцца ў траур, ты зразумееш, што ў маіх словах не было злога намеру.

Я спадзяюся, ты прабачыш мяне, Гаухар!

Я ўтаіў ад цябе, што аперацыя прызначана на заўтра...

Прафесар сказала: “Няхай ваша жонка абавязкова падыдзе да мяне”.

Гэта я таксама ўтаіў ад цябе.

Чаму?

Адкажу.

Калі аперацыя небяспечная для жыцця хворага, калі сыход яе няпэўны, дактары бяруць у родзічаў распіску, што тыя папярэджаны і даюць згоду на аперацыю. Калі б ты, Гаухар, падпісала гэтую паперу, то, як ведаць, чым бы гэта абярнулася для цябе заўтра? “Ну навошта, навошта я гэта зрабіла?” — мучылася б ты, праклінаючы сябе. Слязам тваім не было б канца і краю.

Таму я сам паставіў подпіс у кабінеце прафесара.

— На жаль, жонка ваша не прыйшла сёння.

— Яна ўсё ведае, — адказаў я.

Іншага выйсця ў мяне не было.

Я хацеў, каб сёння ты спала спакойна.

А сам я так і не мог заснуць. Доўгай, напоўненай горкімі развагамі была для мяне гэтая ноч...

Я вандраваў у свеце фантазій і сумненняў, не прымружваючы вачэй.

Гаухар! Ці радуемся мы, калі надыходзіць раніца і ўзыходзіць сонца? Калі мы не радуемся, то будзь упэўнена, што пазбаўляем сябе выдатных імгненняў. Хіба ёсць большая асалода, чым назіраць, як на небе нараджаецца світанак? Той ноччу я ўпершыню ўсвядоміў гэта. Ахопленыя паўсядзённымі справамі, мы прапускаем дзіўныя і вялікія рэчы.

Не кожны чалавек можа ацаніць прыгажосць і характэрнае сонечнага світання. Не кожнаму гэта дасягальна. Гэтую прыгажосць можа зразумець толькі той, каму ў хуткім часе наканавана сустрэча са смерцю, хто глухой цёмнай ноччу з хваляваннем чакае раніцы, можа быць, апошняй у сваім жыцці...

Мне раптам адкрылася таемная павязь паміж ноччу, зусім чорнай, быццам тоўстая коўдра, і смерцю, якой можа завяршыцца заўтрашня аперация.

Непраглядная цемра і смерць падобныя паміж сабой, як дзве сястры.

А ўзыход сонца прыносіць радасць.

Караван жыцця рухаецца ад усходу да ўсходу, не спыняючыся, не ведаючы стомы...

Але наступныя гады, магчыма, не прынясуць мне ні святла, ні цяпла, і залатога ўсходу я ўжо не ўбачу ніколі, знаходзячыся ў вечнай магільнай цемры і сырасці. Якая мне радасць ад таго, што на блакітным небе будзе зіхаецца сонца для іншых людзей?

Жывых людзей.

Смерць — канечная ісціна...

Ніхто гэтай ноччу не чакаў ранішняга сонца з такім нецярпеннем, з такой трывогай, як я. Людзі спакойна спалі і не гадалі, што прынясе ім усход — жыццё ці смерць. Яны ведалі, што, прачнуўшыся раніцай, абдымуць дзяцей, маці і ласкавую жонку. Пасля пойдучь на працу і сустрэнуцца з калегамі. Яны будуць спакойна рабіць сваю справу, займаючыся тым, чым займаліся заўсёды.

А ў мяне на шыі вісіць ярмо страху.

Гаухар! Я ляжаў з расплюшчанымі вачыма, глядзеў у акно. На дварэ цемра. Мае суседзі па палаце спяць, кожныя тры гадзіны ім робяць заспакаяльныя ўколы.

Нечакана ўдарыў гром, усё асвятлялася ў бляску маланак. Караван маіх думак раптам спыніўся. Ад яркіх маланак у палаце зрабілася светла. Дождж барабаніў па карнізах. “Заўтра, мусіць, заквітнеюць яблыні, — падумаў я, — няўжо я болей ніколі не ўбачу іх кветкі?”

Як я ні стараўся думаць пра нешта іншае, сумненні і самота не пакідалі мяне.

Як добра было б забыць, хоць на нейкі час, пра сваю хваробу, пра жахлівую аперацыю, проста ляжаць і думаць... Чаму раней, калі я быў здравым і часу ў мяне было звышдастаткова, я ні пра што не марыў?

Я развучыўся марыць. Відаць, у дзяцінстве я быў разумнейшым. Тады ў мяне хапала часу і на гульні, і на вучобу, і на хатнія справы. Знаходзіўся час і памарыць, пафантазіраваць. Калі вырас, я пачаў апраўдваць сваю ляготу, раўнадушша да свету недахопам часу.

У дзяцінстве ноч падавалася мне больш дзіўнай і таямнічай, чым дзень.

Мы жылі ў невысокім дамку з плоскім дахам. Летам я не злазіў з гэтага даху. Здаралася, вечарам, павячэраўшы, я браў пасцель і па лесвіцы залазіў наверх. Лежачы на спіне, глядзеў у начное неба, засыпае стэпавымі зоркамі. Спачатку пералічваў ужо знаёмыя зоркі і, пераканаўшыся, што ўсе яны на месцы, лічыў далей.

Нябесны свет уяўляўся мне кнігай, ад якой немагчыма адарвацца. Чытаючы яе, я трапляў у свет мары: наведваў далёкія зоркі, быў капітанам касмічнага карабля, які ляціць на Месяц, адкрывае невядомыя планеты, даваў ім імёны...

У народзе гавораць: “Чалавек без мары — што зямля без лесу”. Людзі, якія развучыліся марыць, шмат што страчваюць ў жыцці.

А калі б усе людзі раптам забыліся, што такое мара, што б здарылася са светам?

Хіба можна жыць без фантазіі? Менавіта мара вядзе нас наперад, натхняючы на вялікія справы і здзяйсненні.

Няўжо ляталі б ракеты і касмічныя караблі, калі б чалавек з глыбокай старажытнасці не цягнуўся да зорак, не марыў пабываць на далёкіх планетах, не прыдумваў дзівосныя гісторыі пра гэтыя падарожжы? Палёты ў космас якраз і пачыналіся з гэтых гісторый. Не, марыць — гэта не дарэмны занятак!

Мара — крылы чалавека. Але чаму, стаўшы дарослымі, мы не жадаем болей аддавацца мроям? Наадварот, смяёмся з людзей, здольных фантазіраваць, лічым іх бязглуздымі і пустымі.

Быў час, асобныя смельчакі-фантазёры, прывязаўшы да спіны крылы, спрабавалі ўзляцець. За гэта іх спальвалі на вогнішчы. Але і вучоныя, якія адкрылі законы фізікі і біялогіі, адносяцца да такіх самых “фантазёраў” і “вар’ятаў”.

Усе дасягненні культуры ёсць, па сутнасці, плён чалавечай фантазіі.

...Хмары развееліся, і ў акно палаты пачало трапляць бледнае святло.

Надыходзіць яшчэ адзін дзень.

Я ляжу ў бальніцы, і сёння мне зробіць аперацыю. Але я рады, што хоць на кароткі час пераклучыў увагу і забыўся пра выпрабаванне, якое мяне чакае.

4

У бальніцах людзі вельмі хутка збліжаюцца, становяцца прыяцелямі, дзеляцца сваімі патаемнымі думкамі. Ва ўсякім выпадку, у нас было так. Ці часу было шмат, ці бездапаможнасць збліжала, але размовы

нашы раз за разам станавіліся ўсё больш шчырымі і змястоўнымі. За тры-чатыры дні мы даведаліся адзін пра аднаго столькі, быццам пражылі разам як мінімум некалькі гадоў.

Самы малады ў нашай палаце — Кайсар. Яму толькі споўнілася дваццаць гадоў, ён падобны на перапёлку. Калі яго прывезлі, ён быў непрытомны. Праз тыдзень апрытомнеў. Кайсар не дужа любіць размаўляць. У гаворкі ён не ўступаў, у асноўным маўчаў і думаў пра нешта сваё.

Гаухар, як часта мы выносім паспешлівыя меркаванні пра людзей. Вось гэты — сапраўдны герой! Арол! А гэты — размазня, што з яго ўзяць? І памыляемся. Я пераканаўся ў гэтым на прыкладзе Кайсара.

Ён жа, па сутнасці, яшчэ хлопчык. Калі б хто-небудзь на вуліцы паказаў мне яго і сказаў: “Кайсар — джыгіт і мужны чалавек”, — я нізашто не паверыў бы. Ва ўсім яго вобліку няма ніводнай рысачкі, якая б указвала на тое, што перад табою рашучы і самаахвярны смяльчак. Але калі я прачытаў у газеце нарыс “Ён выратаваў дваццаць пяць дзіцячых жыццяў”, я здзівіўся, адкуль у сарамлівага, ціхага хлопца такая самаахвярнасць, такая высакароднасць?

Ніколі нельга сказаць загадзя, хто герой, а ў каго заячая душа. Толькі ў момант смяротнай небяспекі праяўляецца сапраўдная сутнасць чалавека. У кожным ёсць і храбрасць, і баязлівасць, і сквапнасць, і шчодрасць. Але ў хвіліну небяспекі становіцца ясна, чаго ў табе болей, які твой сапраўдны твар. Якая рыса возьме верх, акажацца мацнейшай? Некаторыя людзі, сціплыя ў будзённым жыцці, нічым не прыкметныя, здавалася б, шэранькія, могуць раптам зазіхацець, як маланка, здзейсніць подзвіг.

Кайсар быў простым калгасным шафёрам. Як звычайна, ён загрузіў сваю машыну і паехаў па маршруце. Калі ён спускаўся з гары, тармазы ў грузавіку адказалі. Ён не разгубіўся, разважыўшы, што, праехаўшы мост і спусціўшыся ў нізіну, машына сама спыніцца. Але на мосце ён убачыў дзетак, якія і не падазравалі пра небяспеку. Што рабіць?! Да моста зусім нічога, часу на роздум няма. У імгненне вока ён павінен быў усё ўзважыць і прыняць рашэнне: ці скіраваць машыну ў прорву, дзе яго чакала пагібель, ці давіць дзетак, якія рассыпаліся на мосце, нібы ягады.

Лічаныя секунды!

За гэты час успомніш усё сваё жыццё, бацькоў, каханую, дзяцінства. І шмат хто з людзей, збаяўшыся ў гэтыя секунды, пасля жывуць да старасці, назаўжды пакрыўшы сябе ганьбай.

У памяці Кайсара засталася толькі тое, як ён павярнуў машыну ў прорву. Ён не спадзяваўся застацца жывым. Але здарыўся чуд: ён выжыў. Машына развалілася ўшчэнт. У бальніцу яго даставілі напалову мёртвым. У яго зламаны пазваночнік, цяпер Кайсар ніколі не зможа хадзіць... А нявеста ў яго — само хараство! Яна прыходзіла да яго ў бальніцу. Да вяселля ім заставалася ўсяго тры дні. Лёс абышоўся з хлопцам так жорстка. Што чакаць ад яго цяпер? Вернецца дзяўчына ці не? Прафесар, канешне ж, усё ёй расказала, нічога не хаваючы. Калі дзяўчына пагодзіцца раздзяліць лёс Кайсара, яна вернецца. А калі не?

Эх, жыццё чалавечае! Прышоўшы ў гэты свет, кожны з нас падвяргаецца выпрабаванням, кожнага падсцерагаюць няшчасці. Але што было б з намі, калі б мы ніколі не хварэлі, не паміралі? Змаглі б мы тады напоўніцу адчуць радасць і разнастайнасць жыцця?

Не паспытаўшы горкага смаку, не палюбіш і салодкага.

Можа быць, якраз таму жыццё нам і наносіць час ад часу ўдары.

Неяк я выказаў гэтыя думкі Акылбеку-ага. Ён пасмяяўся і нічога не адказаў. А на наступны дзень паведаў страдаўнюю прытчу.

“Значыць, ты хочаш ведаць, што будзе, калі чалавек перастане праходзіць праз пакуты, хварэць, не будзе старэць і паміраць? Тады паслухай. Жыў некалі шах. Быў у яго толькі адзін сын. Шах хацеў, каб хлопчык не ведаў пра дрэннае ў жыцці, каб яму на вочы не трапляліся хворыя і ўбогія, нямоглыя старыя і бабулі-жабрачкі, каб ён ніколі не бачыў мерцвякоў і тых жывых, хто лье слёзы па пакінуўшых жыццё. Таму шах адправіў сына ў далёкае адасобленае месца, пасяліў ў горнай пячоры. Прышоў час, і царэвіч стаў маладым чалавекам. Ён захацеў пабачыць свет, даведацца пра жыццё людзей. І ён выправіўся ў падарожжа, узяўшы з сабою вернага слугу. Вось ідуць яны па квітнеючай даліне, радуюцца, смяюцца, а насустрач нечакана выходзіць стары дзядок, ледзь жывы, сагнуты ў тры пагібелі, галава ўся белая, трасецца, рукі дрыжаць, вочы сочацца гноем, зубы даўно выпалі. Страшна глядзець на яго.

Царэвіч, які ніколі раней не сустракаў старых людзей, здзіўлена запытаўся слугу:

— Хто давёў гэтага чалавека да такога жаклівага стану?

А слуга адказвае:

— Старасць. Ад яе яшчэ нікому не ўдалося выратавацца з тых, хто жыве на зямлі. Прыдзе час, ты таксама састарэеш, станеш такім самым, як гэты

вандроўнік. І ён жа быў некалі маладым, пра старасць тады не думаў.

— Не патрэбна мне маладосць! — усклікнуў царэвіч. — Як я буду атрымліваць асалоду ад жыцця, гуляць, весяліцца і спяваць, калі я даведаўся, які лёс мяне чакае?

З гэтымі словамі царэвіч вярнуўся ў сваю пячору і схваўся ў ёй.

Але пасля доўгіх разваг рашыў ізноў адправіцца ў падарожжа.

На гэты раз ім сустрэўся хворы. Ён ледзь ішоў, вусны яго дрыжэлі, выпуклыя вочы глядзелі ў розныя бакі.

Царэвіч, які ніколі не бачыў хворых, усклікнуў: “Гэта хто?” — а калі пачуў ад слугі, што і сам можа захварэць, сказаў:

— Значыць, усе мы, жывыя і здаровыя сёння, заўтра станем нядужымі, слабымі. Ды гары яно гарам, такое здароўе! Ведаючы, што мяне чакае, хіба я магу працягваць гэтую вандроўку?

З такімі словамі царэвіч вярнуўся ў пячору.

Калі ж ён выйшаў адтуль трэці раз, то ўбачыў яшчэ адну жахлівую для яго карціну.

Натоўп людзей з крыкамі і плачам ішоў яму насустрач. Яны заламвалі рукі, ірвалі на сабе валасы, драпалі твары. Яны неслі на доўгіх насілках нешта, накрытае прасціной.

— Што гэта? — запытаўся царэвіч у слугі.

— Гэта нябожчык, труп, — адказаў слуга.

— А што такое труп?

— Гэта чалавек, у якога болей няма душы.

Царэвіч падышоў да насілак, прыадкрыў твар мерцвяка.

— Што з ім зробіць зараз?

— Аддадуць зямлі. Пахаваюць.

— Навошта?

— Таму што ён ніколі ўжо не стане жывым.

— І са мной так зробіць?

— Так!

Моцна засмуціўся царэвіч.

— Не, не хачу я болей нічога ведаць пра жыццё! — з гэтымі словамі ён вярнуўся ў пачору і болей не пакідаў яе”.

Акылбек, закончыўшы апавяданне, заўважыў:

— Вось так, дарагія мае. Без хваробы, старасці і смерці жыцця не бывае...

Дзе жыццё, там і смерць.

Гэтая ісціна вядома нам з даўняй пары, і няма чаго ламаць галаву.

Але жыццё мацнейшае за смерць, таму што яно прымушае нас забывацца пра тое, што неадступна ідзе за намі.

Чалавек забываецца пра смерць не толькі ў мірны час, але і ў баі, пад агнём.

Каб падняцца ўвысь, трэба адкінуць думкі пра смерць, пазбавіцца страху.

Толькі тады чалавек становіцца сапраўдным гаспадаром жыцця.

Гаухар! Я зайздросчу такім людзям, як бы мне хацелася знаходзіцца сярод іх.

“Калі не можаш стаць такім, то будзь хаця б падобным”, — гаворыць прымаўка.

Што ж, магчыма, у хуткім часе я стану падобным на гэтых герояў.

І аперацыя — першы крок да пастаўленай мэты.

Нядаўна прафесар сказала мне: “Дарагі мой! Падумайце яшчэ раз. Мы вас не прымушаем, а толькі рэкамендуем аператыўнае ўмяшанне”.

Фактычна я кладуся пад нож па сваім жаданні.

Хіба не так?

Адно засмучае мяне, Гаухар. Занадта позна я зразумеў цану гэтаму жыццю. Толькі пасля слоў: “Заўтра аперацыя”, — вочы мае адкрыліся, я як быццам абудзіўся ад доўгага сну. Я ўбачыў прыгажосць і дабрыню людзей, даведаўся тое, што раней было для мяне недасягальна.

Няма, відаць, смутку, горш за той, які адчуваеш, даведаўшыся ісціну пра жыццё перад самай смерцю.

Калі я думаю пра гэта, усё ўва мне сціскаецца, сэрца напаўняецца болем. І ўсё ж я шчаслівы, што зразумеў жыццё, няхай позна, але зразумеў! А колькі людзей сыходзяць з жыцця, так і не зразумеўшы, навішта яны прыходзілі ў гэты свет, чаго пазбавіліся, яго пакінуўшы...

Гаухар! Тут я пазнаёміўся з адным чалавекам. Яму каля шасцідзсяці гадоў. Нягледзячы на ўзрост, ён бадзёры, гаваркі. Патрапіў з ім у адну кампанію, будзеш смяяцца, аж заходзіцца. Палату, дзе ён ляжыць, называюць “пакоем смеху”.

Часам мы сядзім, пагружаныя ў сумныя думкі, але варта ўвайсці гэтаму чалавеку, і ўсё імгненна мяняецца. Пагаварыўшы з ім, адчуваеш сябе моцным і энергічным. Здаецца, што і сам ён не ведае клопатаў, жыве лёгка і весела.

Але аказалася, Гаухар, што гэтаму весялуну выпала столькі перажыць, што хапіла б на некалькі жыццяў.

Я даведаўся гэта не ад яго, а ад іншых хворых.

На вайне ён страціў нагу. Яму вырабілі пратэз. Ён так прылаўчыўся да свайго драўлянага пратэза, што нікому і ў галаву не прыходзіла, што ў яго адна нага. Шмат гадоў ён працаваў на буйным заводзе на пасадзе галоўнага інжынера. Некалькі гадоў таму ён застаўся

без другой нагі. Доктары знайшлі пухліну ў пазваночніку і зрабілі аперацыю, пасля якой ён два гады праляжаў у бальніцы. Завод прызначыў яму добрую пенсію як інваліду першай групы і з пашанай праводзіў на заслужаны адпачынак. Яму дапамаглі набыць легкавую машыну. Але дома ён не ўседзеў. Калі яму пераваліла за пяцьдзясят, ён закончыў бухгалтарскія курсы, вярнуўся на свой завод эканамістам. Першы час жонка дапамагала яму, але, калі даведалася, што муж асуджаны, хуценька развялася і знайшла сабе іншага. А праз некаторы час у аўтамабільнай катастрофе загінуў яго адзіны сын...

І пры гэтым, Гаухар, у яго застаюцца сілы жыць, падтрымліваць іншых. Гэта сапраўдны чалавек!

А ёсць людзі, якія не ведаюць, куды схавацца ад дробных непрыемнасцей. Баяцца глядзець праўдзе ў вочы, бягуць ад жыцця, накладваюць на сябе рукі.

Я зразумеў, што самазабойцы — гэта проста баязліўцы, вартыя знявагі. Ім не дадзена спасцігнуць непаўторную прыгажосць свету, зразумець сапраўдны кошт жыцця, услухацца ў яго музыку. Яны прыходзяць у свет у паўсонным стане і ў такім жа стане сыходзяць з жыцця.

Хіба не імкнецца кожны чалавек па меры сваіх сіл пазнаць прыгажосць зямлі, радасць быцця, веліч жыцця? І як тады назваць тых, хто ўхіляецца ад свайго свяшчэннага абавязку?

“Не цяжка памерці — цяжка жыць!” — сказаў мудрэц.

Хіба тыя, хто бяжыць ад жыцця, самі не вынеслі сабе суровы прысуд?

Пра якасць жалеза мяркуюць толькі пасля таго, як паспрабуюць яго на трываласць на агні. Па-мойму, і чалавека трэба таксама правяраць. Часам чалавек

сам сябе не ведае. А каб пазнаць сябе, трэба прайсці праз сур’ёзныя выпрабаванні.

Паверыш, я сам даведаўся, хто я такі, толькі пасля таго, як пачуў словы: “Заўтра аперацыя”.

Што для чалавека самае цяжкае?

Філософ Фалес так адказаў на гэтае пытанне: “Пазнаць самога сябе”.

Што тады самае лёгкае?

“Даваць парады іншым”, — быў яго адказ.

І гэта ісціна!

Але дайсці да яе парою бывае вельмі складана.

Няўжо ўсе людзі, як і я, задумваюцца над вечнымі пытаннямі, толькі калі надыдзе бяда? Ці кожны з самага пачатку выдатна ведае, хто ён — смяльчак ці баязлівец, жмоціна ці мот, дабрак ці зайздроснік?

Раней я здаваўся самому сабе даверлівым, адкрытым чалавекам. Азіраючыся назад, я заўважаю, што бываў падазроным, асцярожным. Вельмі баяўся аказацца падманутым.

Заняты пошукамі ісціны, чалавек глядзіць на навакольны свет з падазрэннем. Гэта закладзена прыродай. Шчыра кажучы, недавер — дрэнная якасць. Раней я асэнсоўваў гэта розумам, але цяпер адчуў сэрцам.

Сёння ў мяне не засталася сумненняў.

Усё ўяўляецца ясным, зразумелым, празрыстым.

Мне хочацца давяраць кожнаму чалавеку.

Я веру прафесару.

Я ўпэўнены, што аперацыя пройдзе паспяхова.

5

Для дактароў самая цяжкая справа — псіхалагічная падрыхтоўка хворага да аперацыі. Гэта цэлая на-

вука. Бо хворы, якога чакае складанае хірургічнае ўмяшальніцтва, патрабуе маральнай падтрымкі. Я даўно зразумеў, што цяжэй за ўсё пераконваць у сваёй праваце людзей з поглядамі ўжо сфарміраванымі, бывалых, з вялікім вопытам. Часам прафесар можа прызнацца: “Далібог, мне лягчэй правесці аперацыю, чым угаварыць вас пагадзіцца на яе”.

Часта ўсе намаганні доктара аказваюцца марнай тратай часу. Хворага ўгаворваюць, пераконваюць, вось ён ужо і згодны, але ў самы апошні момант чамусьці раптам адмаўляецца ад аперацыі. Часта гэта адбываецца таму, што нехта збівае яго з толку.

Адзін такі чалавек ляжаў у суседняй палатцы. Гадоў яму было нямала, і падобны ён быў на калатушку. Тварык маленькі, памесціцца ў далоні, шчокі ўпалыя, глядзець страшна! Ён быццам сатканы з падазронасці, недаверу, страху. Не давяраў нікому і нічому. Не верыў дактарам, не верыў у правільнасць пастаўленага дыягназу, не верыў, што іншы можа вылечыцца.

Гэты чалавек ні днём ні ноччу не ведаў спакою, бадзяўся па бальніцы, не шкадуючы ног. Не было палаты, куды б ён ні зазіраў, не было дзвярэй, куды б ён ні заходзіў. Ён усё вынюхваў, распытваў, высвятляў і запісваў ў тоўсты сшытак, з якім ніколі не расставаўся. Ён помніў, каму і якую аперацыю зрабілі, хто вылечыўся, а хто — памёр.

Але праславіўся ён не гэтым сваім летапісам. Яго канёк быў у тым, каб падысці да чалавека, які рашыўся на аперацыю, і пачаць пераконваць таго ў яе небяспецы і безнадзейнасці. Ён быў вялікім майстрам палыхаць людзей. Чалавек становіцца ўнушальным, калі нечага баіцца. Гэты “асвядомлены” атрымліваў асалоду ад чужога страху. У час чарговага сеанса ўнушэння ён нагадваў гадзюку, якая ўставілася немігаючымі ва-

чыма на птушачку. Калі яго словы дзейнічалі на ахвяру, мязотнік зменьваўся, напаўняўся ўрачыстасцю, ад яго сыходзілі праменьчыкі пераможнага трыумфу. Ён даходзіў да шаленства, даказваў правату сваіх думак, як быццам і сам пачынаў у іх верыць.

Ён і да мяне заявіўся. Відаць, пранюхаў пра тое, што рыхтуецца аперацыя. Пабачыўшы яго, я як быццам адзервянеў, кроў застыла ў венах. Ён адчуў маю агіду і, як зладзеяватая кошка, выслізнуў з палаты.

А я чамусьці ўспомніў аднаго свайго родзіча, Бакіра, і задумаўся пра подласць чалавечую.

Бакір быў зусім карлікам. Целаскладам, фігурай ён нагадваў сямігадовае дзіця. Часта я думаў пра сябе: “Пэўна, маці яго не данасіла”.

Але колькі гонару, апломбу, капрызаў! Надыдзе на яго нешта, і ён нізашто не стане з вамі размаўляць. Па вуліцы Бакір перасоўваўся віхляючай паходкай, ступаў ціха, асцярожна. Можна было падумаць, што калі ён мацней ступіць на зямлю, яна, бедная, не вытрымае і праваліцца. І ён вельмі гэтага пабойваецца. Ён недзе працаваў, але і на працу хадзіў крадучыся, і вяртаўся такой жа манерай.

Калі ўваходзіў у дом, то заўсёды азіраўся, ці не сочыць хто за ім. Калі выходзіў у двор, то не рабіў гэта адразу, як усе. Спачатку висоўваўся за дзверы. Галава памерам з кулачок, з застылымі тупымі вачыма паварочвалася ў розныя бакі, аглядаючы ваколліцы. Калі ён пераконваўся, што вакол ні душы, то няўлоўным рухам выслізгваў за дзверы. У гэтыя моманты ён нагадваў мне мышку, якая перабягае з адной норкі ў другую.

Памятаеш, аднойчы да нас прыходзіла жонка Бакіра, вылівала сваё гора, скардзячыся на мужа і сваё праклятае жыццё? З тае пары, як пажаніліся, яны пастаянна сварацца, б’юцца, гатовыя забіць адно ад-

наго. Нават седзячы ў гасцях за сталом, яны заўсёды высвятлялі адносіны, гаварылі адзін аднаму гадасці, вылівалі злосць. Але не разыходзіліся. Яны, відавочна, паставілі перад сабою мэту пражыць усё жыццё разам, ненавідзячы і мучаючы адзін аднаго. Я запомніў, як, выслухаўшы яго жонку, ты са здзіўленнем сказала: “Сам жа ён з пазногаць, як жа ў ім змяшчаецца столькі нянавісці?”

Бакір увесь час паўтараў: “Беражонага бог беражэ”, — усіх паліваў брудам, і сам чакаў невядома якіх бедаў. Ні з кім не сябраваў, у госці ні да кога не хадзіў. А калі незнарок куды і трапляў, адразу шаптаў гаспадару на вушка: “Пра маё наведванне ніхто не павінен ведаць, асабліва вось гэты...” І жывуць жа такія людзі ў кожным аўле, знішчаюць самае святое ў людзях — веру ў іншых людзей. Бакір сумняваўся нават у тым, што за ноччу ідзе раніца, запісваў у нягоднікі не толькі тых, хто жыў побач з ім, але і будучыя пакаленні людзей...

Ці ўзяць аднаго маладога доктара ў нашай бальніцы. Ён — неўрапатолаг, ведае сваю спецыяльнасць не горш за іншых. Калегі яго паважаюць, але адна рысачка яго характару непрыемна мяне здзівіла. Гэты ўрач проста ненавідзіць размовы на медыцынскія тэмы. Некалькі разоў я быў сведкам таго, як ён, аглядаючы хворых, літаральна затыкаў ім рот.

Гаухар! Сёння ў бальніцах ляжаць дастаткова адукаваныя людзі. Яны глядзяць тэлевізар, чытаюць кнігі, у курсе навін і апошніх тэхнічных дасягненняў. Натуральна, што яны жадаюць пагутарыць з доктарам пра сваю хваробу, даведацца прычыны, шляхі лячэння. Але гэты малады ўрач зусім не схільны да такіх дыскусій, на пытанні адказвае адназначна, а то і рэзка іх спыняе. І з іншымі дактарамі стараецца не кантактаваць.

І яшчэ цікавая дэталі: даючы парады, выпісваючы пацыентам рэцэпты, ён робіць уражанне не прафесіянала, які дасканала вывучыў сваю справу, а легкадумнага, павярхоўнага навічка, які і сам у свае словы ўсё ж не верыць.

Дзіўным падалося мне і тое, што па-за бальніцай, скажам, у час абедзеннага перапынку, ён мог быць шчырым, адкрытым у стасунках з зусім незнаёмымі людзьмі. Ён становіўся душою кампаніі, нагадваў прызавага каня на байзе, забываючыся пра сваю нядаўнюю замкнутасць, няўпэўненасць. Па-за бальніцай ён рабіўся зусім іншым, цяпер ужо, на першы погляд, дастаткова цікавым чалавекам.

Асабліва натхняла гэтага ўрача... археалогія. Калі размова заходзіла пра апошнія адкрыцці, ён слова нікому не даваў сказаць, разважаў пра раскопкі з дзіўным веданнем справы. У ім прачынаўся прамоўца, трыбун, гаварыў ён доказна, пераканаўча, прыводзіў цікавыя факты. У галіне археалогіі ён ведаў абсалютна ўсё.

Пра тайну маладога ўрача я даведаўся крыху пазней, калі бліжэй пазнаёміўся з ім, і мы сталі часта размаўляць. Аказваецца, мой сябар доктар з юных гадоў марыў стаць археолагам, але мары не суджана было збыцца. Дзядзька хацеў бачыць яго ўрачом і ледзьве ці не гвалтоўна прывёў у медыцынскі інстытут. Юнак не рашыўся пярэчыць роднаму дзядзьку, псаваць яму нервы. Інстытут ён скончыў, атрымаў дыплом, і вось ужо некалькі гадоў працуе ў бальніцы. Ён карыстаецца аўтарытэтам, калегі яго паважаюць і цэняць. Але сам ён не лічыць сябе ўрачом, не верыць у сваё прызначэнне. Год за годам губляе веру ў сябе.

Вось так, Гаухар! Свет для чалавека павінен быць напоўнены радасцю ад здзяйснення жаданняў. Калі чалавек народжаны быць археолагам, ён павінен стаць

археолагам. Ён не мае права не быць археолагам. Гэта — абавязак, доўг, гэта не залежыць ад яго асобы. Калі няма таленту, прызвання, імкнення, то, як ні навучай, як ні цягні чалавека ў медыцыну, сапраўднага ўрача з яго не атрымаецца.

Вера — вялікая сіла.

Толькі той, хто верыць у сябе, у свае сілы, зможа падняцца да вышынь мары, дасягнуць пастаўленай мэты.

“Мама, я абавязкова знайду старажытную Трою!” — абяцаў маці Генрых Шліман. Ён даў гэтую клятву, калі яму было восем гадоў. Да яго слоў ніхто не аднёсся сур’ёзна, але хлопчык вырас і здзівіў увесь свет сваімі адкрыццямі...

Праўда, на пошукі горада, ухваленага ў песнях Гамера, пайшло ўсё яго жыццё. Яшчэ б! Усе ж ведалі, што Троя — выдумка паэта. Магло скласціся і так, і тады справа Шлімана прапала б дарэмна. А што можа быць больш сумным, чым пошукі таго, чаго няма, пагоні за хімерамі? Васьмігадовы Шліман верыў у рэальнасць Трой, з узростам ён умацаваўся ў сваёй веры.

Хто ў цэлым свеце можа быць мацнейшым за чалавека, які бязмежна верыць сабе?!

А я, Гаухар?

Ці ёсць у мяне вера ў сябе, у сваё прызначэнне на зямлі?

...Мой бацька ўсё жыццё вырошчваў дрэвы, быў садоўнікам ад бога. Калі ён злаваўся на некага ці проста хваляваўся, то заўсёды сыходзіў у сад. Блукаў паміж дрэвамі, гладзіў іх ствалы, быццам дзяліўся сваім горам.

Чаму бацька шукаў адзіноту ў садзе, дзе ведаў кожнае дрэўца, кожную галінку? Можа, ён хацеў не толькі супакоіцца, але і лішні раз пераканацца ў правільнасці

выбранага шляху, у тым, што праца яго патрэбна людзям? Калі чалавек трапляе ў бяду, яго ўпэўненасць у сабе змяншаецца. І ў майго бацькі здараліся непрыемнасці. Яго сябрамі і суцяшальнікамі былі яблыневыя лісты, галінкі урука...

А ў мяне ёсць вера?

Калі б я не верыў сабе, хіба я быў бы так прывязаны да жыцця?

Чалавек не можа шчыра любіць тое, да чаго не прывязаны душою.

Нельга любіць іншага чалавека асобна ад свету, у якім той жыве.

У кроплі марской вады адлюстроўваецца ўвесь светны акіян.

Вось і я прыроду веры і любові пазнаю праз цябе, Гаухар!

Калі б я не любіў Жыццё, хіба я мог бы так любіць цябе?

Хіба я так сумаваў бы па сябрах, цікавіўся б людзьмі, якія побач?

Хіба магла б мяне радаваць, ап'яняць сваёй прыгажосцю родная прырода?

Толькі перад світанкам я заснуў.

Але раніца вельмі хутка адолела начную цемру.

Я здрыгануўся і прачнуўся.

Да ракавога моманту яшчэ дзве гадзіны.

Чым я напоўню гэты час?

Дзве гадзіны часу — дзве гадзіны жыцця...

6

Акылбек і Кайсар прачнуліся, размаўляюць ціха, каб толькі мяне не разбудзіць.

Але я ўжо не сплю.

Яны паводзяць сябе так, быццам нічога не здарылася, жартуюць, смяюцца, спрачаюцца аб нечым. І выгляду не падаюць, што помняць пра маю аперацыю, хаця таксама ж хвалююцца. У бальніцы пацыенты заўсёды падбэдзёрваюць таварышаў. Я стараюся не дакучаць ім сваімі страхамі.

Я хуценька апрануўся, падышоў да акна.

Што гэта? Ну і ну! Як я адразу не заўважыў?

Галінкі яблынь як быццам пакрыты снегам, усё вакол белае. За адну ноч расквітнеў сад, кветкі буйныя — адна большая за другую. Я ўспомніў словы бацькі: “Калі гром не грымне, яблыні не расквітнеюць”. А гэтай ноччу грывеў гром, зіхацелі маланкі, ішоў дождж. Учора дрэвы задыхаліся, мучаліся. А сёння выпрасталіся, прынялі паважны выгляд, напоўніліся сілай.

Мне лёгка! Учора я нечага баяўся, сэрца тамілася прадчуваннямі, а сёння я адчуваю сябе мужным, цвёрдым, рашучым! Адкуль гэта ўва мне? Я веру ў сябе як ніколі раней.

Гаухар! Маё адзінае жаданне цяпер — яшчэ раз убачыць цябе. Падзяліцца з табой самым патаемным. Я задумаўся пра цябе, каханая, і з горыччу зразумеў, што за дзесяць пражытых побач гадоў я так і не сабраўся сказаць табе самае важнае. Кожны дзень я быццам на пажар бег, не даючы сабе спыніцца, агледзецца. Куды мяне несла? Чаму, калі я быў здаровым і моцным, я так мала размаўляў з табою?

У нас заўсёды не хапае часу пагаварыць з блізкімі людзьмі, раскрыць ім душу.

Чаму?

Таму што яны заўсёды даруюць нам грубасць і глупства.

Мы адчуваем гэта і адказваем няўдзячнасцю на дабро.

У нас знаходзіцца час на пустыя і дробныя справы, а вось для блізкіх людзей яго няма.

Толькі цяпер я пачынаю разумець, колькі ты нацярпелася са мною. Але ні слова папроку я ад цябе не пачуў. Ты пагаджалася, зміралася, уздыхала: “Добра, няхай будзе так”. Як мне сорамна, Гаухар! Часам я вяртаўся дахаты апоўначы, п’яны, і ты цярпела мае дурныя выбрыкі. Ты ахвяравала ўсім дзеля майго дабрабыту і спакою. Ты шчыра радавалася маім невялікім поспехам, а калі жыццё азмрочвалася няўдачамі, я заўсёды адчуваў тваю падтрымку, але не надаваў гэтаму значэння. Я думаў — так і павінна быць.

Ты добра вучылася ў інстытуце, была здольнай студэнткай, цягнулася да ведаў. Але дзеля мяне ты кінула вучобу і пайшла працаваць. Я здагадваўся, што гэта нядобра, але хто б тады клапаціўся пра маіх старых бацькоў? Ты даглядала іх. Ніколі я не пачуў ад цябе: “З-за тваіх бацькоў я не атрымала адукацыі!”

І хіба я мог бы забыць, Гаухар, як на першы свой заробак ты купіла мне касцюм? У цябе самой не было прыстойнай сукенкі, але ты не думала пра сябе, а купіла абноўку мне. Ты з усіх сіл старалася наладзіць наша жыццё.

Гаухар! Ты нашмат маладзейшая за мяне, але асноўны цяжар сямейных клопатаў заўсёды несла на сваіх плячах. Зараз я з сорамам усведамляю, што ў сваім уласным доме жыў як распешчаны госць. Зімой пра лета, летам пра зіму — пра ўсё думала і клапацілася толькі ты! Ты падымалася да світання і да позняй ночы не ведала адпачынку. І абед прыгатаваць, і ў доме прыбраць, і малечу адвесці ў садок, пасля забраць назад, схадзіць у краму — усё на табе. Як ты толькі паспявала? Пры гэтым ты кожны дзень ад зван-

ка да званка працавала на фабрыцы, заўсёды была на добрым рахунку.

А я ведаў толькі сваю працу. Увесь астатні час ішоў у мяне невядома куды. У хатніх справах я табе не дапамагаў. Да гэтай пары мне невядома, дзе знаходзяцца бліжэйшыя прадуктовыя магазіны. Я нічога не ўмею! Я нават не задумваўся, як табе цяжка.

Затое цяпер сэрца маё гатовае разарвацца. Чаму ты ў свой час не паставіла мяне на месца, не ўзяла ў вожыкавыя рукавіцы? Ці думала, што я сам усё зразумею і стану іншым? Так, сёння я ўсё зразумеў, але ці не занадта позна? Клянуся табе, дарагая, калі я выйду жывым пасля гэтай барацьбы, усё ў нас пойдзе іначай...

Ці шмат добрага ты бачыла ад мяне? Калі мы толькі пажаніліся, я абяцаў табе залатыя горы. “Пасля вяселля мы адправімся ў вясельнае падарожжа!” Адправіліся? Не! Я сказаў, што ў нас мала грошай.

Ты памятаеш, мы дамаўляліся праводзіць адпачынку разам, ездзіць на курорты? Пасля жаніцьбы прайшло дзесяць гадоў, а мы хоць раз куды-небудзь з’ездзілі адпачыць? Не было такога выпадку. Чаму? Бо на працы мне давалі пуцёўкі, але ты не магла паехаць, не было на каго пакінуць дзяцей, і я не настойваў...

Калі мы распісаліся, я даў табе абяцанне. Ты не забылася, якое? Я збіраўся падарыць табе заручальныя пярсцёнак, пярсцёнак з каменем, жамчужныя каралі... Ці падарыў я табе ўсё гэта? Не! Што ж гэта такое? Сквашнасць, бесталковасць, раўнадушша?

Я кляўся ў каханні, гаварыў прыгожыя словы. Ты паверыла мне. Але атрымліваецца, што я даў клятву і не выканаў яе, я стаў клятваадступнікам! Усё, што я табе абяцаў, засталася пустымі словамі. Гэта ганьба! Як я ўвесь гэты час меў нахабнасць жыць як нічога і не

было? А ты нікому нічога не гаварыла, не папракала, высакародная, мудрая Гаухар!

А калі мне не пашчасціць, калі я не выйду з бальніцы жывым? Няўжо тады я навек застануся ў тваіх вачах халодным, нячулым эгаістам?

Не магу з гэтым прымірыцца.

У мяне няма ніякага права паміраць. У мяне столькі спраў! Я павінен купіць табе ўпрыгажэнні, пасля мы аб'ездзім усе санаторыі, не застанецца месца, дзе мы не пабываем! Усе хатнія справы, выхаванне дзяцей я вазьму на сябе. Няхай неба абрынецца на зямлю і свет рухне, я і брывом не павяду, не скажу табе злоснага слова, не пакажу дрэннага настрою.

Чалавек павінен кіраваць сваёй воляй, прыслухоўвацца да голасу сумлення.

Ці змог я ўсвядоміць гэтае простае правіла? Не, канешне ж. Бо тады я даўно стрымаў бы свае абяцанні, нічога не пакінуў бы на пасля.

Жизнь проходит:
Дней завтрашних жду я и жду!
Я и сам не горю,
И других не зажгу.
Я себя презираю,
Я себя проклиная,
Зла желаю,
Как злейшему в мире врагу...

Мне прыйшлі на памяць радкі Мукагалі Макатаева.

Я пражыў нямала, і за гэтыя гады ніхто не назваў мяне чалавекам без сумлення. Але калі я скажу, што сапраўдную прыроду сораму і сумлення я зразумеў толькі сёння, ці паверыш ты мне?

Адна нага мая ў магіле, другая — на зямлі. Душа на краі гібелі, перад вачыма маячыць вобраз смерці.

У такіх абставінах сумленне, якое драмала многія гады, раптам прачынаецца і пачынае раздзіраць чалавека. Я вінаваты перад табой, Гаухар, і сэрца маё адчувае гэта. Навошта падманваць сябе?

Перад людзьмі, сябрамі-таварышамі, перад роднымі маё сумленне чыстае, як горная вада. Ніхто не папракне мяне. Я шмат працаваў, нікому не рабіў зла, не краў, стараўся быць сумленным і прыстойным. Але калі я разумею, што нічога вартага не зрабіў для самага блізкага мне чалавека, усё, пра што я толькі што сказаў, губляе для мяне сэнс.

Гаухар! Я хачу расказаць табе адзін выпадак з майго дзяцінства, пра які не магу забыць да гэтай пары.

У некалькіх кіламетрах ад нашага аула знаходзіўся лог Сурымсай. Там раслі цюльпаны, спявалі птушкі. Увесну мы праводзілі там увесь час.

Аднойчы, збіраючы ў Сурымсаі цюльпаны, я напужаўся да смерці.

Густая трава раптам закалыхалася. Я падумаў, што паўзе змяя. Але з травы пачулася крахтанне, цяжкія ўздыхі. Я стаяў, не верачы сваім вачам. Пасля паказалася галава майго дзядзькі Каратая, а затым і яго каляска. Твар дзядзькі быў пакрыты потам, буйныя кроплі якога ліліся літаральна градам. Стаміўся дзядзька, відаць, вельмі, проста выбіўся з апошніх сіл. Абясцілеў ушчэнт, але вочы зіхацелі ад радасці.

У першую секунду я падумаў, як жа ён тут аказаўся. Як дабраўся сюды па бездарожжы, па ўзараным полі? Проста нельга ўявіць! Нават па асфальце дзядзька рухаўся з цяжкасцю. Можа быць, хтосьці падвёз яго на вазку ці на кані?

А ён глядзіць на мяне і загадкава ўсміхаецца. З ног да галавы перапэцканы брудам, рукі ў драпінах ад калючак. Я здагадаўся, што дзядзька дабраўся сюды

з аула сваім ходам. Але навошта? Навошта яму было так сябе выпрабоўваць, траціць гэтулькі сіл, падвргаць сябе неверагодным пакутам?

Я гаварыў табе, што дзядзька прывязваў сябе да каляскі рамянямi. То тут то там з-пад рамянёў тырчэлі чырвоныя пучкі цюльпанаў. Няўжо ён збіраў цюльпаны? Што ён, дзяўчынка, ці што?

Дадому мы вярталіся разам. Па дарозе дзядзька расказваў, як ён у дзяцінстве часцяком гуляў тут, бегаў па полі, забіраўся на ўзгоркі, ганяўся за матылькамі, утаймоўваў маладых коней. Калі ён гаварыў пра сваё даваеннае жыццё, твар яго свяціўся, нават мяшкі пад вачыма як быццам згладжваліся.

Але вось мы і дома.

Я зайшоў да яго, жонка была на працы.

Усё чысценька прыбрана. Уехаўшы ў пакой, дзядзька наліў у збан вады і паставіў туды цюльпаны. Пасля хуценька памыўся, пагаліўся. Абрануў чыстую кашулю, прычасаўся перад нізкім люстэркам.

— Дзядзька! Вы збіраецеся ісці ў госці? — не вытрымаў я.

— Не!

— Тады чаму ж... — я замяўся.

Я хацеў запытаць: “Чаму ж вы так прыхарошваецеся?” — але пабаяўся. Я спытаў па-іншаму:

— Дзядзька, сёння ж няма свята?..

— Памыляешся, Ержан, сёння свята! Вельмі вялікае свята! У тваёй цёткі сёння дзень нараджэння. Каму, ты думаеш, гэтыя кветкі? Тваёй жэнге, канешне. Ты зразумеў мяне, Ержан?

— Божа мой! Дык калі б вы казалі раней! Навошта вам было мучыцца, збіраючы цюльпаны? Я нарваў бы вам тры ахапкі і прынёс сюды.

— Вось і не, Ержан. Запомні, сваёй дзяўчыне ты павінен дарыць кветкі, сарваныя тваёй рукой. Толькі

тады кветачка будзе дыхаць водарам кахання. Якая карысьць ад справы, калі не праліта ні кроплі поту? Грошчана такой справе.

Сённяя ўспомніў гэтыя словы майго незабыўнага дзядзькі-франтавіка. І мне стала невыносна цяжка. Падумаць толькі! Чалавек дзеля хвіліннай радасці, якую ён даставіў сваёй жонцы, патраціў гэтулькі сіл. Я зноў бачу стомлены, але шчаслівы твар дзядзькі, яго дрыжачыя падрапаныя рукі...

Людзі жывуць для таго, каб прыносіць адзін аднаму радасць. Гэтае сямейнае свята мы чамусьці заўсёды прапускалі.

Два-тры разы я гаварыў табе: давай адзначым, але ты адказвала, што не варта, абыдземся.

О Гаухар! Я зрабіў табе столькі болю сваім раўнадушшам і сваёй абыякавасцю.

Мне цяжка ад таго, што я так позна гэта зразумеў.

Я перажываю, што ніводнага разу не нарываў табе кветак сваімі рукамі...

А можа, яшчэ не позна? Можа, я змагу падарыць табе шмат кветак, шмат радасных бестурботных імгненняў?

Дзеля гэтага мне трэба вытрымаць аперацыю і застацца ў жывых. Не памерці — для мяне не толькі шчаслівая магчымасць, але і абавязак. Так, гэта мой абавязак, мой доўг! А калі доўг, то яго трэба абавязкова вярнуць.

Мы заўсёды марым пра тое, чаго не маем. Залатая мара напачатку ўяўляецца чымсьці недаступным. Каб ажыццявіць яе, мы са скуры вылазім, стараемся з усіх сіл. Губляем розум. Але як толькі дасягаем жадаемага, у тую ж хвіліну губляем цікавасць.

Гаухар! Быў час, калі кожнае тваё слова, кароткі позірк хвалявалі настолькі, што кружылася галава.

Я не мог наглядзецца на цябе, не пераставаў захапляцца тваёй прыгажосцю. Мне нічога не трэба было, толькі б ты была побач.

Дык чаму ж зараз, калі я гляджу на цябе, сэрца маё не разрываецца ад захаплення? Ты думаеш, я не кахаю цябе, як раней? Цяпер я кахаю цябе ў тысячу разоў майцней! Дык чаму ж, не дачакаўшыся слоў, я не здагадваюся пра твае жаданні і не выконваю іх імгненна? Чаму, як і раней, не чытаю табе вершаў? Чаму не гавару пра сваё каханне? Чаму не цікаўлюся тваім унутраным светам?

Чалавек прызвычайваецца да ўсяго. Прывыкае, пагаджаецца, прыстасоўваецца. Але чаму чалавек так хутка прывыкае да шчасця? Гэта ж самае сапраўднае злачынства. Падумай, Гаухар! Напрыклад, ты — самы шчаслівы чалавек на свеце. Але ты паступова прызвычайваешся да свайго шчасця. Яно становіцца для цябе звычайнай справай. У хуткім часе шчасце перастае цябе хваляваць. Яно болей не выклікае тых пачуццяў, якія так востра перажывае чалавек, нечакана стаўшы шчаслівым. Жажліва, але тое, да чаго ты прызвычайваўся, ужо не можа быць крыніцай радасці.

Так быць не павінна, асабліва ў сямейным жыцці. Муж і жонка павінны здавацца адно аднаму непрачытанымі кнігамі, і кожны пражыты разам дзень павінен быць цікавым, як новая старонка захапляльнага рамана. Якая карысць у тым, каб, спяшаючыся, пераскокваючы з пятага на дзясятае, прачытваць дастан, разлічаны на маруднае чытанне на працягу ўсяго жыцця? Навошта такая спешка? Куды нам спяшацца, Гаухар?

Кожны дзень сонца падымаецца над гарызонтам. Яно асвятляе свет сваімі прамянямі. Надыходзіць раніца. І мы не надаём гэтаму асаблівага значэння. Мы

гаворым, што жыццё непаўторнае, але хіба мы не разумеем, што кожная секунда пражытага часу сыходзіць беззваротна? Бывае і так, што два малюнкi сонца, зробленыя ў адзін дзень, зусім не падобныя. І ты, мая сённяшняя Гаухар, не падобная на ўчарашнюю. Ты мяняеш свой воблік, і я баюся, што не змагу прасачыць за зменамі ў табе, унутры цябе, не змагу ўспрыняць тое новае, што ў табе з'яўляецца... Гэта не страта пачуццяў, а наступства прызвычайвання да дабрыйні роднага чалавека.

Нельга дазваляць будзённасці прытупляць пачуцці, трэба пастаянна іх абнаўляць, інакш мы прызвычаімся бачыць свет аднаколерным, перастанем здзіўляцца.

А калі нічому не здзіўляцца, ці вярат жыць?

Вось пра што я думаў, Гаухар, глядзячы з акна ў квітнеючы сад...

7

Толькі што ў нашай палаце пабывала прафесар. Адразу з парога яна жыццярадасна пацікавілася:

— Ну што, ты падрыхтваўся, Ержан?

Яе ўпэўненасць імгненна перадалася мне.

Ты не звярнула ўвагу, Гаухар, прафесар звярнулася да мяне па імені. Можна быць, само па сабе гэта нічога не значыць, але ў маім становішчы і маленькае зярнятка прыносіць карысць. Зярнятка спагады прарасло ўва мне надзеяй і верай у свае сілы. Калі яна назвала мяне па імені, на сэрцы стала лягчэй. Я зразумеў, што я ёй не чужы, што яна хвалюецца за мяне, перажывае. Я разгубіўся і сказаў першае, што ўзбрыло ў галаву:

— Заўсёды гатовы, Алена Андрэюна!

Але як толькі прафесар выйшла з палаты, я зноў пахаладзеў ад страху.

...Леў Талстой упершыню адчуў страх смерці, калі яму было дваццаць шэсць гадоў. Калі чытаеш апавяданне дваццацішасцігадовага афіцэра, які патрапіў у акружэнне пры абароне Севастопаля і ўпершыню сутрэўся тварам у твар са смерцю, верыш кожнаму яго слову. Проста дрыжыкі бяруць. Пасля Талстой адхіліўся ад гэтай тэмы. Толькі праз чвэрць стагоддзя, калі яму было ўжо каля пяцідзесяці гадоў, прывід смерці зноў наведаў яго.

“Апоеныя радасцямі жыцця, мы, аказваецца, нічому не надаём значэння. А іначай чаму думка пра немінучую смерць не прыходзіла мне ў галаву? Але ўсе людзі ведаюць пра тое, што яны памруць, рана ці позна. Не сёння, дык заўтра, так ці іначай, але смерці не пазбегнуць. А смерць без усякага жалю ўжо вырвала з жыцця многіх людзей, якіх я горача любіў. Яны сыходзілі адзін за другім. Адночы настане і мая чарга. Ну як можна жыць, ведаючы пра гэта, глядзячы на ўсё гэта?! Вось чаму трэба здзіўляцца!”

Адным з пісьменнікаў, які лічыў страх смерці натуральным станам чалавека, быў Альфонс Дадэ. З гранічнай шчырасцю ён пісаў свайму сябру: “Гэты страх смерці спапляе мяне. Мая кроў стыне ў жылах. Душа страціла спакой. Асаблівы жах на мяне наводзіць перамена месца жыхарства. Пераступаючы парог новай кватэры, я перш-наперш думаю пра тое, што цераз парог гэтага дома будуць выносіць труну з маім целам. Я аглядваю кватэру, усе куткі і ўяўляю, дзе будзе стаяць труна, у якім месцы. Я як быццам выбіраю самае вартае месца, куды можна было б паставіць труну з маім целам”.

Віктор Гюго сустракаў гасцей, якія прыходзілі да яго, сакраментальнай фразай: “Ці не баіцеся вы, што

смерць ваша стаіць у вас за спінай?!” У адказ госці ківалі гаспадару: “Баімся. Ох як баімся!”

Усе гэтыя пісьменнікі не былі песнярамі смерці. Яны праславіліся як жыццялюбівыя людзі, якія ўславілі веліч і прыгажосць быцця. Гаворачы праўду пра смерць, яны паказвалі шматграннасць жыцця, яго бляск, прывабнасць і... непазбежнае згасанне.

Цяпер ты разумееш, Гаухар? Праз некалькі хвілін я буду ў аперацыйнай.

Што ж я павінен зрабіць у гэтыя апошнія хвіліны?

Што мне зрабіць?

Можа, напісаць пісьмо?

Ці паспею?

Не, не паспею...

Ды і што я магу напісаць табе?

Я ўзяў ручку, але нічога напісаць не змог. Здавалася б, столькі ўсяго хацелася сказаць, думкі цясніліся ў галаве, а на паперы нічога не атрымлівалася... Што здарылася? Няўжо чалавек і сапраўды багаты фантазіямі, марамі, але ў яго няма слоў, каб іх выказаць? Не! Лепей усяго чалавеку ўдаецца выказаць тое, што ён выпакутаваў ў выніку доўгіх разваг. Я перакананы, што на паперу павінны класціся чыстыя, акуратна адабраныя, як жэмчуг, словы.

Такіх слоў я зараз знайсці не змагу.

І, акрамя таго, пакідаць пісьмо перад аперацыяй, гэта значыць не дужа верыць у яе паспяховы зыход. А я хачу пражыць з табою яшчэ шмат гадоў.

Навошта тады пісьмо, Гаухар?

Але як мне правесці апошнія хвіліны перад аперацыяй?

Гэта цяжкія, ракавыя хвіліны. Здаецца, час спыніўся, стрэлкі на гадзінніку застылі. Здаецца, што кожная секунда ператварылася ў вечнасць.

Хворыя па-рознаму перажываюць жах апошніх перад аперацыяй імгненняў. Нехта размаўляе з блізкімі, гэта падымае дух. Іншыя, наадварот, пазбягаюць родзічаў, успамінаюць мінулыя дні, розныя смешныя выпадкі, аддаюць перавагу суседзям па палаце.

...Ляжаў у нас у бальніцы адзін хлопец. Ні з кім не кантактаваў, гуляў, што называецца, сам па сабе, здаваўся цвёрдым, мужным чалавекам. Калі ён глядзеў на цябе, здавалася, што яго позірк працінае цябе наскрозь. Дык вось, уяві сабе, гэты хлопец да апошняй хвіліны сядзеў ў палаце за шахматамі! Калі ўрачы прыйшлі па яго, каб везці на аперацыю, гульня яшчэ не закончылася. “Дарагі мой! — сказаў хлопец свайму партнёру. — Пакінь фігуры ў гэтай жа пазіцыі, не чапай іх. Я хутка вярнуся, і мы прадоўжым. Ты пастаянна мяне абыгрываеш, але ў гэтай партыі я цябе абавязкова абыграю!” Усё гэта ён гаварыў, ужо седзячы ў калясцы, якую дактары кацілі да аперацыйнага стала.

Па-мойму, гэта і ёсць сапраўдная храбрасць. Такія людзі ў рашаючы момант не просяць спагады, прымаюць агонь на сябе.

Ну а я?

Ты хочаш ведаць, што я рабіў перад аперацыяй?

Я чытаў кнігу! “Авадзень” Этэль Войніч. Я праचाў чытаць яе дні тры таму назад, а раз пачаў, трэба прачытаць да канца. Я чытаў і думаў: паспею ці не паспею? Павінен паспець...

...Прыйшла раніца. Артура выводзяць з цямніцы на шырокі двор. Яго павінны расстраляць. Зыркнула сонейка, і Авадзень сустрэўся твар у твар са сваімі катамі. Гнеў закіпеў у ім, ён не дазволіў завязаць сабе вочы перад пакараннем, ён хацеў пражыць апошнія хвіліны свайго жыцця дастойна. Салдаты з ружжамі чакалі каманду “Агонь!”, пераступаючы з нагі на

нагу. Ім не па сабе. А смяльчак, які не ведаў страху, не зганьбіў сябе маладушшам, стаіць, усміхаючыся, і пазірае ў чыстае ранішняе неба.

І тут я падумаў, што таксама павінен адносіцца да сваёй хваробы з пераможнай адвагай! Сэрца маё напоўнілася мужнасцю. Мне ўспомніліся радкі паэта Есімжанавы:

От дождей проливных на земле столько луж!
От ударов судьбы не ушёл ещё муж!
Не земля ты, коль дождь превратил тебя в кашу!
Ты не муж, коль судьба на тебе землю пашет.

Авадня расстралялі.

Але яго душа засталася непераможанай. Гэты чалавек і перад смерцю не схіліў галавы, праявіў найвышэйшую сілу духа, падняўся над страхам смерці. Ён ператварыўся ў вечны сімвал перамогі чалавечага духу над смерцю.

Што б ні здарылася, я не губляю надзеі, што буду жыць!

Я хачу спадзявацца і верыць.

Я веру ў прафесара, у яе лёгкую руку, у тое, што стану, як і раней, моцным і здаровым.

Я веру, што, якія б хмары не сабраліся над маёй галавой, побач заўсёды будзеш ты, мая Гаухар!

Прыйшлі дактары, яны вязуць мяне ў аперацыйную. Твой вобраз свеціцца ў маёй свядомасці, як самая яркая зорка на начным небасхіле.

8

Дорогая! Родная! Я жив! Я здоров!
Получил я прекраснейший дар из даров!

Я сражался со смертью и Жизнь отстоял.
Потому что Тебя оставлять не желал!

Ачуняўшы ад наркоза, я прыадкрыў вочы і вы-
светліў, што ляжу ў сваёй палаце.

Жывы! Жывы! Я застаўся жывы пасля аперацыі!

Думаць пра нешта іншае ў мяне не было сіл.

Праз некалькі секунд я адчуў, што мне здушыла
дыханне, быццам нехта націснуў на кадык. Кроў як
быццам згарнула. Паветра вырывалася з грудзей
вогненнымі штуршкамі. Вусны перасмяглі, зліпліся.
Язык распух, нёба высахла. Смага, смага...

Я то губляў прытомнасць, то прыходзіў у сябе.

Якая цяпер пара сутак?

Дзень ці ноч?

Як ні спрабаваў, не магу расплюшчыць вочы, не
хапае сіл. Вейкі быццам чугунныя. Няма сіл падняць
павекі, быццам у студзеньскі мароз. Патрэбны нейма-
верныя, гіганцкія намаганні. Якія жахлівыя пакуты!
Нарэшце ўдаецца! Але цяпер іншая бяда — я не магу
іх заплюшчыць. Вочы ў мяне, як у мёртвага барана,
выпучаныя. Невыносная рэзь, бедныя мае вочы, быц-
цам соллю пасыпаны.

Палата пагружана ў змрок. Бачу контуры прадметаў.
Цела гарыць, я ў эпіцэнтры агню. Такое адчуванне, што
ўвесь свет ахоплены пажарам. Нават тонкая коўдра аб-
пальвае, як распаленае вуголле. Усё ператварылася ў
агонь, нават дыханне маё падаецца полымем.

Але вось прадметы як быццам падымаюцца ў паве-
тра. У чалавека, які адыходзіць ад наркоза, кружыцца
галава, падумаў я. У вушах — звон. Мне здаецца, сот-
ня кавалёў працуе ў мяне пад падушкай. Яны грука-
цяць, грукацяць, не ведаючы стомы.

Але я ў свядомасці!

Я жывы!

“Хоць разбіта мая галава, ды пад шапкай яна”, — гаворыцца ў прымаўцы.

Але кіравацца гэтай прымаўкай, хаваць свае пакуты не кожнаму пад сілу. Чалавеку хочацца крычаць, плакаць, стагнаць, каб аблегчыць боль. Ці варта паказваць уяўную стойкасць? Ці не лягчэй выплакацца гаручымі слязьмі, вызваліцца ад ледзяной скаванасці, падаўленасці? Ці заўсёды чалавечыя слёзы — прыкмета слабасці і бяссілля, а цвёрдакаменны характар — прызнак гераічнай мужнасці?

Дыхаць становіцца ўсё цяжэй.

Я задыхаюся.

Мучыць смага.

Хачу папрасіць вады, але няма сіл гаварыць.

Не магу паварушыць ні рукой, ні нагой.

Што здарылася?

Чаму мае рукі і ногі не слухаюцца мяне?

Я бездапаможны. Мне хочацца плакаць наўзрыд, але я не магу.

Хто паверыць у такое?

Нашы аульняы старыя, сустрэўшы чалавека, ахопленыя горам, гаварылі яму: “Плач, родны! Слязьмі вызвалі цяжар душы, а іначай звар’ячеш ад гора”.

У гэтых словах схавана глыбокая мудрасць.

Выплаканыя разам са слязьмі горкія думкі вызваляюць чалавека, і ён зноў здольны жыць.

Я гэта паспрабаваў.

Доўгі час я ляжаў як мумія, ні на што не рэагаваў, не адчуваў ніякіх хваляванняў, быў раўнадушным да ўсяго навакольнага асяроддзя. Звычайна я вельмі жыва адгукаўся нават на дробязі, а зараз ляжаў, быццам камень. Я падобны на вечны лёд, якім скаваны горныя вяршыні.

Раптам мне падалося, што суседзі глядзяць на мяне са шкадаваннем. Мяне ахапіла абурэнне.

Я ізноў адчуў сябе слабым і вартым жалю.

О Госпадзі! Няма на свеце болей шчаслівага чалавека, чым той, хто можа плакаць. Калі б з маіх вачэй хлынуў патак гарачых слёз, я б пазбавіўся мучэнняў. Калі чалавек сцякае потам ад цяжкай работы, яму становіцца лягчэй. Тое ж самае адбываецца, калі ахоплівае смутак. Толькі тут замест поту — слёзы.

У галаве куламеса, глум. Горла перасохла ад смагі. Вусны зліпліся, не разняць. Але раптам я здагадаўся, што гэта не вусны, не язык. Гэта застылі мае сківіцы. У такім становішчы я не змагу праглынуць нават кроплю вады. Не толькі напіцца, я нават не змагу папрасіць вады!

Я разважаю, як расціснуць акамянелыя сківіцы. Адчуваю, што адзеравянела ўсё цела, кожная мышца, кожнае сухажылле.

Я ўжо даўно спрабую прыцягнуць увагу медсястры, маладзенькай дзяўчыны, якая сядзіць побач, паказваю ёй вачыма на графін з вадой. Але яна, пэўна, нядаўна працуе ў бальніцы. Яна мяне не разумее і сама губляецца. Яна нешта гаворыць, але я не чую.

Як зачараваны, я не адрываю вачэй ад графіна. Але вось яна злавіла кірунак майго позірку. Не спяшаючыся, выйшла з палаты, праз некаторы час вярнулася са стаканам і чайнай лыжачкай. Пасля з лыжачкі накапала мне на вусны вады. Але вада не патрапіла ў рот, а скацілася на падбароддзе. Сястра здзіўлена пазірае на мяне. Адкуль ёй ведаць, што я не ў стане зрабіць глыток вады?

У гэты момант у палату ўвайшоў дзяжурны ўрач Мейман Кажакі — любімы вучань прафесара. Ён усміхаецца. Па яго выглядзе не скажаш, што ён моц-

на перажывае за мяне, спачувае, што ён занепакоены маім станам. Але Мейман без тлумачэнняў зразумеў, што я прашу вады, зразумеў нават, чаму я пры гэтым не магу праглынуць ні кроплі. Ён падсеў да мяне на ложак, стаў масіраваць мае скулы сваімі доўгімі пальцамі. Вазіўся са мною цэлых паўгадзіны. Стараўся з усіх сіл. Але яго старанні ні да чаго не прывялі. Застылыя скулы немагчыма было разварушыць.

Тады ён паклікаў старшую медсястру Мейіркуль-апай.

Гэтая добрая, міласэрная, чулая жанчына працуе тут доўгія гады. Калі б усе медсёстры былі такімі...

У бальніцы няма чалавека, які не меў бы ўдзячнасці да Мейіркуль-апай. Яна занепакоена рэчамі, якія зусім не ўваходзяць у абавязкі медсястры. Здавалася б, хіба цяжка падаць ляжачаму хвораму стакан чаю ў ложак, дапамагчы змяніць яму кашулю, прыкрыць коўдрай? Але калі чалавек не можа паварушыць ні нагой, ні рукой, такі клопат пра яго — дарунак нябёсаў. Мейіркуль-апай адчувае гэта лепей, чым хто-небудзь іншы. Яе ні аб чым не трэба прасіць двойчы. Яна ўсё разумее без слоў. Мейіркуль-апай з першых дзён становіцца роднай і блізкай кожнаму хвораму.

Гэтай жанчыне ўжо далёка за сорок, а яна ўсё яшчэ адзінокая. Мне шкада яе, у сэрцы маім шчыміць нейкая журба. Гавораць, у маладосці Мейіркуль вельмі моцна кахала аднаго джыгіта і прачакала яго ўсё жыццё. А нядаўна мы даведаліся, што гэты джыгіт — Акылбек-ага! Мы былі так здзіўлены, што не ведалі, верыць гэтаму ці не верыць. Іх гісторыя дзіўная! Вось вярнуся дахаты і раскажу яе табе, не губляючы ніводнай дэталі, ніводнай падрабязнасці.

А зараз Мейіркуль-апай сядзіць каля мяне і выцірае пот з майго лба. Яна з мацярынскай ласкай гладзіць

мой твар. Яе мяккія далоні і сапраўды нагадалі мне маму, перад вачыма ўзнік яе вобраз, і раптам здарыўся пуд... Я сам не заўважыў, як з вачэй хлынулі гарачыя слёзы! Я плакаў бязгучна, доўга, я плакаў, не саромеючыся, не хаваючы сваіх слёз. І чым даўжэй я плакаў, тым лягчэй становілася на душы.

Паступова сышла скаванасць. З вялікай цяжкасцю ў рэшце рэшт вымавіў: “Вада”. Мейіркуль-апай наліла ў стакан вады з графіна і стала паіць мяне з чайнай лыжачкі. Але вільгаць не трапляла ў горла, знікала недзе ў роце. Я не наталяў смагу, а яшчэ мацней хацеў піць.

Маладзенькая сядзелка стаяла са шпрыцам у руцэ. На яе твары было надзвычайнае здзіўленне. “Ды вы проста чараўніца!” — быццам хацела яна сказаць Мейіркуль-апай. Глухая сцяна раптоўна знікла. Людзі вакол мяне, аказваецца, гучна размаўлялі адзін з адным. Я пачуў, як дзяжурны ўрач сказаў: “Гэта псіхалагічны фактар”.

...Ад гэтага ўрача я і даведаўся пра ўсё, што адбылося ўчора. Аперацыя доўжылася пяць з паловай гадзін. Прафесар пахваліла мяне, сказала, што сэрца ў мяне моцнае, а лёгкія — чыстыя. Але болей нічога не сказала.

Ці ўстану я на ногі?

Ці змагу самастойна хадзіць?

Чаму ў мяне не рухаюцца рукі?

Але на ўсе гэтыя пытанні магла адказаць толькі яна.

Цяпер я павінен, чаго б гэта ні каштавала, дачакацца яе прыходу.

Як марудна цягнецца час, калі нечага чакаеш!

Зусім нядаўна ўвесь свет, здавалася, перавярнуўся, цяпер у мяне зноў з’явілася надзея.

Я не стаў пытаць у іншых дактароў, што гаварыла наконт мяне прафесар, не задаў я гэтых пытанняў і Мейіркуль-апай. Калі мне вынесены прысуд, то лепей пачуць яго ад прафесара.

Галаўны боль не праходзіць, пазваночнік ные. Цела як вэнджанае мяса. Пот льецца градам, кашулю і коўдру мяняюць кожныя паўгадзіны. Нехта паклаў мой гадзіннік побач з ложкам, каб я мог сачыць за часам.

Набліжаўся час абходу.

Што яна скажа?

Раней на ўсе роспыты яна адказвала: “Скажу пасля аперацыі!” Цяпер у мяне з’явілася адчуванне, быццам дзве супрацьлеглыя сілы цягнуць мяне ў розныя бакі. З аднаго боку я чуў: “Ержан! Ты перанёс складаную аперацыю і выжыў! Дык радуйся! Ты бачыш сонца, ты дышаеш, што табе яшчэ трэба?” А з другога — даносіцца злосны шэпт: “Ты зараз калека, ты не зможаш рухацца, праляжыш нерухома ўсё жыццё, якое табе наканавана. Навошта табе такое жыццё, Ержан?”

“І сапраўды, калі я стаў калекам, не змагу сам хадзіць, то навошта мне такое жыццё?” — падумаў я. Мяне скалатнула ад спалоху і агіды, а перад вачыма паўсталі абязножаныя інваліды...

Праз трыццаць хвілін павінна прыйсці прафесар, і тады ўсё стане ясна. Адно дрэнна, яна не любіць хадзіць вакол ды побач. Сячэ праўду з пляча, нават не спрабуе нешта змякчыць. Яна не адабрае дактароў, якія абнадзейваюць хворых. Адным яна гаворыць: “Ты будзеш хадзіць”, — а іншым: “Ты ніколі не ўстанеш на ногі”.

Скажа — як адрэжа.

Некаторыя хворыя не выносяць праўды, пачынаюць плакаць. Тады яна ўзвышае голас: “Перастань за-

раз жа! Ты ж мужчына, у рэшце рэшт! Паглядзі, колькі інвалідаў, і нічога, жывуць, працуюць”.

Што давядзецца пачуць мне?

Калі ў чалавека нешта баліць, то здаецца, што ў гэтым месцы знаходзіцца яго душа. Пазваночнік у мяне ные, быццам нехта водзіць па ім тупой пілой. Як быццам стогнуць усе сто тысяч валокан мозга і бясконцыя нервы! Кожны нерв вырашыў мучаць мяне неяк па-асабліваму. Здаецца, што яны спаборнічаюць — хто нанясе мне болей пакут?

Я не магу ні пра што думаць.

Я ўпадаю ў бяспамяцтва.

Так, я выйшаў з цёмнага лесу жывым.

Але мяне чакае новая бяда, якая горш за смерць!

Ці змагу я хадзіць на сваіх нагах?

Гаухар! Якія б цяжкасці ні стаялі перада мной, якія б пакуты душэўныя і цялесныя ні давялося мне паспытаць, я ўсё адолею. Цярпець для мяне — значыць захоўваць надзею. Калі я выйду з бальніцы на сваіх нагах, у свеце не будзе чалавека болей шчаслівага.

Хоць бы на хвіліну пазбавіцца пакут, я паспрабаваў бы перавесці ўвагу на што-небудзь больш прыемнае.

Мяне выратавалі думкі пра цябе, Гаухар!

Памятаеш, як пазнаёміліся, як сябравалі, гаворачы тваімі словамі, усяго тры дні? А на чацвёрты дзень я напраткі з горада накіраваўся ў твой аул. Ты стала маёй жонкай. Закончылася тваё бесклапотнае дзявочае жыццё. Я ўспамінаю тых цудоўных, непаўторных, беззваротных тры дні, наноў іх перажываю.

Тры дні! Усяго толькі тры дні. Ці могуць людзі пазнаць адзін другога за тры дні? Канешне ж, усяму ў жыцці патрэбен свой тэрмін... Але калі размова ідзе пра каханне, то смешна становіцца гаварыць пра час. Яго Вялікасць Час становіцца бяссільным, губляе сваю магутнасць.

Адзін мой сябра назваў мяне легкадумным і доўга заставаўся пры сваім меркаванні. Сам ён тры гады сядзеў на адной студэнцкай лаўцы са сваёй нявестай. Сябравалі яны доўга, ён заляцаўся некалькі гадоў. Яны добра вывучылі адно аднаго. Мы былі на іх вяселлі, памятаеш? Гаварылі тосты, пажаданні. А чым усё закончылася? Не прайшло і трох месяцаў, як іх сям'я развалілася. Усе былі шакіраваны...

Так, Гаухар, нам пашчасціла. Мы стварылі добрую сям'ю. Каханне, якое ўспыхнула, не падманула нас. Мы ўжо дзесяць гадоў разам. Жывём душа ў душу. І ўсё ж я часам задаюся пытаннем: “А ці не паспяшаліся мы стаць мужам і жонкай?” Падумай, усяго тры дні! Можна ж было прадоўжыць прыгожыя імгненні, паспытаць з чарадзейнай крыніцы “зем-зем” салодкага напою страсці, збліжэння душ і цел, ахоплены полымем кахання. Няўжо мы пазбавалі сябе гэтых цудоўных дзён? Няўжо гэтыя імгненні ніколі не вернуцца?

А можа быць, вада крыніцы “зем-зем” падалася мне такой салодкай, таму я паспытаў яе зусім няшмат?

Сябры пастаянна гавораць, што мне пашчасціла з сям'ёю. Але я не задумваўся над гэтым усур'ёз. Навошта шчасліваму чалавеку задумвацца? Ён нагадвае п'янага, ідзе сабе, пакуль не спатыкнецца аб камень і не паваліцца...

Хто ведае, ці шмат я выпіў віна шчасця, ці мала?

Цвяроза глядзець на праўду маё сэрца не хоча.

Але чаго я баюся?

Пагроза смерці мільганула, як меч, над маёй галавой — я выжыў.

Цяпер мне пагражае інваліднасць. Калі я не папраўлюся, калі хвароба мая невылечная, навошта тады была гэтая аперацыя?!

Пакуль не прыйшла прафесар, лёс мой невядомы. А чалавек, як я заўважыў, звязвае з невядомасцю хутчэй дрэннае, чым добрае. Зараз я болей за ўсё баюся стаць інвалідам, патрапіць у лік непаўнацэнных, бездапаможных людзей.

Але чаму я думаю пра дрэннае?

Нічога не паробіш, чалавек заўсёды шмат думае пра тое, чаго баіцца.

Я паглядзеў на гадзіннік, які ляжаў побач з падушкай. Час, калі прафесар павінна прыйсці, даўно мінуў. Але яе дасюль няма. Чаму? Можа быць, яна робіць абход іншых палат? Не, такога быць не можа. Па цвёрда заведзеным правіле, яна прыходзіць у першую чаргу ў тую палату, дзе ляжаць хворыя, якія перанеслі аперацыю. Значыць, спачатку яна павінна была зайсці да мяне, а пасля ўжо аглядаць астатніх.

Чаму тады яе няма? Няўжо яна не адважваецца прыйсці і сказаць праўду? О не! Яна нічога не баіцца!

Цярпенне маё на зыходзе.

Усё ж я не вытрымаў і запытаўся: “А чаму прафесар затрымліваецца?”

Мейіркуль-апай адказала, што Алена Андрэеўна сёння не прыйдзе. Яе выклікалі на кансіліум у іншую бальніцу.

Вось пакуты! Ты паміраеш ад чакання, а прафесар затрымліваецца яшчэ на суткі. Яшчэ адны суткі! Яны стануць для мяне вечнасцю!

Праклінаю я гэтую невядомасць!

Устану я з ложка ці не?!

Гэта ведае толькі прафесар...

Самым галоўным у маім жыцці цяпер стаў Час.

Гаухар! Пра што ты думаеш зараз? Ты яшчэ не ведаеш, што я перанёс аперацыю. Ці, можа быць, ты прыходзіла ў бальніцу ўчора, і табе пра гэта

сказалі? Тады, натуральна, ты ў трывозе, можа быць, пакрыўдзілася на мяне за тое, што я не сказаў пра аперацыю? Але крыўды твае праходзяць хутка, ты не ўмееш доўга злавацца...

З тае пары, як я прыйшоў у свядомасць, у мяне трымаецца і не спадае высокая тэмпература. Сястра кожную гадзіну ставіць градуснік. Ну, але ладна, я не звяртаю ўвагі. Мяне трывожыць боль у пазваночніку. Душа гатовая вылецець з няшчаснага, спакутаванага цела. Немагчыма выказаць словамі мае пакуты. Гэта можа зразумець толькі той, хто сам перанёс такую аперацыю.

Калі б ты зараз была побач, мне б, відаць, стала лягчэй. Ты мая самая надзейная апора, Гаухар!

9

“Час — чароўны маэстра, але ён, на вялікі жаль, нішчыць сваіх вучняў, бязлітасна пажыраючы іх!” — заўважыў французскі кампазітар Берліёз.

Што такое час, Гаухар? Мы часта не надаём значэння дзіўнасцям і прыхамацям гэтай таямнічай з’явы. Калі-нікалі ён рухаецца, як чарапаха, марудна, не спяшаючыся, а іншы раз нясецца хутчэй за арабскага скакуна.

Развагі, у якія я пагрузіўся, здаюцца бяздонным акіянам.

“Што такое час?” — пытаюся я ў цябе.

Я даў волю сваёй фантазіі, я пытаўся ў іншых, чакаючы адказу на вечнае пытанне.

Кожны разумеў час па-свойму.

“Час — адна з форм існавання матэрыі”, — аўтарытэтна заўважыў вучоны.

Адказ старога чалавека, які шмат пабачыў за сваё жыццё, прагучаў некалькі іначай: “О дарагі, прыгожы час! Беззваротная пара майго юнацтва, маёй зніклай маладосці!”

Пасля я звярнуўся да юнака. “Час патрэбен для таго, каб узысці на вяршыні недаступных гор!” — адказаў ён мне.

Увогуле, атрымалася, што для адных час у мінулым, для іншых — у будучыні.

Час — лепшыя лекі, якія спыняюць чалавечае гора, дораць забыццё, вызваляюць памяць ад жалю. Гэта самы мудры і справядлівы суддзя чалавечым справам.

Час усіх нас вучыць і ўсіх нас забірае ў небеццё.

Для мяне Час цяпер і радасць, і страх. Радасным ён стаў таму, што я застаўся жывы пасля аперацыі, а пужае ён мяне тым, што я не ведаю, буду хадзіць на сваіх нагах ці стану калекам. Мы прызвычаліся, што самае дарагое на свеце — жыццё, але хіба час — гэта не адлюстраванне жыцця? Змагаючыся са смерцю, я разважаў пра час і прыйшоў да высновы, што даражэй за гэты скарб нічога няма ў свеце. Я сам прайшоў выпрабаванне часам, атрымліваючы асалоду ад жыцця, ведаючы, што, можа быць, жыццё засталася зусім нічога, маліў лёс даць мне год, месяц, суткі!

Мы не шануем час. Транжырым яго, як дробныя грошы.

Але яшчэ страшней пусціць час на самацёк. Гэта — нязробленыя справы, неажыццёўленыя замыслы, няздзейсненыя мары. Мы не думаем пра страчаны час, не шкадуем, не абураемся. Здараецца, мы губляем нейкую дробязь, але як тады глыбока смуткуем. А калі прапалі дзесяць-пятнаццаць мінут, мы нічога не заўважаем, мы па-ранейшаму вясёлыя і бестурботныя.

Чалавека, які ўкраў адін тэнге, мы называем злодзем, ганьбуем, караем. І гэта правільна! Не крадзі! Але тых, хто ўкраў наш час, мы не лічым злодзеямі, мы нават рот не адкрываем, каб зрабіць на гэты конт заўвагу, папракнуць такога чалавека. Калі разабрацца па сутнасці, то ўкрадзеныя грошы ці рэчы яшчэ можна вярнуць, узнавіць. А ўкрадзены час ужо не вернеш! Не дарэмна гавораць, што згублены дзень годам не навярстаеш. Часам мы хочам, каб час ішоў хутчэй. Вось і я, чакаючы прафесара, прыспешваю яго, хачу, каб суткі праяцелі як можна хутчэй. А Час паказвае свой нораў, капрызнічае. Мінуўы паўзуць, як улёткі, выматваюць мяне сваёй марудлівасцю.

Ці не лепей, не разумней ацэньваць кожную мінуту свайго часу? Зразумець яе сэнс, атрымаць асалоду яе зместам, паглыбіцца ў яе сутнасць? Толькі тады мы зможам зразумець сэнс кожнага імгнення...

Сёння Рака Часу цячэ марудна. З тае пары, як я паглядзеў на гадзіннік, што ляжыць каля падушкі, па маіх меркаваннях, прайшло не меней дзвюх гадзін. За гэты час я ўспомніў усё цікавае і хвалюючае, што было ў маім трыццаціпяцігадовым жыцці. Успомніў зімовую сцюжу, асеннюю непагадзь, радасці і гароты, а, аказваецца, прайшло ўсяго толькі пятнаццаць мінут! Як жа так? Няўжо ў пятнаццаць мінут можна ўкласці цэлае жыццё даўжынёю ў трыццаць пяць гадоў? Чалавек, які не ведае цану мінутам, ніколі не зразумее, колькі багаццяў хаваецца ў гадзінах.

Акылбек-ага па прафесіі энтамолаг. Ён часта расказвае нам пра мух, чарвякоў, жукоў і іншых насякомых.

Я таксама нечакана ўспомніў пра іх.

...На тутавых дрэвах, сярод кары, распластанай, як дынная корка, ломцікамі, звяваюць сабе гнёзды

маленькія п'явучыя істоты. У дзяцінстве я неаднойчы іх лавіў. Яны падобныя адначасова і на мух, і на конікаў, іх называюць цыкадамі. Сваёй музычнасцю цыкада нагадвае свярчка. Яна пілікае без стомы ўвесь дзень, а вечарамі цыкады збіраюцца ў харавыя групы і наладжваюць сапраўдныя канцэрты. Калі б гэта было ў іх сілах, яны б запаланілі песнямі ўвесь свет, назаўсёды выгнаўшы з яго смутак і сум. Самае дзіўнае тое, што жывуць гэтыя музыканты адзін дзень. Той дзень, калі цыкада нараджаецца, прыходзіць у свет, распачынае свае песні, становіцца яе апошнім днём. Цыкада, між іншым, атрымлівае поўную асалоду ад адзінага дня свайго жыцця. Яна паспявае выканаць сваё прадвызначэнне, ажыццявіць сваю жыццёвую праграму. Пакідае нашчадкаў, радуе нас сваёй песняй, адным словам, уносіць у сусветную сімфонію свой дробны ўклад. І калі прыходзіць тэрмін, цыкада спакойна, без ляманту і істэрык, заканчвае свой жыццёвы шлях.

Гэта чамусьці недасягальна чалавечаму розуму. Мы не можам насыціцца жыццём і яго радасцямі. У нашай свядомасці заключаецца надзвычайная прага да быцця. Ужо на смяротным ложы мы вымольваем сабе хаця б яшчэ адзін дзень, адну гадзіну, адну хвіліну, плачам, учапіўшыся ў падол лёсу... Што гэта такое? Адкуль такая любоў да жыцця, якое прыносіць чалавеку галоўным чынам пакуты? Ці гэта сквапнасць, неспатоленая прага, жаданне прадоўжыць сваё мітуслівае існаванне любой цаной?

Дзве тысячы гадоў назад антычны мудрэц Сенека пісаў пра Час так: “У гэтым свеце нішто не належыць нам — ні багацці, ні маёнткі, ні рэчы. Мы нічога прысвоіць не можам. Прырода дала нам у асабістае

карыстанне толькі адну рэч — гэта Час. Толькі гэту вечна бягучую Раку Часу мы маем у сваім валадаранні, толькі пра яе можам сказаць — гэта мая маёмасць. Аднак гэтую рэч у цябе можа хто заўгодна забраць, украсці, знесці. І ніхто, забраўшы наш час, ніколі вам яго не вяртае. І пры ўсім жаданні не можа гэтага зрабіць. Я не Бог. Я шмат часу згубіў на пустое, патраціў дарэмна. Але я цудоўна памятаю, як траціў час, на што яго выкарыстоўваў. Усё трымаю ў сваёй памяці. Таму што з тае пары, як я сябе помню, вяду пастаянны ўлік свайму часу...”

Людзі старажытнасці думалі так, як і мы сёння. Напэўна, асноўная мэта тэхнічнага прагрэса і заключачаецца ў тым, каб зэканоміць час. Менавіта з гэтай мэтай чалавек замяніў каня машынай, а пасля перасеў на самалёт. Замест звычайнай пошты прыдумалі тэлеграф, вынайлі тэлефон... Але да завалодвання Часам яшчэ далёка. Мы выяўляем у адносінах да яго тыя ж пачуцці, што і Сенека дзве тысячы гадоў назад. Мала што змянілася, хіба што толькі чалавек стаў яшчэ болей мітуслівым.

Да каго цяпер ні звярніся, ні ў каго няма вольнай мінуткі. Няма часу пагуляць з дзецьмі, няма часу з’ездзіць у родны аул, дзе прайшлі твае дзіцячыя гады. Спяшаюцца ўсе: і вучань першага класа, і студэнт, і прафесар, і пенсіянер.

А ці сапраўды ў нас зусім няма часу?

Сапраўды нам так ужо катастрафічна яго не хапае?

Можа быць, сваю неагранізанасць, неўпарадкаванасць мы адносім на рахунак недахопу часу?

Так, патрэбна вялікае майстэрства, каб правільна распарадзіцца сваім часам, інакш гэты свавольны скакун уцячэ, так і не дазволіўшы асядлаць яго.

Але пры ўсім тым ёсць людзі, якія змаглі накіраваць час у правільнае рэчышча. Адным з такіх людзей я лічу Акылбека. Пад падушкай у яго кіпа папер, ён ляжыць на спіне і цэлымі днямі піша. За час знаходжання ў бальніцы ён напісаў некалькі навуковых прац. Мала таго, ён кансультуе аспірантаў, чытае чужыя тэксты, уносіць праўкі. Ён праглядае ўсю свежую літаратуру па энтамалогіі, не прапускаючы ніводнай навінкі.

І пры гэтым Акылбек-ага не парушае бальнічнага рэжыму. Калі ўсе спяць, ён таксама спіць, калі прачынаюцца — ён прачынаецца, прымае лекі, у прызначаны час праходзіць урачэбны агляд. Ён ахвотна гутарыць з намі, сваімі суседзямі па палаце, і я думаю, калі ён паспявае зрабіць столькі спраў, лежачы ў ложку, то з якой жа энергіяй ён працаваў, калі быў здаровым?! Ён не ўстае з ложка ўжо тры гады, але ніводнага дня не патраціў дарэмна. Чым мацней яго скоўвала хвароба, тым настойлівей ён працаваў...

Сваю пасіўнасць і ляготу мы звальваем на час. Мы ўцягнуліся ў парочную практыку самаапраўдання.

У даўнія часы ў мяне быў сябра — скульптар. Падаваў вялікія надзеі. Прыязджаючы ў родны аул, ён захапляўся гераізмам, працалюбствам, упартасцю бавоўнаробаў. Як ён пра іх узнёсла гаварыў! Мой сябра збіраўся зрабіць скульптурныя партрэты пяці-шасці землякоў, заяўляючы, што гэта галоўная мэта яго жыцця. Але ніводнай скульптуры ён не зрабіў. Кожны раз заводзіў адну і тую ж песню — пра недахоп часу. Кожны раз абяцаў: “Цяжкая ў мяне праца! Навалілася — няма паратунку, але як толькі закончу, адразу займуся партрэтамі землякоў”.

Ён не стрымаў сваіх абяцанняў не таму, што ў яго не было таленту. Усё ў яго было. Проста ён упусціў свой Час, і ён абышоўся з ім бязлігасна.

Пасіўныя, бязвольныя людзі згараюць, не паспеўшы сябе праявіць.

І, наадварот, людзі загартваныя, упартыя болей смерці баяцца пасіўнасці, бязволля, нерашучасці. Яны баяцца не таго, што памруць, як усе астатнія, а што не паспеюць пакінуць свайму народу тварэнне рук сваіх, свайго розуму.

Леся Украінка... З юных гадоў пакутавала на цяжкую, невылечную хваробу — была прыкавана да ложка. Яна не выпускала з рук пяра, нават калі згарала ў ліхаманцы. Чым бліжэй падступала да яе смерць, тым болей натхнёна яна пісала. Кожная хвіліна жыцця была ў яе на ўліку!

Апошнія хвіліны...

Самыя каштоўныя, самыя цяжкія хвіліны.

Калі б у мяне заставаўся ўсяго некалькі хвілін, што б я зрабіў?

Леся напісала песню.

А некаторыя перад смерцю пазіраюць у высокае неба, развітваюцца з сонцам, з светам...

Як паступіў бы я?

Не ведаю...

Але чалавечае жыццё не ўкладваецца нават у такое усеабдымнае паняцце, як Час. Вельмі памыляюцца тыя, хто мяркуе, што чалавечае жыццё — гэта пражытыя гады і болей нічога. Калі б не існавала іншых крытэрыяў, тады самымі шчаслівымі аказваліся б доўгажыхары, тыя, хто несупынна турбуецца пра сваё даўгалецце...

Ва ўсходніх мудрацоў ёсць такая прытча.

Вучань аднаго суфія пытаецца ў настаўніка:

— Настаўнік, колькі вам гадоў?

Настаўнік прызадумаўся і сказаў:

— Дакладна не ведаю. Відаць, болей за тысячу.

Бязмерна здзіўлены вучань усклікнуў:

— Ды як жа гэта так?

Настаўнік адказаў:

— Кожны раз, калі я каму-небудзь раблю дабро, я адчуваю радасць і станаўлюся старэй на год. Таму я лічу, што ўзрост чалавека лічыцца не колькасцю пражытых гадоў, а іншай меркаю: колькі добра ён прынёс людзям, колькіх людзей ашчаслівіў сваімі дабрадзействамі. Дзеля сябе і жукі, і мураўі стараюцца. А чалавек адрозніваецца ад іх тым, што справамі сваімі прыносіць карысць іншым.

Так вучоны-мудрэц адказаў цікаўнаму вучню.

Мяне прыгнятае зусім не журба, што я так мала пражыў. Не! Мяне мучыць думка, што за пражытае жыццё я не зрабіў нічога, каб пакінуць пасля сябе дастойную памяць.

Ну, а на самай справе, што ў мяне за плячыма? Правучыўся дзесяць гадоў у сярэдняй школе, у інстытуце — пяць гадоў, у аспірантуры — тры гады. Выходзіць, што дзяржава навучала мяне бесперапынна васьмнаццаць гадоў, дапамагала мне. А сам я адпрацаваў дзевяць гадоў. І вельмі шмат узяў ад грамадства, а даў яму зусім мала. Не падобны я ў такім разе на таго чалавека, які напазычаў шмат грошай, а калі прыйшоў час аддаваць, стаў ухіляцца, хавацца, не жадаючы разлічвацца?

Даўно заўважана, што цяжкахворыя людзі схільны прабачаць іншых, праяўляць міласэрнасць. Нават нядобрыя людзі, якіх усе пазбягалі, калі яны былі здаровыя і поўныя сіл, патрапіўшы ў бальніцу, раптам становяцца добрымі і мяккасардэчнымі. Бывае, насварышыся на такога чалавека, успомніш мінулае, а пасля хочацца папрасіць у яго прабачэння. Ён жа ў такім гаротным стане!

І ўсё ж як бы ні пакутаваў чалавек, як бы ні бі-
чаваў сябе перад судом Сумлення, самому сябе яму не
апраўдаць.

Я ні перад кім не вінаваты! Сумленне маё чыстае.
І тым не меней перад суддзёю па імені Час я як быц-
цам у нечым правініўся.

Мудрэц сказаў: “Няма для чалавека з чыстым сум-
леннем злачынства цяжэйшага, чым адзін патрачаны
ўпустую дзень”. Мне сумна, што ўпустую пайшоў не
адзін дзень, а цэлыя гады. Калі ёсць у мяне наперадзе
крыху часу, я пастараюся выпраўляць свае памылкі,
наколькі хопіць сіл.

А калі не атрымаецца?

Тады і прыход мой у гэты свет і сыход у вечную
цёмру — усё будзе забыта.

Няма, відаць, для чалавека горшага пакарання.

10

Цвёрдая дошка, на якой я ляжу, прыносіць мне
невыносныя пакуты. Ты, відаць, не ведаеш, Гаухар,
але такіх хворых, як я, кладуць на цвёрдыя дошкі. На
мяккім нам ляжаць нельга. Ёсць пагроза, што пазванкі
скруцяцца, сагнуцца, скрывацца. Паміж мной і до-
шкай — тоненькі матрац. На ім не папесцішся.

Тры гадзіны я ляжаў у адной позе, не варуша-
чыся. Цярпенне маё ўжо на мяжы. Я сам быццам
пераўтварыўся ў дошку.

Калі паляжу яшчэ мінуту, мне канец, гэта даклад-
на. Кожныя тры гадзіны прыходзяць медсёстры, асця-
рожна пераварочваюць мяне з аднаго боку на другі.
Я чакаю іх прыходу з нецярпеннем, лічу мінуты...

Рыпнулі дзверы.

Увайшла прафесар.

Што яна скажа?

Сэрца загрукацела часцей.

Прафесар застыла каля дзвярэй і не спяшаецца ўвайсці.

О, якім доўгім падаўся мне час, пакуль яна стаяла каля дзвярэй!

Вось яна павярнулася ў мой бок.

Яна вельмі марудна ідзе да мяне, нібы стрыножаны конь. Кожны крок даецца ёй быццам з цяжкасцю. Калі яна так будзе ісці, падумаў я, то на адлегласць ад дзвярэй да ложка пойдзе цэлы дзень.

Я звярнуў увагу на адну рэч. Раней, робячы абход, яна з парога пачынала гучна гаварыць.

А сёння маўчыць.

Ну чаму яна маўчыць?

Збіраецца падысці бліжэй і мне аднаму, на вуха, сказаць горкія словы?

Добра, няхай будзе тое, што будзе, толькі хутчэй бы пачуць.

Калі б яна прамарудзіла яшчэ крыху, маё цярпенне скончылася б. Алена Андрэеўна, відаць, адчула мой стан, усміхнулася.

Але маё сэрца не адгукнулася.

І яна ўсё зразумела.

Звычайна яна гаварыла праўду ў вочы, але сёння вяла сябе іначай.

Я зусім спужаўся.

Алена Андрэеўна прысела на край майго ложка, узялася правяраць адчувальнасць маіх рук і ног, колючы іх іголкай. Раней мае ногі не адчувалі ўколаў, затое вельмі добра адчувалі пагладжванне рукой. А цяпер увогуле нічога не адчувалі, здавалася. Замест ног у мяне нейкія чурбакі, прывязаныя да цела.

Урачы, якія суправаджалі прафесара, уважліва пазіралі на мяне. Яны застылі, як скульптурная група, не адважваючыся парушыць цяжкую цішыню.

Але вось прафесар сказала: “Так!”

Гэта прагучала як выдах чалавека, ахопленга вялікай трывогай.

Я анямеў.

Гэта быў выдых шкадавання.

Ён растулумачыў мне ўсё.

Я канчаткова зразумеў, што надзеі не засталася, я стаў інвалідам.

І ўсё ж я маўчаў, у чаканні, што яна скажа.

Яна раптам стала мяне хваліць.

Гэта было зусім не на дабро.

— Малайчына! Які ты малайчына! Сапраўдны джыгіт! Аперацыя доўжылася пяць з паловай гадзін, а ты нават не пікнуў!

Я чуў і не чуў.

Я чакаў іншых слоў.

Буду я хадзіць ці не?

Але калі яна скажа мне пра гэта?!

Яшчэ крыху, і я залямантаваў бы ў поўны голас, па-трабуючы адказу.

І вось, калі я сабраўся з сіламі, каб загаварыць, прафесар сама пачала размову:

— Ты, відаць, спужаўся, што рукі ў цябе не варушацца? Не бойся. Вельмі хутка яны будуць рухацца. Пацярпі. Ты павінен вытрымаць пяць-шэсць месяцаў. Будзь мужным. А што тычыцца тваіх ног...

Тут яна замоўкла, нахмурылася.

Мне падалося, яе маўчанне расцягнулася на некалькі гадзін.

Усё ж яна зноў загаварыла:

— А ногі твае, мне здаецца, так і застануцца нерухомымі. Але ты павінен радавацца, што застаўся

жывым пасля такой складанай аперацыі. Бо гэта раўназначна таму, што тыnanoў нарадзіўся на свет. Радуйся жыццю, не перажывай, будзь мужчынам! Ты не забыўся, што ўчора ў цябе быў дзень нараджэння?

Я ўжо не чуў, што гаварыла прафесар далей, што яна мне раіла.

Я нічога не разумеў.

У вачах стаяў туман, у вушах звінела, усё вакол пагрузілася ў цемру.

Яна нешта мне тлумачыла, вусны ў яе варушыліся, а я нічога не мог разабраць, ды і жадання такога не меў.

Я ператварыўся ў неадушаўлёную істоту, якая нічога не баіцца, нічому не радуецца, ні на што не адгукаецца.

Я ўпаў у дэпрэсію, я адчуў, што ў гэтым свеце ужо няма нічога прывабнага для мяне, няма нічога, што мела б для мяне цану.

Я аказаўся ў становішчы слабака, які ўсё жыццё з некім спрачаўся, спаборнічаў, змагаўся і раптам на трыццаць пятым годзе жыцця спатыкнуўся і ўпаў.

Я ляжу бездапаможны, і няма сіл падняцца, паглядзець усім, хто побач, у вочы...

Урачы пайшлі.

Рака Жыцця, якая цудоўна шумела ў мяне ў душы, раптам замоўкла.

Настала цішыня, у якой гучала адна і тая ж фраза: “А ногі твае, мне здаецца, так і застануцца нерухомымі...”

11

Гаухар! Той ноччу я не спаў. Свет для мяне пацямнеў. Чорныя хмары завалаклі неба. Надзеі не заставала-

ся. У лічання хвіліны я стаў змрочным мізантропам. Песімістам.

Ты магла б развеець мае жахі, адагнаць мае чорныя думкі, твая любоў ўдыхнула б у мяне бадзёрасць і свежыя сілы.

Але цябе не было побач.

Дзіўнае стварэнне чалавек...

Як бы я ні быў уражаны горам, што навалілася на мяне, якім безнадзейным ні падаваўся б мне заўтрашні дзень, усё роўна ў душы ў мяне заставалася маленькая надзея, светлы праменьчык. Яна не давала зусім упасці духам. Я як быццам нечага чакаў.

У такіх сітуацыях заўсёды шукаеш чалавека, які б суцешыў, супакоіў. Душа чалавечая, знаходзячыся ў пустыні адзіноты, чакае сустрэчы з іншай душой, чакае спачування, суперажывання.

Варта мне ўбачыць інваліда, як адразу ж перад маімі вачыма паўстае дзядзька Каратай. Я не магу патлумачыць, у чым тут прычына, у чым тайна гэтай з'явы, але калі я трапляю ў цяжкія сітуацыі, я заўсёды чамусьці ўспамінаю Каратая-ага.

...Вось ён ізноў стаіць перад маімі вачыма. Толькі цяпер я разумею, як яму няпроста было не паказваць нам свайго болю, здавацца вясёлым і ветлівым. Калі б мой родзіч быў жывы, я горача абняў бы яго, хвалююча падзякаваў бы за ўрок, які ён мне даў у дзяцінстве. Ён вучыў мяне, як трэба трымацца мужчыне ў самыя цяжкія імгненні жыцця: не падавацца каварнаму лёсу, быць спакойным, упэўненым у сабе, падтрымліваць саім прыкладам тых, хто побач...

Я памятаю, як шчыра ён радаваўся жыццю. Калі мы, дзеці, прыходзілі да яго, ён ахвотна гуляў з намі, наколькі гэта дазваляла яго становішча. Ён быў заўсёды ў атачэнні малых, і гэта прыносіла яму велізарнае за-

давальненне. Якія гісторыі ён нам расказваў! Якія свістулькі, дудачкі з чароту ён нам майстраваў! І нікому ніколі не адмаўляў у просьбе. Дзеці хадзілі да яго літаральна натоўпамі...

Майстар разьбы па дрэве — так яго называлі. І ён заслужыў гэта болей, чым хто-небудзь іншы. Я не сустракаў людзей, хто б так па-майстэрску, з такой любоўю займаўся гэтай справай. Дзядзька Каратай з тонкіх прущікаў плёў прыгожыя цыноўкі самых дзвісоных памераў і форм. Ён рабіў кошыкі для грыбоў і ягад, падсцілкі, на якіх можна было сушыць курагу і твораг, невялікія скрыначкі, у якіх добра было захоўваць хлеб. Што ён толькі не рабіў!

Працаваў дзядзька, лежачы на спіне. Для зручнасці ён усталяваў па баках ложка два верстакі ў чалавечы рост, а зверху гэтых верстакоў прымацаваў дошкі, на якія можна было абaperціся рукамі. Побач з ложкам грудай ляжалі прущікі, якія прыносіла дзятва. Так ён ляжаў і плёў цыноўкі...

Калі дзядзька працаваў, у яго вачах запальваліся агеньчыкі. Ён увесь як быццам іскрыўся, зіхацеў. У такія хвіліны ён нават мурлыкаў нейкую песеньку. Але, прыслухаўшыся да яго спеваў, мы разумелі, што мелодыі гэтыя вельмі сумныя. Магчыма, сумаваў ён аб тым, што не можа хадзіць, як усе людзі? Ці ўспамінаў час, калі быў здаровы?

Ён ніколі не прадаваў свае вырабы, хаця на работу над імі трацілася шмат часу і сіл. Свае шэдэўры ён раздаваў дарма. Калі хто-небудзь спрабаваў усунуць яму плату, дзядзька з абурэннем вяртаў яму грошы.

— Я магу пражыць без вашых падачак. Хіба я не ўраджэнец гэтага аула? Што ж мне тут яшчэ рабіць? Зоркі на небе лічыць?

Спяраша ні ў каго не хапала сумлення браць у яго, інваліда, гэтае начынне, зробленае з такім майстэрствам. Паступова людзі асмялелі: спачатку блізкія, а тады і астатні люд прыходзілі да яго ў двор і забіралі там цыноўкі, пляцёнкі, карзінкі і іншыя рэчы, так патрэбныя ў гаспадарцы. Бралі, нават уступалі ў спрэчкі. А тыя, каму нічога не даставалася, пакідалі “заказ” майстру. Вось да чаго дайшло! А наш дзядзька і не думаў крыўдзіцца. Насупраць, быў вельмі задаволены.

Каратй-ага не бедаваў, не галадаў. Народ, адплочваючы дабром за дабро, прыносіў яму гародніну, садавіну, ягады. Восенню мяхамі яму прывозілі залацістую кукурузу. Дзядзька сердаваў, бурчаў, але з народамі не паспрачаешся, і ў рэшце рэшт ён махнуў рукою, змірыўся з праявамі ўдзячнасці.

А цяпер уяві, Гаухар, якім моцным у чалавека павінен быць дух, якім цвёрдым сэрцам ён павінен валодаць, каб у такім становішчы захоўваць мужнасць, заставацца мужчынам і майстрам да апошніх дзён жыцця! Відаць, Гаухар, яго Рака Жыцця падтрымлівала яго, не дазваляла адчайвацца. А можа, ён прымаў сваё становішча як выпрабаванне, дадзенае яму звыш?

Я думаю, было нямала прычын, якія ўплывалі на майго дзядзьку. Але галоўнае, што яго падтрымлівала, — гэта ўпэўненасць, што ў рашаючы момант гісторыі ён аказаўся дастойным сынам свайго народа, сапраўдным патрыётам. Ён страціў ногі на вайне, праліваючы кроў за Радзіму, адстойваючы свабоду... Ён быў бездакорным воінам, ён мог ганарыцца сабой.

Ну а я?

Што я зрабіў такога, каб ганарыцца сваім няшчасцем? Зараз мірны час, народу нішто не пагражае, нікому не патрэбны ваенныя подзвігі. Я нагадваю сабе

чалавека, які вымак да ніткі, хоць на яго не выпала ні кроплі дажджу.

Праўда, урачы адносяцца да такіх, як я, на поўным сур'ёзе, лечаць, клапацяцца, робяць аперацыі. Але мне бязмерна цяжка ад таго, што нічога я не зрабіў у жыцці, нічым не заслужыў добрых адносін тых, хто вакол. Як пакутліва перажываць няшчасце, вінаватым у якім з'яўляешся ты сам! На аперацыю я пагадзіўся сам. А цяпер пакутую ад наступстваў уласнага рашэння.

А калі б у маёй бядзе быў вінаваты хто іншы?

Нехта старонні быў бы спрычынены да маіх няшчасцяў і пакут. Тады яго можна было б папракнуць, абвінаваціць, перакласці на яго плечы цяжкі груз.

Мы часта не можам самі справіцца са сваімі бядою. Мы шукаем вінаватага і праяўляем вялікую вынаходлівасць у гэтай справе. Бо маленькае апраўданне для самога сябе часам з'яўляецца вялікім суцяшэннем. Абвінаваціць іншага заўсёды лягчэй, чым прызнаць свае памылкі!

У старжытнасці адзін цар сказаў: “У многім веданні многа смутку”. І знайшоў, гавораць, выйсце: перастаў вучыць свой народ, адхіліў людзей ад адукацыі. Выходзіць, нічога не ведаць, ні пра што не ведаць — вялікае дабро? Чалавек павінен пагрузіцца ў цемру няведання і жыць толькі сваімі ўласнымі пачуццямі? Ну не! Што можа параўнацца з асэнсаваным, асветленым святлом ведаў жыццём, няхай сабе і на гэтым шляху нас чакаюць пакуты, расчараванні і пасткі. Што можа быць вышэй за ўчынкі, да якіх падштурхоўваюць добрае сэрца і загаратваная воля?

А гераізм, мужнасць, бясстрашша, якія праяўляюцца неўсвядомлена, стыхійна, без удзелу розуму і волі, гэта зусім не асэнсаваныя дзеянні, а хутчэй бесшабашная адвага, якая гранічыць з абьякавасцю да жыцця.

Мае таварышы па няшчасці, Акылбек-ага і Кайсар, не скарыліся сваёй долі, не махнулі рукой на свой лёс. О не! У іх кожная хвіліна напоўнена барацьбой за жыццё. Тут, у бальніцы, дзе мя ляжым, зусім не цяжка выкінуцца з акна і звесці рахункі з жыццём. Шмат цяжэй не паддацца труслівай паніцы, журботным думкам, не здацца на міласць апатыі, песімізму.

Мне здаецца, што Акылбека і Кайсара можна паставіць у адзін рад з героямі вайны, якім быў мой дзядзька Каратай-ага. Пагарда да смерці, мужнасць, стрыманасць збліжаюць іх траіх у маім уяўленні з адчайным Аваднём. Магчыма, існуе нейкая крыніца, з якой чэрпаюць сілы мужныя і стойкія людзі.

Я зноў і зноў разважаю пра тое, чаму чалавек так прывязаны да жыцця? Хіба не лягчэй было б адразу памерці, чым мучыцца доўгія гады ў ложку? Няўжо нават такое прыніжанае, безвыходнае становішча для чалавека лепей небыцця, дзе няма ні жаданняў, ні пачуццяў, ні памкненняў? Што застаецца чалавеку ў такім жыцці? Толькі пакутывае адчуванне сыходзячага часу і ўласнага бяссілля. Відаць, лягчэй было б набрацца духу і звесці раз і назаўсёды ўсе рахункі з жыццём, чым штодня паміраць па сорок раз і заставацца жывым...

Але ж заставацца жывым у такім становішчы ў шмат разоў горш, чым ціха ляжаць у магіле.

Акылбек-ага і Кайсар выбралі шлях жыцця, напоўнены пакутамі.

Але ці змагу я быць такім, як яны? Ці змагу захаваць волю і ўпартасць? Мне яшчэ не даводзілася сутыкацца з такім выпрабаваннем.

Не ведаю, вытрымаю я гэты ныючы, свідруючы боль у касцях, ці навучуся адольваць паток змрочных думак, якія зацямяюць свядомасць, даводзяць розум да шаленства?

Ці не змагу, зламаюся?

Жыццё пакажа, на што я здольны, чаго я варты.

Сёння я вытрымаў ракавы ўдар, я пазбавіўся многіх ілюзій.

Аднак я не адварнуўся ад жыцця, я гатовы да жорсткай барацьбы за сваё будучае выздараўленне.

Яна толькі пачынаецца, Гаухар!

12

О Гаухар! Я вяртаюся да цябе калекам. Такі ўжо мой лёс. Дарагая, я адчуў, як табе невыносна бачыць мяне бездапаможным, бачыць мяне на насілках. Як разрывалася ад гора тваё сэрца!

Але я хачу жыць, я застаўся жывым, каб бачыць цябе штодзённа, штогадзінна, штохвілінна. Мне болей нічога не трэба — толькі б ты заставлася ранейшай, не адштурхнула мяне, калеку.

Ты памятаеш, як вы перавозілі мяне з бальніцы, а пасля падымалі на трэці паверх, у нашу кватэру? Ліфт, як назло, не працаваў. Я быў настолькі бездапаможны, што з цяжкасцю мог глядзець на людзей, якія падыходзілі да маіх насілак. На шчасце, нашым суседзям нічога не трэба было тлумачыць: яны самі ўсё разумелі і рабілі.

А ты, Гаухар? Побач былі моцныя, дужыя хлопцы! Дык не ж! Ты сама ўхапілася за насілкі і разам з іншымі панесла мяне. Мне цяжка было растлумачыць, перадаць словамі, што я тады адчуў.

Урачы сказалі табе, што мой пазваночнік пасля аперацыі яшчэ не адужэў, адзін няправільны рух, і пазванкі скрануцца. І вы асцярожна, вельмі беражліва неслі мяне, а пасля паклалі ў ложкак. Я быў на сёмым небе ад радасці. Бо ты, Гаухар, побач са мною.

Цяпер я буду пастаянна бачыць цябе. Ад гэтай думкі боль адыходзіць некуды ўбок. Навошта птушцы крылы, калі яна не ўзлятае кудысьці, не сягае ў высокае неба?! Калі сыны кінуліся да мяне з радасным крыкам: “Тата! Тата!” — я забыўся пра ўсё на свеце, нават пра тое, што ў мяне адказалі рукі і ногі.

Які я шчаслівы, Гаухар! Цяпер мы ўсе разам. Я гляджу на вас і не магу наглядзецца. Радасці маёй няма межаў. Не! Я ўжо не сумую, што застаўся жывы. Шэсць месяцаў праляцяць, не паспееш і вокам міргнуць. Калі я выпісваўся з бальніцы, прафесар сказала: “Хутка твае рукі набудуць сілу, стануць такімі ж, як і раней”. Я веру ёй.

А ногі, ну што — ногі? Калі б да мяне, калі я быў зусім здаровы, прыйшоў анёл смерці Азраіл і паставіў умову: ці аддай двух сваіх сыноў, ці аддай свае ногі, — што адказаў бы я яму? Зразумела, ні секунды не раздумваючы, аддаў бы свае дзве нагі. Выходзіць, што, пагадзіўшыся на гэтую небяспечную аперацыю, я не памыліўся. Тады чаму ж я смуткую, чаму журба мяне працінае? Не, я не раскайваюся: што здарылася, тое здарылася. Цяпер застаецца толькі змірыцца...

У той дзень да нас прыйшлі родзічы і знаёмыя. Мне нават стала няёмка, што з-за мяне столькі людзей пакінулі свае справы. І ў той жа час іх спагада вельмі падтрымала мяне. Праляжаўшы доўгі час у бальніцы, я адвык ад шматлюдных кампаній, равучыўся свабодна стасавацца з людзьмі. Родныя і знаёмыя, якія сабраліся ў нас, дапамаглі мне абудзіцца духам. Я зразумеў, што ў цяжкую хвіліну ў мяне знайшліся сябры, якія не паікнуць. І, галоўнае, такіх сяброў набралася не так і мала.

Ах, Гаухар! Да таго дня мы як быццам не заўважалі, колькі ў нас верных сяброў!

Я быццам адтаў душой пасля доўгіх дзён бальнічнай адзіноты.

Аднак радасць мая была нядоўгай. Як лёгка, аказалася, пагасіць слабы, зыбкі агеньчык надзеі. Прыгожы дзень змог азмрочыць адзін чалавек — Бакір. Ён і яго жонка затрымаліся ў нас даўжэй за іншых.

Як толькі госці адкланяліся, Бакір уваліўся ў мой пакой. Яго было не пазнаць! Звычайна ён хадзіў ссутуліўшыся, увабраўшы галаву ў плечы, схаваўшы твар, а гэтым разам трымаўся прама, быццам кол праглынуў. Яго злосныя вачаняткі пранізвалі мяне наскрозь. Бакір падсеў да мяне на ложкак. Я пахаладзеў. Я раптам зразумеў, што зараз ён перажывае момант урачыстасці: знайшоў нарэшце ахвяру. У яго ўрачыстасці мне пачулася змяінае шыпячае пытанне: “Ну, як табе зараз? Закончыліся залатыя дзянечкі?” Увесь ён быў напоўнены д’ябальскай радасцю ад таго, што збылося жаданне пабачыць мяне ў такім вартым жалю стане.

Але чаму ён так радуецца майму няшчасцю? Што я яму зрабіў? За што ён помсціць мне? Я ніколі ніякага зла Бакіру не прычыніў, ні ў чым перад ім не вінаваты. Тады чаму ён зараз стаіць перада мною з пераможным выглядам, быццам наступіў на галаву заклятага ворага?

Эх, калі б была ў мяне ў руках сіла, я, не задумаючыся, узяў бы яго за шкірку і выкінуў прэч! А цяпер вось баязлівы шакал стаў гаспадаром становішча, я знаходжуся ў яго поўнай уладзе. Я не магу паварушыцца, не тое што аказаць супраціўленне. У мяне няма сіл нават голас павысіць. І я ляжу бездапаможны, бяссільны, праклінаючы сябе за гэтую немач.

Бакір не быў падобны на чалавека. Хутчэй напамінаў каршуна. І я ў яго вачах быў жаданай зда-

бычай, якую ён цяпер будзе, не спяшаючыся, ірваць на кавалкі, ірваць і раздзіраць. Такія, як ён, труслівыя, дрыжаць за сваю шкуру, але ўнутры іх, як у велізарным казане, кіпіць злоба на ўвесь свет.

Доўгія гады ён жыў, не маючы магчымасці мне адпомсціць, невядома, праўда, за што. Нарэшце шчаслівы выпадак прадставіўся. Сёння Бакір прыйшоў да нас не для таго, каб выказаць радасць з нагоды майго вяртання з бальніцы, а для таго, каб выліць сваю злобу.

Усё жыццё Бакір ішоў крывымі сцежкамі, правёў свае гады ў бесталковай мітусні, бясплодных пошуках. У школе ён вучыўся дрэнна, а тых, хто паспяваў, ненавідзеў і стараўся ім нашкодзіць. За гэта яму даставалася. Калі ён вучыўся ў дзясятым класе, дзяўчынкі гаварылі са здэкам: “Дзетачка, ты ў гэтым годзе ідзеш у першы клас?” Не ўзялі яго і ў армію. Некалькі разоў ён спрабаваў паступіць у інстытут. Не атрымалася. Не хапіла ведаў. Мы сустрэліся з ім, калі я заканчваў ВНУ, і ён раскажаў, што таксама збіраецца паступаць. Сустракаючыся з аульнымі аднакласнікамі, ён выліваў ім душу: “Эх, не шанцуе мне! А вось некаторым фартуна ўсміхаецца. Ёсць хлопцы куды горшыя за мяне, а ўжо інстытут заканчваюць”.

Але самай несімпатычнай рысай яго была зайздрасць. Ён перажываў як уласную драму, калі нехта атрымліваў пяцёрку, карыстаўся поспехам у дзяўчынак, прыходзіў у школу ў новых штанах. Ён успрымаў гэта так, быццам атрымліваў моцны ўдар па галаве.

А я не звяртаў на ўсё гэта ўвагі, не надаваў значэння. Але, аказваецца, усё жыццё Бакір зайздросціў якраз мне!

Калі я атрымаў дыплом інжынера, ён сказаў з усмешкай: “Сёння такую паперчыну мае ў кішэні кожны шчанюк”.

Гаухар, ты памятаеш, як на нашым вяселлі ён сядзеў такім, быццам ў яго здарылася нейкае гора? А на наступны дзень, сустрэўшы аднаго нашага агульнага знаёмага, скрушна гаварыў: “Як мне шкада гэтую дзяўчыну. Яна такая выдатная! Навошта толькі выскачыла замуж за гэтага гультая і прайдзісвета! Што цяпер яе чакае?!”

Дзеці Бакіра і нашы вучыліся ў адной школе. Наш Мухіт закончыў першы клас з адзнакай, атрымаў пахвальную грамату. На бацькоўскім сходзе Бакір на ўвесь слых заявіў: “Вы раздаяце граматы каму патрапіла!” Пра гэта ты сама мне гаварыла, Гаухар.

І вось цяпер Бакір сядзіць задаволены, пацірае ручкі. Па яго выглядзе можна здагадацца, пра што ён думае: “Гэтыя рукі і ногі назаўсёды акамянелі, перасталі варушыцца. Яны ніколі не ажывуць, значыць, ён ніколі не зможа мяне ўдарыць”. Каб пераканацца, ён кранаецца маіх рук і ног. Нарэшце гаворыць:

— Так, я ўсё разумею. Табе, канешне ж, цяжка, баляча. Але да якой пары ты будзеш валяцца ў ложку, да якой пары ты будзеш грузам для сваёй жонкі?! Як табе не сорамна? Гаухар кожны дзень плача, зводзіць сябе, а яна ж яшчэ зусім маладая. Ты звязаў яе па руках і нагах. Адпусці яе! Няхай яна расправіць свае крылы і ляціць. Да тае пары, пакуль ты тут, у гэтым доме, яна не зможа кінуць цябе. Яна шкадуе цябе, таму ты павінен сам сысці. Куды? Ды хаця б у дом інвалідаў. Наша дзяржава нікога не пакідае на вуліцы. Пра дзяцей не перажывай. Я ўладкую іх у добры дзіцячы дом.

Бакір замоўк, чакаючы, што я адкажу. Я маўчаў, не адкрываючы рота. Прыняўшы маё маўчанне за згоду, ён працягнуў:

— Тое, што здарылася з табою, — гэта канец. Чалавек часам сам не ўсведамляе свайго паражэння, але адчувае, што пацярпеў крушэнне. У такіх выпадках трэба мець мужнасць. Вось нядаўна адзін хлопец, які аказаўся ў такой самай сітуацыі, як і ты, прыняў адзіна правільнае рашэнне. Ён павесіўся. І гэтым мужным учынкам рашыў адразу ўсе праблемы. Зразумела, такое табе не па плячы. Эх, няшчасны! Нікчэмная, вартая жалю асоба! Ну, скажы, якая карысць, які толк ад таго, што ты будзеш тут ляжаць жывым трупам?!

Пачуўшы гэта, я так абурыўся, што гатовы быў задушыць гэтага нягодніка, звярнуць яму шыю. Але хутка астыў. Падонку хіба што дакажаш. Яму патрэбна вывесці мяне з раўнавагі, каб я накінуўся на яго з лаянкай. Вышэйшая асалода для такіх людзей — бачыць, як нехта пакутуе, мучыцца. Тут іх радасці няма канца.

Так, я мучыўся пасля аперацыі. Але той душэўны стан, які прыйшоў да мяне пры сустрэчы з Бакірам, стакроць пераўзыходзіў папярэдні цялесны боль. У нейкі момант я нават падумваў, а ці не закрычаць мне, каб мярзотніка выкінулі з майго дому? Але тады атрымалася б, што ў мяне самога не хапіла сіл справіцца з ім, і я звярнуўся па дапамогу да сваёй жонкі. А хіба не гэтага ён дамагаўся? У яго ж была менавіта такая мэта.

Я хацеў сказаць яму: “Ты толькі вонкава падаешся здаровым, моцным. Ты ўвесь прагніў знутры. Ты даўно ўжо мярцвяк! А я, хаця і ляжу нерухома ў ложку, поўны сіл. Я радуся таму, што адбываецца ў свеце. Мне даступна чалавечае шчасце. У мяне б’ецца сэрца. Я хоць і бездапаможны, але жывы чалавек. Я бачу, адчуваю свет лепей, чым ты, жывы труп!”

Але калі я пачну гаварыць, спрачацца з ім, то дам яму нагоду для новых гадасцей...

І ўсё ж, калі вораг ломіцца ў твой дом, крышыць твае сцены, зрывае кашму, пагражае ўсё разбурыць,

растаптаць, ператварыць у прах, ляжаць і маўчаць не-
разумна. Гэта не па-мужчынку. Я прачытаў Бакіру
вершы вядомага паэта:

Я роділся таким и останусь таким —
Я глыбокімі мыслямі весь одержим.
Толькі б жаркое пламя в душе не погасло!
Знаю я, што неведомо многім другім!
Если в сердце огонь — ты мужчына!
Нет огня — значит чучело, просто личина!

Па-мойму чалавек мае права прачытваць некато-
рыя вершы як свае ўласныя, калі адчувае, што ў іх
укладзены яго думкі і перажыванні.

І вось здарылася нешта неспадзяванае. Відаць, яго
здорава зачাপіў гэты верш! Не ведаю, чаму, але Бакір
раптам адступіў да дзвярэй.

Гаухар! Я не ведаю, што ён рабіў далей. Што ён
гаварыў табе? Але калі да мяне прыбеглі сыны ў сля-
зах, сэрца пачула, што нягоднік усімі сіламі стараецца
знішчыць нашу сям'ю.

Не справіўшыся са мною, ён узяўся за вас.

Калі я ўбачыў заплаканыя мілыя тварыкі, дрыготкія
вусны, робкія позіркы, гнеў і нянавіць перапоўнілі маё
сэрца.

І раней, калі я быў здаровы, мае хлопчыкі, здара-
лася, прыходзілі да мяне пакрыўджанымі. Я стараўся
іх супакоіць, саджаў сабе на шыю, жартаваў, тармасіў,
выходзіў з імі пагуляць на вуліцу. І васьмігадовы
Мухіт, і трохгадовы Кайрат прызвычаліся да такога
звароту. А цяпер яны ўсхліпвалі і паўтаралі: “Калі ж
наш тата вылечыцца?” Эх, адкуль ім знаць, маім жа-
рэбчыкам, што ляжу я, не ў сілах нават падняць руку,

каб паглядзіць іх па галовах. Што сэрца маё агнём гарыць ад гора, прыкрасці і тугі?!

Адкуль ім ведаць гэта?

Памятаю, як мяне на насілках падымалі ў кватэру, падбег Кайрацік і стаў пытаць з надзеяй: “Татка, ты хутка паправішся? Калі ты будзеш хадзіць? Ты пасадзіш мяне на шыю? Пакатаеш мяне, мы пагуляем з табою?” Як мне не хацелася расчароўваць дзіця! Я адказаў: “Так, я хутка папраўлюся, мы з табою яшчэ нагуляемся!” А цяпер Кайрат плача і паўтарае: “Ты ж казаў, што вылечышся, гаварыў, што заўтра падымешся з ложка!”

Пра тое, што адбывалася ў гасцінай, я даведаўся ад старэйшага сына — Мухіта.

— Той дзядзька гаворыць пра цябе, што ты ўжо ніколі не падымешся. Што ты не будзеш хадзіць. Сварыўся на маму, а яна плакала. Той дзядзька хоча цябе некуды адвезці. Казаў, што ўсё адно памрэш. Але ж ты не памрэш, тата? Праўда ж, ты не памрэш?

Я трэсся ад абурэння. Я гатовы быў знішчыць гэтага крывапійцу!

Але я не павінен паддавацца засмучэнню. Я буду змагацца насмерць з такімі падонкамі, як Бакір. У імя Мухіта і Кайрата я на ўсё гатовы!

О, калі б Лёс зжаліўся нада мною і даў магчымасць устаць на ногі толькі на адну хвіліну! Толькі на адну хвіліну вярнуў бы мне сілу! Я ўвайшоў бы ў гасціную, выкінуў бы вон Бакіра. Я пасадзіў бы Кайрата сабе на шыю, паглядзіў бы па галаве Мухіта. Я асушыў бы твае слёзы, Гаухар! Я паспеў бы ўсё гэта зрабіць на працягу адной мінуты!

Калі Бакір са злобнай насмешкай шыпеў мне ў твар: “Ты — жывы труп!” — я маўчаў. А калі прыйшоў Кайрат і папытаўся: “Тата, ты пасадзіш мяне

на шыю?” — я сам не заўважыў, як з вачэй пакаціліся слёзы. Я плакаў бязгучна, ніводнага гука не выдаючы. Праўду сказаў паэт:

Разве жизнь — это мука, что длится года,
Заливая меня, как гнилая вода?
Кто меня окружает? Достойные люди?
Или жадных людишек тупая орда?

Тут у пакой увайшла ты, Гаухар. Упершыню за гады нашага сумеснага жыцця ты ўбачыла слёзы на маіх вачах. Гэта былі слёзы адчаю. Як ты змянілася ў гэты момант! Я ніколі не бачыў цябе такой спужанай. Але ты ўзяла сябе ў рукі.

О дарагая мая! У гэтыя хвіліны ты, відаць, канчаткова пераканалася, што зараз усе клопаты аб нашай сям’і пераходзяць да цябе. З гэтага часу жыццё і дабрабыт нашага дома знаходзяцца ў тваіх руках. І шчасце нашых дзетак, іх будучыня, мой спакой і маё становішча вечнага інваліда зараз у тваіх руках.

Ці не будуць нашы сыны ўжо з маленства аплакваць мяне жывога мерцвяка? Ці не будуць яны насіць у сваіх сэрцах як незагойную рану вобраз калекі?

Перад табой, Гаухар, прамільгнулі тысячы жорсткіх пытанняў. І на ўсе ты павінна была даць адказ. Таму што з гэтага часу наш лёс залежыць ад твайго рашэння. Ты зразумела гэта, убачыла мае слёзы. Зразумела, што ў дваццаць шэсць гадоў ты павінна адмовіцца ад радасцей жыцця. Ты зразумела, што на твае плечы кладзецца непад’ёмны цяжар.

У тую мінуту не толькі я, але і дзеці ўсвядомілі, што ты павінна сказаць сваё слова, ад якога будзе залежаць усё наша жыццё. Мы глядзелі на цябе, чакаючы, што скажаш. Але ўсё вырашылася, усё стала на свае

месцы, калі ты моўчкі абняла і стала цалаваць дзяцей, а потым схілілася нада мною. Ты не сказала ні слова, але я ўсё зразумеў па выгляду тваіх вачэй. Ты ні секунды не сумнявалася. Я зразумеў: ты гатовая раздзяліць са мною ўсё, што пасылае нам лёс.

Толькі пасля я даведаўся, якія страшныя рэчы гаварыў табе Бакір, якія жахі маляваў, даўшы волю сваёй шалёнай фантазіі і неўтаймаванай злобе. Мне нават уявіць цяжка, што ты адчувала тады. Як сумела вытрымаць? Хутка я здагадаўся, чаго, уласна кажучы, дамагаўся Бакір. Ён хацеў змясціць мяне ў дом інвалідаў, дзяцей адправіць у дзіцячы дом і абмяняць сваю аднапакаёвую кватэру на маю трохпакаёвую.

Толькі вар'ят улазіць у адносіны паміж мужам і жонкай. Бакір улез у нашы сямейныя справы. Ён распаўсюджаў розныя байкі, пасыпаў нас паклёпамі. Але ўсюды яму давалі дастойны адпор, а сям-там проста выганялі.

Ад Бакіра і яго жонкі мы доўга не маглі пазбавіцца. Варта табе было выйсці на вуліцу, яны адразу падыходзілі да цябе, быццам адсочвалі кожны твой крок. Не саромячыся, не чырванеючы, прапаноўвалі пазнаёміць цябе з “дастойным чалавекам”, каб пасля ты выйшла за яго замуж.

А ты нічога мне не гаварыла, не хацела рабіць мне балюча. Пра ўсё, што табе давалося вынесці, ты расказала пазней, калі многае змянілася...

Гаухар! Помніш словы, з якімі ты мяне сустрэла дома пасля выхаду з бальніцы? Яны гучаць ува мне да гэтай пары, саграваюць мяне, як сонца. “Не плач, родны! — сказала ты. — Галоўнае, што ты жывы. Астатняе я вазьму на сябе”.

Прафесар казала: “Ты наноў нарадзіўся дзякуючы медыцыне, якая падарыла табе другое жыццё”.

Сам жа я лічу, што першае жыццё мне дала родная мама, а другое — ты, мая Гаухар!

Бязлітасная хвароба не сціхала, не адступала. Яна, наадварот, пашыралася. Я часта думаў, ці варта было цяпець столькі пакут, мучэнняў і болю толькі для таго, каб застацца жывым? Пакутаваць гадзінамі, кожную хвіліну чакаць канца — ці варта было змагацца за такое жыццё?

Пасля сыходу падонка Бакіра мы ўсе сядзелі ўскудлачаныя, быццам птушаняты, напужаныя ястрабам. У адносінах да сябе я ўжываю слова “сядзеў” у пераносным сэнсе, паколькі на працягу трох гадоў мне нельга было сядзець.

Мы маўчалі, прыгнечаныя і жаласныя, калі раптам завінеў дзвярны званок.

Ты адчыніла, і я пачуў мужчынскі голас: “Ержан тут жыве?”

У пакой увайшлі стройны кучаравы хлопец і белатварая жанчына з поўнымі вуснамі. Яны глядзелі на мяне і ўсміхаліся. Ад нечаканасці я так разгубіўся, што не пазнаў свайго таварыша!

А ён не стаў цягнуць, кінуўся да мяне ў абдымкі! Дык гэта ж быў Нурлыбек. Мы разам вучыліся ў школе, ён жыў у суседнім ауле. І ў горад — паступаць у інстытут — мы прыехалі разам, толькі я ў інжынерны, а ён у педагагічны. Апошні раз мы бачыліся роўна дзесяць гадоў таму, ён прыходзіў на наша вяселле...

Высветлілася, што зараз Нурлыбек працуе настаўнікам у школе, жыве ў калгасе, непадалёку ад горада, а белатварая жанчына — гэта яго жонка Алма.

Спачатку я не зразумеў, адкуль ён ведае пра маю бяду, але высветлілася, што нядаўна да яго прыезджалі бацькі, якія пра ўсё даведаліся ад маіх бацькоў.

Нурлыбек стаў жартаваць: “Эй, сябра, ты чаго ў ложка заваліўся? На дварэ яшчэ зусім светла. Давай падымайся, апранайся хутка! Мы зараз у рэстаран з дзвюма барышнямі пойдзем!”

А я адказаў: “А, бачыў я гэты рэстаран! Учора перахапіў лішку, вось і ляжу, галаву адарваць не магу. Чакаю, ці не прыйдзе Нурлыбек?”

У пакоі як быццам пасвятлела. Нават Мухіт і Кайрат гэта адчулі сваімі дзіцячымі сэрцамі. Яшчэ нядаўна яны не адыходзілі ад майго ложка, а цяпер заняліся сваімі звычайнымі гульнямі, быццам зразумелі, што небяспека мінула. Амерыканская пісьменніца Этэль Мамфорд пісала: “Мы не выбіраем сабе родзічаў, іх нам дае Бог. А вось сяброў набываем самі”.

У мяне ёсць сябры! Ды яшчэ якія! Вядома, што для здабычы некалькіх грамаў чыстага золата трэба прасеяць шмат тон пяску. Я занадта позна гэта зразумеў. О, як я перажываў, што ў даўнія шчаслівыя часіны не цаніў такіх джыгітаў, як Нурлыбек, а набліжаў да сябе нягоднікаў кшталту Бакіра.

“Сябры пазнаюць цябе да канца ў той момант, калі ты шчаслівы звыш усякай меры, задаволены сабою, калі табе няма чаго жадаць. А калі ў цябе здараецца гора, над галавой збіраюцца чорныя хмары, тады ты ўбачыш, хто твой сябра, каму ты патрэбен, каму ты дарагі”, — пісаў Дон Колінз, відаць, на сабе праверыўшы гэтую ісціну.

Гаухар! Несумненна, нас акружаюць добрыя, спагадлівыя людзі. Ты памятаеш, як з маёй працы прыходзілі саслужыўцы, каб даведацца пра мой стан здароўя. Іх было так шмат, што я нават сам здзівіўся.

Ніводная мая просьба не заставалася без адказу. Сябры не прымушалі сябе чакаць, прасіць, нагадваць двойчы. І калі мы не прапалі, вытрымалі цяжкія выпрабаванні, то гэта дзякуючы іх увазе і падтрымцы...

Праўда, асабліва нам нічога не трэба было. Як інваліду першай групы мне прызначылі добрую пенсію. На рабоце выдзелілі істотную дапамогу. Але асабліва нам дапамаглі Нурлыбек і Алма.

Ты памятаеш, Гаухар, я не мог нават руку падняць, не тое што самастойна паесці. Ты нават ваду мне давала з лыжачкі. Хіба можа зразумець, якая гэта каштоўнасць — чалавечая рука, той, хто не ляжаў з перасохлай глоткай, знемагаючы ад смагі, не маючы сіл працягнуць руку да стакана вады. Я памятаю, як пот, які выдзіраў, заліваў вочы, быў для мяне такой трагедыяй — а ўсё таму, што я не мог яго выцерці, змахнуць з ілба.

Усе нашы надзеі былі звязаны з Мухітам, бо ты ж павінна была працаваць. Мы спадзяваліся на хлопчыка, але і крыху сумняваліся: ці зможа ён паўнацэнна клапаціцца аб нерухома ляжачым бацьку, бо яму ж усяго толькі восем гадоў?

Выбара ў нас не было.

Але дапамога раптоўна прыйшла адтуль, адкуль мы яе не чакалі.

Нурлыбек сказаў мне:

— Ержан, я таксама заўтра магу патарпіць у такое ж становішча, у якім ты знаходзішся сёння. Хто гарантуе, што мяне не чакаюць няшчасці і бядоты? І калі я буду ляжаць, слабы і бездапаможны, няўжо ты не працягнеш мне руку дапамогі? Таму пакінь лішнія словы, яны тут не патрэбны. Няхай, пакуль ты не акрэп, Гаухар на працу не выходзіць. Мы будзем вам дапамагаць. Мы з Алмай атрымліваем добрыя заробкі, грошай нам

хапае. Самае галоўнае, ты не бойся, не перажывай!
Мы выкруцімся, не сумняваемся, дружа!

Яны стрымалі сваё слова.

Але яшчэ каштоўней для нас была іх духоўная падтрымка. Яны наведвалі нас кожны тыдзень.

Мала-памалу да мяне вярталася вера ў будучыню...

Пазней, калі я асвоіўся са сваім становішчам інваліда і стаў адчуваць сябе болей упэўнена, у нас з'явіліся новыя сябры. Але такіх, як Нурлыбек і Алма, болей не было. Такіх сяброў не знайсці...

А ты, Гаухар, дзень і ноч была побач са мной. Вярнуўшыся дахаты з бальніцы, я шмат разоў аказваўся ў смяротнай небяспецы. Урачы адмаўляліся ад мяне, самыя блізкія родзічы і сябры сталі сумнявацца ў тым, што я выжыву. Везці мяне ізноў у бальніцу было ўсё роўна, што на могілкі. Жывым бы не давезлі...

Гаухар! Тое, што ты зрабіла для мяне на працягу толькі аднаго дня, можа быць, пераўзыходзіць усё, што іншая жанчына робіць для мужчыны на працягу ўсяго жыцця.

Адно мяне прыгнятае: ты ў маладыя гады асудзіла сябе на катаржную і горкую працу. Я шмат разоў хацеў сказаць табе: “Мілая, пакінь мяне, я не хачу быць ланцугом, на які ты сама сябе пасадзіла”. Шмат разоў я збіраўся сказаць гэтыя словы — і не мог. Я баяўся пакрыўдзіць цябе...

Цяжэйшым пакарннем было для мяне бачыць, як ты пакутуеш, аддаючы мне ўсе сілы і час. Твае сяброўкі жылі ў сваё задавальненне. А ты сядзела ў чатырох сценах, спадзеючыся зрабіць з нядужага калекі паўнавартаснага чалавека. У цябе на твары раней часу з'явіліся зморшчыны, валасы ахутала сівізна. За што табе такая доля?

Але, каб хоць неяк апраўдаць твой штодзённы подзвіг, быць вартым тваёй увагі, твайго клопату, я таксама стараўся не падаваць выгляду, што мне цяжка. Я цярпеў адскі боль, прадаўжаючы жыць, не паддаваўся на спакусы лёгкай смерці.

Гаухар! Застацца жывым — вось мой абавязак перад табой. Я буду змагацца са смерцю, буду змагацца, пакуль жыву. Я дакажу людзям, што я гаспадар свайго лёсу. Дзеля гэтага я буду працаваць так, каб ніводная хвіліна майго жыцця не прапала ўпустую.

Ладна, няхай сабе я слабы целам. Але ў мяне ёсць розум, веды. Мая думка, мая свядомасць яшчэ не пагаслі. Гэта тая ж зброя, ды яшчэ якая! Рака Жыцця адрозніваецца ад звычайнай ракі тым, што плыць па ёй могуць і тыя, у каго не рухаюцца рукі і ногі.

“Ержан! Для цябе надышоў час вялікага выпрабавання. Ты цяпер не будзеш ляжаць доўгія дні, узіраючыся ў столь. Далучайся да байцоў-працаўнікоў, стань адным з іх. Няхай абрушваюцца горы, няхай плаваюцца ў агні камяні, ідзі сваёй дарогай і не зварочвай з выбранага шляху!”

Так я стаў настройваць сябе на вялікія справы.

14

У бальніцы я пазнаёміўся з многімі людзьмі, якія патрапілі ў страшны жыццёвы кругазварот і былі асуджаны нерухома ляжаць доўгія гады. У нас знайшлося шмат агульнага: любоў да жыцця, трываласць характару, цвёрдасць. Гэтыя людзі напоўніцу выпілі чашу пакут, але не паддаліся паніцы. Маладыя павінны вучыцца ў іх: як сустракаць бяду, як супраціўляцца няшчасцю, як захаваць мужнасць.

Я зразумеў, што павінен напісаць пра такіх людзей. Я павінен паказаць іх бязмежную храбрасць, іх нязломны дух.

Так! Трэба пісаць!

Гэта думка, якая нарадзілася ў глыбіні майго сэрца, ахапіла мяне ўсяго без астатку, яна запоўніла маё нутро і не давала спакою. Нават у тыя часіны, калі я быў зусім здаровым, я не меў такой цягі да дзейнасці, як зараз. Думка пра пісьменніцтва захапіла мяне. Я адчуў сілу, ува мне прачнуліся ўспаміны. Іх было вельмі шмат і становілася яшчэ болей — легіёны вобразаў, эпизодаў, асоб...

Я прызвычаіўся класці цагліны, узводзіць дамы. А я ж магу і словы класці, як цагліны, прыстасоўваючы іх адно да другога. З слоў-цаглінак я змагу выбудаваць новы свет, дзе людзям будзе лёгка, спакойна, камфортна.

Гэта вельмі цяжка — так цяжка, як выкапаць іголкай калодзеж.

Але ад лёгкай справы — якая карысць?

Хто сказаў, што лёгка ўзводзіць будынкі са слоў?

Я навучуся пісаць. Я адолею гэтую справу. Я буду пісаць, трымаючы перад вачыма заплаканыя твары маіх сыноў, я буду пісаць у імя ўсіх дзяцей планеты. Якая карысць ад жыцця, калі ты не змагаўся за справядлівасць, дабро, праўду?

Ці магу я стаць радавым сусветнай арміі пісьменнікаў, якая змагаецца супраць зла? Дзеля гэтага можна прайсці праз агонь і вадзі.

Ці вытрымаю я такія выпрабаванні?

Але адно ж з самых цяжкіх выпрабаванняў я ўжо вытрымаў.

Я пачаў глядзець на рэчаіснасць зусім іншымі вачыма. Я ўбачыў тое, што раней не заўважаў. Як быц-

цам стаў відушчым, я пачаў адрозніваць характары людзей, унікаць у тое, на што раней не звяртаў увагі. Хіба не шчасце бачыць тое, чаго не бачаць іншыя, адчуваць тое, чаго яны не ведаюць і, магчыма, не даведаюцца ніколі?

Хто такі пісьменнік?

Па-мойму, гэта той, хто вядзе гутарку не з асобнымі людзьмі, а з усім народам.

Я шмат выпакутаваў у жыцці.

Я шмат што пабачыў.

І змагу пра гэта напісаць.

Калі б мне не выпала на долю стролькі пакут і выпрабаванняў, я, напэўна, і не падумаў бы пра пісьменніцтва.

А цяпер я цвёрда вырашыў узяцца за пяро.

Так склаўся мой лёс.

Я павінен распавесці пра ўсё без падману, нічога не хаваючы, не прыхарошваючы, я павінен сказаць пра ўсё!

Я павінен быць праўдзівым і сумленным.

Я і раней адчуваў у сабе цягу да літаратуры. Але сур'ёзнага значэння гэтаму не надаваў. Быў час, калі па заданні рэдакцыі я напісаў некалькі нарысаў з жыцця рабочых-будаўнікоў. Я да гэтай пары памятаю наказ рэдактара газеты: “Вы — будаўнік, знаходзіцеся ў самым гушчары жыцця. Вы лепей, чым хто б там ні было, ведаеце, як жывуць маладыя рабочыя. Таму пішыце!”

Мае першыя нарысы не спадабаліся ў рэдакцыі. Ды і мне самому яны не спадабаліся. А наступныя матэрыялы рэдакцыя пахваліла. Самы апошні выйграў прыз газеты на лепшую публікацыю пра жыццё рабочай моладзі. Уручаў прыз галоўны рэдактар, малады

хлопец. І сказаў мне: “Вось бачыце, у вас ёсць талент. І яшчэ ў вас вельмі добрая, сакавітая, вобразная мова”.

Я цудоўна разумеў, што пяць-шэсць нарысаў, сто гадоў таму напісаных, не назавеш самастойнай мастацкай творчасцю. Яны далёкія ад яе, як неба ад зямлі. Толькі адораныя людзі з багатай фантазіяй могуць прэтэндаваць на мастацкасць.

Але ў мяне ёсць матэрыял, мне ёсць што сказаць! Ёсць пэўныя навыкі выкладання, але не хапае майстэрства.

Нельга сказаць, што гэта адзінае, чаго мне не хапае.

Майстэрства — гэта недасягальная Тайна, даступная мала каму. Калі б у нашым слоўніку не было слова “пісьменнік”, мы б ужывалі выразы “майстар слова” ці “ювелір мовы”. Хіба не так?

Які чалавек адразу народзіцца пісьменнікам, дакладней, майстрам? Майстэрства мяркуецца як вучоба ў іншых людзей, доўгая работа над словам, энцыклапедычныя веды. Нікому ў галаву не прыйдзе лічыць лёгкай справай злучэнне ў залаты ланцужок слоў, народжаных у сэрцы пісьменніка. Нават простую цаглінку, якая ляжыць на зямлі, не кожнаму будаўніку пад сілу прыстасаваць у сцяну, якая будуецца, паставіць на патрэбнае месца. Людзі месяцамі, гадамі авалодваюць спецыяльнасцю муляра. А ўзводзіць літаратурную кладку са слоў шмат цяжэй, чым класці цагліны. Для гэтага патрэбна мець моцную волю, жалезнае цяпленне.

Я вытрымаў цяжкія выпрабаванні.

Пасля аперацыі я знаходзіўся ў моцным душэўным крызісе.

Прайшоўшы гэтыя пакуты, узяўся за пісьменніцтва.

Я баяўся аднаго — толькі б не звар’яець! Толькі б не пагасла святло розуму!

Усё астатняе я вытрымаю.

Мяне мучаюць вобразы. “Напішы пра мяне, выяві мяне”, — клічуць яны. І я не ведаю, за які з іх перш-наперш брацца. Напісаць пра Акылбека, вучонага сусветнай вядомасці, які, не шкадуючы свайго часу, стасуецца з цяжкахворымі, каб аблегчыць іх боль? Ці расказаць пра мужага і сціплага Кайсара, які ведае, што стаў інвалідам, але знаходзіць у сабе сілы не паказваць гора? Ці напісаць пра дзядзьку Каратая, пра тое, як ён збіраў кветкі да дня нараджэння сваёй жонкі? Усе гэтыя людзі стаяць перада мною, я нават магу дакрануцца да іх рукою.

Пісьменнік павінен ведаць, пра што ён збіраецца пісаць, дасканала. А я гадамі ляжаў сярод цяжкахворых. Я не проста ляжаў, а, як бурлак, цягнуў разам з імі лямку пакут, піў з імі з аднаго кубка гора. Разам з імі я нёс на плячах цяжкі груз мучэнняў. Я чудам вырваўся з лап смерці. Дык хто лепей за мяне зможа распавесці пра іх волю, мужнасць, вытрымку, смеласць, цярдзенне, якое дазволіла ім супрацьстаяць смерці?

Хто лепей за мяне раскажа пра ўсё гэта?

У гэтым маё адрозненне ад іншых пісьменнікаў. Менавіта тут я мацней многіх пішучых.

Але ў многім я ім саступаю.

Самае галоўнае — я недастаткова добра валодаю мастацтвам слова.

Але я ўпэўнены, што спраўлюся з цяжкасцямі, авалодаю пісьменніцкім рамяством.

Я не сумняваюся, што дасягну сваёй мэты.

Толькі б хапіла жыцця. Але, каб хапіла гэтага жыцця, трэба паспяшацца. Не адкладваць на потым, а прымацца за справу без прамаруджвання, зараз жа.

У мяне няма часу прахалоджвацца, марыць пра будучыню.

Асабліва зараз, калі хвароба заўважна ўзмацнілася. Зараз для мяне кожная секунда на вагу золата, і нават даражэй. І калі я не пачну работу якраз зараз, то спазнюся. А гэта для мяне раўназначна смерці.

Але як я буду пісаць?

Мае рукі не слухаюцца мяне.

І так працягнецца яшчэ пяць-шэсць месяцаў.

Няўжо мне давядзецца чакаць? Жыць, схаваўшы свае думкі да лепшых часін?

Не! Я не маю права губляць не толькі пяць-шэсць месяцаў, але і шэсць мінут.

І вось я паклікаў на дапамогу цябе, Гаухар.

Другога выйсця ў мяне ўжо не было.

Ты хуценька справілася з хатнімі клопатамі, падрыхтавала паперу, ручку і пакорліва села каля мяне.

Я думаў, што, варта табе толькі сесці побач, і з языка ў мяне свабодна пацякуць сюжэты задуманых апавяданняў. Але не атрымліваецца! Слова застраюць на кончыку майго языка. Я быў бяссільны перадаць свае пачуцці, выкласці думкі так, як мне хацелася. У галаве быў строгі парадак, я хацеў толькі выказаць яго словамі, але язык чамусьці не мог перадаць думак.

Як я пакутаваў!

Я стараўся падабраць патрэбныя словы, але спатыкаўся, як жарэбчык, які яшчэ не навучыўся бегіць.

Ён падскоквае, завальваецца то на адзін бок, то на другі. Смешна і шкада глядзець на небарак.

Унутры мяне словы гараць яркім святлом, напоўнены жыццём, але варта іх перанесці на паперу — і ўсё гасне. Слова атрымліваюцца невыразнымі, тусклымі, ніякай гармоніі паміж фразамаі, апісанні выходзяць такімі штучнымі, што дзіву даешся. Цяжка зразумець, што я хацеў сказаць, каго выяўляю.

Гэта былі мае першыя робкія крокі да авалодання рамяством. Я падаў і падымаўся ізноў, падымаўся, каб прадоўжыць. Я ведаў, што ўжо ніколі не адмоўлюся ад памкнення пісаць.

Мы не паддаліся паніцы і прадоўжылі пачатую працу.

Мы быццам блукалі па зачараваным коле.

Звычайна я няблага гавару. Але калі размова пераходзіць на паперу, адбываюцца незразумелыя, невытлумачальныя рэчы. Язык выпускае іголки, быццам вожык, ашчаціньваецца, думкі рассыпаюцца, разбягаюцца ў розныя бакі. Я шукаю дакладныя словы, а знаходжу нейкія прэсныя і невыразныя. Я абураўся, кіпеў ад нязгоды, праклінаў сябе, сваю бяздарнасць, гатовы быў лопнуць ад злосці.

На наступны дзень мы зноў селі пісаць.

І так прагаваралі цэлых пятнаццаць дзён.

Але як я ні стараўся, нічога ў мяне не атрымлівалася. Урэшце я пераканаўся ў гэтым канчаткова.

Ну што тут рабіць? Як адолець тую цвярдую, увайсці ў непрыступную крэпасць пісьменніцкага майстэрства?

А можа быць, пісьменніцтва і сапраўды справа выбраных?

Колькі ні мясі, колькі ні мні, з пяска з вадой не зробіш цэглы. Але раптам я проста не здагадаўся пашукаць цэменту, які замацоўвае пясок і ваду?

Можа, трэба сустрэцца з майстрамі, знатакамі, распытаць іх аб усім?

Не ведаючы сакрэтаў будаўнічай справы, не толькі палац, убогі хлеў не пабудуеш!

Чаму я не падумаў пра гэта раней?

У кожнай справе ёсць свае прафесіяналы. Таму перш за ўсё я павінен узяць урокі ў майстроў мастацкага слова.

Я нерухома ляжу ў ложку і гляджу ў розныя бакі, быццам хачу ў некага папрасіць дапамогі. У нейкі момант мне падалося, што я знайшоў тое, што шукаў, пад самым бокам. Сэрца маё падскочыла ад радасці, ды і як было не ўзрадавацца? Перш чым пачаць нейкую спарву, яе патрэбна ўсебакова абдумаць, каб не патрапіць у няёмкае і смешнае становішча. Эх, які ж я недалёкі!.. Каля майго ложка сабраліся вялікія пісьменнікі... Гэта ж злачынства, не паріўшыся з імі, такімі гігантамі, брацца пісаць!

Леў Талстой і Мухтар Ауэзаў, Пушкін і Абай, Чэхаў і Майлін, і многія ішыя глядзяць на мяне з кніжных паліц і пасмейваюцца.

І вось пачаўся перыяд вучобы.

Але ў мяне не было часу!

Калі іншыя навучаюцца ва ўніверсітэце пяць гадоў, то я мог патраціць на гэта пяць месяцаў.

З таго дня ты, Гаухар, пачала чытаць мне кнігі дзень і ноч. У цябе былі і іншыя клопаты: ты вельмі стамлялася, таму што трэба было тры разы на дзень гатаваць ежу, карміць мяне з лыжачкі, мяняць бялізну, пасцель. Ты мыла бялізну, мыла падлогу, хадзіла ў магазіны, у школу, у дзіцячы садок, размаўляла з дзецьмі, выходзіла іх.

Я бачыў, якая ты выматаная, як шмат часу я адымаю. І я вырашыў трохі разгрузіць цябе. “Я павінен сам чытаць гэтыя кнігі”, — вырашыў я.

Ты памятаеш, Гаухар, як па маёй падказцы ты змайстравала драўляную падстаўку для кніг?

І вось я ляжу нерухома і днём і ўначы. У мяне на грудзях падстаўка, на ёй ляжыць разгорнутая кніга. Вельмі зручна чытаць. Але кожныя дзве-тры хвіліны я клічу цябе, каб ты перагарнула старонку. А гэта вельмі нязручна.

Я прадумаў усё, і неўзабаве ўжо адпала патрэба ў памочніцы, каб перагортваць старонкі. Я навучыўся прыўздымаць галаву і кончыкам языка пераварочваць лісты.

Для мяне гэта аказалася зусім не такой ужо цяжкай справай. Але доўгі час язык ад друкарскай фарбы быў чорным, нібы яго запэцкалі вугалем. Я адчуваў млоснасць, мне было не па сабе. І ўсё ж такі гэта была вялікая перамога. Хай я не стану пісьменнікам, хай не навучуся пісаць, але я ўжо не буду ляжаць як бярвяно. Я ўжо паверыў у сваю самастойнасць, у свае сілы.

Я даўно нічога не чытаў, засумаваў па кнігах.

Часам я чытаў усю ноч, ад відна да відна. Тое, што я прачытаў на працягу першых трох месяцаў, у інстытуце планавалася прачытаць за чатыры гады. Але пытанне ж не ў колькасці прачытаных кніг. У інстытуце я чытаў для таго, каб атрымаць добрую адзнаку, здаць экзамен, каб не сорамна было перад выкладчыкам.

А цяпер я чытаў для таго, каб стаць свабодным, узяцець, як птушка, высока ў неба, і адтуль агледзець шырокі прастор, які ляжыць унізе, каб вызваліцца ад путаў, што звязвалі мяне.

Цудоўныя вобразы, якія жывуць у кнігах, крылатыя словы, выдатныя параўнанні і метафары, супастаўленні, дзіўныя сюжэты трывала адкладаліся ў маёй памяці. Нават праявіліся тэксты, апрацаваныя майстрамі, гучалі як сапраўдная паэзія. Я дзіўлюся чараўніцтву стваральнікаў гэтых тэкстаў. Я раскрываў языком старонкі кніг — і перада мной узнікаў новы свет, у якім чалавечая духоўнасць спалучалася з прыгажосцю мастацкага слова.

Эх, чаму я раней абьякава праходзіў міма гэтага чароўнага свету? Я дакараў сябе за страчаны час, за тое, што раней не далучыўся да прыгажосці мастацка-

га слова, да мудрасці думкі. Як я быў удзячны гэтым кнігам, ад якіх хоць позна, але здолеў атрымаць асалоду, змог ацаніць іх уладу над розумам і сэрцам чалавека, які прагне ведаў!

Але калі б я не ляжаў хворы, бездапаможны, ці стаў бы я чытаць? Сумняваюся!

...Прайшло тры месяцы з таго дня, як я пачаў чытаць. Гэтыя месяцы падаліся мне роўнымі тром стагоддзям.

А цяпер прыйшоў час самому пачаць пісаць, падумаў я. Добра ці дрэнна, але я стаў разбірацца, дзе правы бок, дзе левы, як закладваецца падмурак мастацкага твора, як узводзяцца сцены, як крыецца дах, — усё гэта мне як быццам бы ўжо вядома. Мой слоўнікавы запас павялічваўся. Мне хацелася смяцца, успамінаючы тыя часы, калі я саманадзейна спрабаваў уводзіць будынак, не маючы пад рукой нават адной цэглы.

Толькі цяпер я стаў спасцігаць магутнасць слова. Напісанае Абаем двухрадкоўе я ўспрымаў так, нібы яно адрасавана асабіста мне:

Светоносное слово — это молния, гром!
Силу слова познай и используй с умом.

І ўсё ж, нягледзячы на зробленую працу, маё няведанне пераўзыходзіла мае веды. Гэта я зразумеў даволі хутка.

А здарылася гэта так.

Звычайна Нурлыбек і Алма прыходзілі да нас толькі ўдваіх. Але аднойчы ў выхадны з імі прыйшоў яшчэ адзін хлопец. Мы прынялі яго як аднаго з многіх выпадковых гасцей. Асаблівага гонару і падкрэсленай увагі яму не аказвалі. Для нас ён быў усяго толькі знаёмы нашых сяброў. Звалі яго Дастан.

Гэты хлопец моцнага целаскладу, шыракалобы, з вялікімі ўважлівымі вачыма сыграў важную ролю ў маім жыцці. Я хадзіў у адзіноце па густым непраходным лесе мастацкай літаратуры, блукаў, шукаў дарогу. А Дастан працягнуў мне руку, вывеў з гушчэчы. Ён даў новы напрамак маім пошукам. Дзякуючы яму я далучыўся да літаратуры, стаў разумець яе мэту і прызначэнне, акнуўся ў паўсядзённае літаратурнае жыццё. Часам я думаю, што менавіта Дастан адтачыў маё пяро, зрабіў мяне пісьменнікам.

Нурлыбек, мабыць, раскажаў яму пра мае жыццёвыя абставіны, і мне не прыйшлося падрабязна тлумачыць.

Пасля таго як мы выпілі чаю, Дастан падсеў да мяне бліжэй і папрасіў паказаць тоўсты сшытак, што ляжаў у мяне пад падушкай. У гэтым сшытку была выкладзена гісторыя маіх пакут у бальніцы. Ён хутка прабег па напісаным вачыма, а потым, здзіўлена падняўшы бровы, спытаў у мяне:

— Гэта вы самі напісалі?

— Не, гэта пісала Гаухар, — адказаў я, разгубіўшыся.

Ён пырснуў і кажа:

— Не! Вы не так зразумелі мяне. Аўтар гэтага апавядання — вы?

— Вядома, — адказаў я, не разумеючы, навошта ён гэта пытае.

Дастан пагрузіўся ў роздум, нібы штосьці прыкідваў, уважваў. Праз нейкі час загаварыў зноў. Казаў ён выразна, зразумела, паслядоўна.

— У вас вобразная, вельмі выразная мова. У невялікім апавяданні столькі жывых замалёвак, арыгінальных думак. Вам па сілах многае. Аднак кідаюцца ў вочы і промахі. Апавяданне прайграе

ў кампазіцыйным плане. Не хвалойцеся. Гэта можна паправіць.

Ён нечакана ўстаў і падышоў да кніжных паліц. Агледзеўшы кнігі, абраў тоўсты том, зноў падсеў да мяне. Не адрываючы вачэй ад кнігі, спытаў:

— А вы не спрабавалі займацца перакладамі?

— Не, не даводзілася.

— А ўзяліся б за гэтую справу?

— Калі б гэта ўдалося.

— Тады давайце паспрабуем?

— Э! Ды я адразу правалюся!

— Няма капыта, якое б не спатыкалася! Калі барцы рыхтуюцца выходзіць на дыван, ведаецца, як яны сябе падбадзёрваюць?

— Не.

— Калі ўпаду, то на зямлю, — кажуць яны сабе перад боем.

Мы пасмяяліся.

— А, вось, знайшоў! — сказаў Дастан радасна.

І прачытаў з тоўстай кнігі на рускай мове адзін сказ. Для мяне здавалася зусім простаай справай перакласці з рускай мовы гэтыя пяць-шэсць слоў, якія складалі фразу. Гэта былі словы, якія мы паўтаралі кожны дзень тысячы разоў. Я, не раздумваючы, не ламаючы сабе галаву, пераклаў гэтую фразу.

Дастану мой пераклад не спадабаўся. Ён нават скрывіўся, паказваючы сваё незадавальненне.

— Не спяшайцеся, — папрасіў ён, — нельга перакладаць сказ слова ў слова. Вы не зможаце такім чынам перадаць чытачу аўтарскую думку, пераклад не атрымаецца. Вас ашукала кароткасць, лаканічнасць гэтай фразы. Я вам знарок даў цяжкі сказ. У гэтай фразе адчуваецца псіхіка чалавека, яго настрой. На рэдакцыйным савеце ў нас нават разгарэлася дыскусія

на гэты конт. Нарэшце, мы спыніліся на наступным варыянце, — ён прывёў мне казахскі пераклад рускай фразы.

Я быў уражаны знаходліваасцю перакладчыка. Перакладаючы фразу, Дастан выявіў яе ўнутраны сэнс. Ён здаўся мне чарадзеем, тым, хто ўмее раскрываць таямніцы слоў.

Ён прачытаў яшчэ адну фразу з кнігі, якую трымаў у руках. На гэты раз мне ўдалося даць больш цяргімы пераклад.

Ён пачаў хваліць мяне:

— Вось як трэба перакладаць! З вас атрымаецца сапраўдны перакладчык. У вас вельмі багатая мова. Толькі не ўздумайце перакладаць як у першы раз: слова ў слова. Садоўнікі, якія вырошчваюць дрэвы, звяртаюць увагу не на крону, а на карані, клапацяцца аб харчаванні для дрэва. Старайцеся зразумець задуму аўтара, данесці яе ў сваім перакладзе да чытача.

Пасля гэтага Дастан прымусіў мяне перакласці яшчэ некалькі сказаў. Нарэшце ён, відаць, канчаткова пераканаўся, што ў мяне нешта атрымліваецца. А перад тым як пайсці, даверліва сказаў:

— Мы дамо вам працу. Будзеце перакладаць. З аднаго боку, гэта матэрыяльная падтрымка, а з другога — школа для вас. Вы ж збіраецеся стаць пісьменнікам?

Я адчуў велізарны прыліў сіл.

На наступны дзень прыйшоў Нурлыбек. Я сэрцам адчуваў, што мяне чакае прыемная вестка.

Нурлыбек раскрыў мне, хто такі Дастан. Аказваецца, ён дырэктар выдавецтва мастацкай літаратуры. Нурлыбек ведаў яго са студэнцкай пары. Пазней я даведаўся, што Дастан — знакаміты пісьменнік, вядомы перакладчык.

Ён аказаўся чалавекам слова — прыслаў мне для перакладу кнігу. Выдавецтва заключыла са мной дамову. Я павінен быў азнаёміцца з умовамі і паставіць пад дакументам свой подпіс.

“Адзін экзэмпляр дамовы застаецца ў цябе, а другі я занясу ў выдавецтва”, — сказаў Нурлыбек.

Кніга, прызначаная для перакладу, была з палец таўшчынёй. Я павінен быў яе адолець на працягу года.

“Чаму ён мне даў так шмат часу? — падумаў я, прачытаўшы дамову. — Я ж магу перакласці раней. У дамове сказана, што аб’ём кнігі — сямнаццаць друкаваных аркушаў. Я звычайна прачытваю такія кнігі за два-тры дні. Што ж, я павінен дванаццаць месяцаў мусолюць гэтую кнігу? Не. Я хуценька перакладу яе і пачакаю да заканчэння тэрміну дамовы”.

Але хутка я зразумеў, што памыляўся, што часам вельмі цяжка перакласці адну чужую фразу. Пры чытанні тэкст здаецца лёгкім і простым, а калі пачынаеш перакладаць, ён не даецца, выслізгвае, капрызіць, расплываецца, выцякае як вада скрозь пальцы. Асабліва цяжка было выявіць сапраўдны сэнс некаторых слоў. Пераклад даваўся мне з вялікай цяжасцю.

Трэба было шукаць выйсце з тупіка.

Гаухар! На наступны дзень я паслаў цябе ў бібліятэку. Ты прынесла мне шмат кніг: раманы, аповесці і вершы. Гэта былі творы, перакладзеныя з казахскай мовы на рускую і з рускай на казахскую.

Я паклаў перад сабой аднолькавы тэкст на рускай і казахскай мовах і стаў чытаць, параўноўваючы. На чытанне дзвюх кніг, на супастаўленне кожнай фразы спатрэбілася ўся ноч.

Я канчаткова зразумеў, што пераклад — гэта не забава, а сапраўднае мастацтва, якое патрабуе таленту, уяўлення, цяпернасці, уседлівасці. Да гэтага я быў

ахоплены адным жаданнем — пісаць, а цяпер усе думкі, не звязаныя з перакладам, сышлі. Я нават перастаў адчуваць боль у пазваночніку.

Марачы пра будучыню, фантазіруючы, я забываўся на сваю бездапаможнасць. Мая будучыня, маё будучае шчасце — у працы, так я пераконваў самога сябе. Праца прымушала забыць маё гора, уздымала мяне ў нябёсы. Яна давала мне сілы, умацоўвала веру ў жыццё. Працуючы, я адчуваў, што патрэбны людзям. А іншага шчасця ў гэтым свеце мне не трэба.

Я аддаўся перакладу з усім запалам. Але як павольна ішла справа! За дзень я пераклаў толькі некалькі сказаў. Ды і гэтыя сказы не здаліся мне такімі ўжо ўдалымі. Словы як быццам разбягаліся. Я зразумеў, чаму мне далі на гэтую, у палец таўшчынёй, кнігу цэлы год.

Часам мяне ахоплівала туга. “Няўдачлівы батыр скача за месяцам”, — успамінаў я старую прыказку. Так і я, напэўна, толькі дарма марную свой час, думаў я. Але адчай хутка праходзіў. Так вярблюджая калючка, патрапіўшы ў агонь, успыхвае і імгненна згарае.

З падвоеным запалам я браўся за працу. На кожнай старонцы ў сярэднім было дзвесце сорок — дзвесце пяцьдзясят слоў. Я палічыў. Спачатку я перачытваў старонку некалькі разоў. Тады рускі тэкст сам сабою ўкладваўся ў памяці. Сказы былі звязаныя паміж сабой, тэкст пачынаў жыць у маёй галаве. Потым я ў думках перакладаў кожны сказ. Потым, зноў-такі ў думках, рэдагаваў. Так я рабіў вусны пераклад старонкі кнігі і толькі потым клікаў цябе, Гаухар, каб прадыктаваць яго.

Я ўжо меў справу не з асобнымі словамі, а з фразамі, сказамі, вобразамі — адным словам, з усім тым, што называюць мастацкім тэкстам.

Ці я выйграю гэтую бітву, або згасну навекі!

Інакш я ўжо не змагу існаваць.

Я прыкладаў усе сілы, каб перамагчы лёс. Спаў усяго тры-чатыры гадзіны ў суткі. Астатні час аддаваў перакладу, забыўшыся пра сваю хваробу, не звяртаючы ўвагі на цяжкасці. Я працаваў, я зноўку вучыўся класці цэглу.

Часам я з вялікай цяжкасцю ўзводзіў сценку тэксту, укладваў у яе апошнія цаглінкі. Адкінуўшыся на спіну, я на імгненне забываўся, а ў гэты час мой будынак разбураўся, рассыпаўся, і зноў перад маімі вачыма ляжала куча цэглы. Сцяўшы зубы, я пачынаў усё з пачатку.

Я не дазваляў сабе расслабіцца, адкласці працу. Мне лягчэй было расстацца з жыццём, чым спыніцца.

У такой адчайнай працы прайшло некалькі месяцаў. Нарэшце, паміж мной і непаслухмяным тэкстам пачало з'яўляцца нейкае паразуменне. Фразы ўжо не так адчайна супраціўляліся. Мне самому пачынаў падабацца мой пераклад. Я адчуваў, што перыяд вучнёўства праходзіць. І калі цяпер я не плыву над зямлёй падобна вольнай птушцы, то, прынамсі, адчуваю, што ў мяне растуць крылы, і гэтыя крылы будуць моцнымі, надзейнымі.

Як толькі я адчуў сваю сілу, рушыў наперад з пачатковай энергіяй.

А што мне заставалася яшчэ рабіць?!

Я авалодаў майстэрствам перакладу. Мова мая вызвалася, пугы слабелі. Калі раней на барацьбу з адной фразай я траціў цэлы дзень, то цяпер я свабодна маніпуляваў шматлікімі сказамі. Калі раней некаторыя словы выслізгвалі ад мяне, то цяпер я папросту знаходзіў іх, вылоўліваў з акіяна слоў адзінае патрэбнае мне.

Увесь дзень я займаўся перакладам, а па начах чытаў кнігі. Праз тры месяцы я ўжо перакладаў за дзень цэ-

лую кніжную старонку. Я месца сабе не знаходзіў ад радасці. Я быццам нанова нарадзіўся. І на цябе, Гаухар, я стаў глядзець іншымі вачыма. Я залюбаваўся тваім цудоўным тварам, тваімі зіхатлівымі, як зоркі ўночы, вачыма.

Праца пайшла хутчэй і весялей. Часам пераклад прыносіў мне незвычайнае задавальненне. Я атрымліваў дзіўную асалоду, калі ўдавалася знайсці добрае параўнанне, падабраць дакладнае слова, пабудаваць лёгкую, але трывалую фразу. А варта было мне паляжаць гадзіну без справы, да мяне зноў вяртаўся ранейшы боль, свет становіўся шэрым, цьмяным, нярадасным...

Таму я не ляжаў без справы.

15

Нарэшце я канчаткова пераканаўся, што магу перакладаць мастацкі тэкст.

Я адчуў сябе свабодным, рашучым, ініцыятыўным, нават моцным. Я скончыў працу не за год, як было запісана ў дамове з выдавецтвам, а за чатыры з паловай месяцы.

Але чым заняцца ў астатнія восем месяцаў?

Можа быць, узяцца за напісанне ўласнай кнігі? А завершаную працу адправіць у выдавецтва?

У роздумах я правёў цэлы дзень. У той дзень я нічога не рабіў. Я нават не чытаў, як звычайна. Вырасшыў пагутарыць з сынамі.

...Я зведаў нямала ўдараў у жыцці, пабачыў многае, але ўсё ж такі пытанні малодшага сына, Кайрата, заўсёды ставілі мяне ў тупік. Сваімі пытаннямі ён ворушыў незагойныя раны маёй душы.

— Тата! Ты калі ўстанеш? Калі пачнеш хадзіць? Мы пойдзем у запарк, як летась?

Я не ведаў, што адказаць сыну.

У гэтых адносінах з Мухітам не так цяжка. Ён не задае падобных пытанняў. Магчыма, ён ужо ўсведамляе, што мне ніколі не падняцца з ложка. Я не збіраюся хаваць ад сыноў горкую праўду. Яны павінны ведаць, у якім гаротным становішчы знаходзіцца іх бацька. Яны адчуюць адказнасць, будуць мацней стаяць на нагах! Я ўпэўнены ў гэтым.

Аднойчы Кайрат прыйшоў з вуліцы ў слязах. Пад вокам сіняк. Усхліпвае, не можа супакоіцца. Напэўна, іншыя хлапчукі пабілі яго.

— Хіба джыгіты плачуць? — спытаў я ў Кайрата.

— Не! — адказаў ён. — Я плачу не таму, што ён ударыў мяне.

— А чаму ж ты плачаш? Чаго нюні распусціў?

— Ён пра цябе дрэнна казаў.

— Як ён мог мяне абражаць? Я ж яго нічым не пакрыўдзіў?

— Я сказаў, што паскарджуся на яго тату...

— І што?

— Ён адказаў: “Твайго тату цяпер ні адна сабака не баіцца. Ён калека, яму з ложка цяпер не падняцца”. Але ж ты не калека? Бо ты будзеш хадзіць? Так?

— Так, сыноч! Буду хадзіць. Толькі ты не плач. А то цябе будуць дражніць.

— Ён не бачыў, як я плакаў. Я заплакаў, калі адышоў далей.

Вось тады і я заплакаў. Я плакаў усю ноч, каб ніхто не бачыў.

“Што не забівае мяне, робіць мяне мацней”, — казаў Нішэ. І сапраўды, выплакаўшыся, я адчуў сябе бадзёрым, поўным сіл, гатовым да далейшай працы.

Ты памятаеш, Гаухар, я папрасіў цябе вярнуцца да перакладу, які быў завершаны ўчора?

Я папрасіў цябе прачытаць першыя старонкі.

Настрой адразу сапсаваўся. Мне падалося, што на гэтых старонках можна лічыць удалымі толькі пяць-шэсць сказаў.

“Трэба наноў перакладаць. Ад пачатку да канца”, — падумаў я.

Гаухар! У той жа дзень мы зноў узяліся за працу. Ты ні слова не прамовіла, не ўзнервалася, не засмуцілася. За гэта табе тысячу і адно дзякуй. Таму што, калі б ты не захацела са мной працаваць, я б патрапіў у вельмі цяжкае становішча. Але твар твой быў спакойны, і ў мяне адлягло ад сэрца. Працавалася лёгка. Тыя словы і фразы, якія ў першым варыянце не падпарадкоўваліся мне, цяпер паслухмяна клаліся на паперу, пакараючыся маёй волі.

У першапачатковым перакладзе я недастаткова глыбока перадаваў эмацыйны настрой. Я не шукаў ўнутранага сэнсу выразных слоў. Я спяшаўся, на шкоду перакладу. Цяпер я ўбачыў, што трэба было перакладаць не словы, якія надрукаваны ў кнізе, а вобразы, думкі, ідэі. Я ж спачатку кінуўся ў літаральны пераклад, у фармальнае перакладанне тэксту. І вось цяпер, калі я другі раз уважліва прачытаў кнігу, мне стала зразумела, у чым была мая галоўная памылка.

Кажуць: “Ёсць жаданне — будзе ўсё!” Першы пераклад далучыў мяне да мастацтва слова, я праявіў характар, два разы пералапаціў тэкст, выправіў усе хібы. Я ганарыўся тым, што я, дакладней, мы, не кінулі гэтую працу. Мы не здаліся, мы смела ішлі да мэты, Гаухар!

Другі пераклад мяне цешыў. Тут кожнае слова было на сваім месцы. Гэты пераклад нагадваў песню.

Я папрасіў цябе прачытаць яго ўслых. Слухаў з завальненнем. А потым зноў папрасіў цябе прачытаць.

...Час ішоў, я стаў перакладаць раманы, аповесці, апавяданні. Але праца над першай аповесцю засталася ў маёй памяці на ўсё жыццё. Ты падтрымала мяне, Гаухар, прымусіла паверыць у сябе, не дала мне памерці, згаснуць. Ты не пакінула мяне. У радасныя дні і дні смутку мы былі разам. Хіба ж я вынес бы ў адзіноце ўсе гэтыя пакуты? Хіба авалодаў бы пісьменніцкім рамяством, калі б застаўся сам-насам з сабой?

Першую кнігу, сказаць па праўдзе, зрабіла ты. Я толькі варушыў вуснамі. Калі я правіў тэкст, ты кожны абзац перапісвала зноўку. Калі сабраць усё, што ты напісала за гэтыя доўгія сем месяцаў, выйшла б дваццаць ці трыццаць тамоў!

Але самае галоўнае — ты верыла, што я спраўлюся з гэтай працай. Твая вера надала мне сілы. Я гатовы быў горы звярнуць, толькі б усё ў нас атрымалася. Як бы цяжка мне ні было, я не паказваў нікому сваёй слабасці. Толькі ты ўсё бачыла, усё разумела, Гаухар! Ніхто не ведае, праз якія выпрабаванні, праз якое пекла мы з табой прайшлі.

Ты памятаеш выхад у свет першай кнігі, якую мы пераклалі? Калі я быў здаровы, я так не радаваўся сваім поспехам. Зразумела, пасля цяжкіх выпрабаванняў і нягод нават даволі звычайная, справа здаецца вялікім дасягненнем. Не спрачаюся, напэўна, гэта так. Але асабіста я зразумеў па-сапраўднаму, што такое шчасце, толькі пасля выхаду ў свет маёй кнігі!

Ёсць людзі, якія саграваюць усіх, хто сустракаецца на іх шляху, не задумваючыся, свае гэта ці чужыя. Бо сонца накіроўвае свае прамяні ва ўсе бакі, асвятляе і сагравае ўвесь свет, усіх, хто жыве. Мільёны гадоў сонца ззяе і працягвае ззяць, асвятляць, сагра-

ваць. І людзі робяць дабро іншым, таму што інакш не могуць жыць. Яны жывуць не для сябе, а для іншых. Калі выйшла ў свет наша першая кніга, то першым, хто прыйшоў і паказаў нам яе, быў Дастан. Ubачыўшы вокладку, я не паверыў сваім вачам, разгубіўся. Я быў так узрушаны, што нават не падзякаваў Дастану. Я нават не памятаю, як ён развітаўся і пайшоў.

Зрэшты, яно і лепш, што я нічога яму не сказаў. Я хацеў сказаць Дастану не проста “дзякуй!”, а нешта такое, што ён бы запомніў надоўга.

Маю ўдзячнасць было немагчыма выказаць словамі. Дастан мог бы сказаць мне: “Вось якую добрую справу я для цябе зрабіў! Ты цяпер стаў перакладчыкам”.

Але ён ніколі так не казаў.

Наадварот, ён сам мне дзякаваў: “Дзякуй табе, што ты, нягледзячы на хваробу, робіш працу для нашага выдавецтва. Ты малайчына! Калі б і іншыя перакладчыкі ставіліся да справы гэтак жа, як ты, як лёгка было б усім нам жыць на свеце”.

Дастан паклаў кнігу каля маёй падушкі. Я глядзеў на вокладку і не мог налюбавацца. Так і ляжаў, разглядаючы. Колькі часу прайшло, ужо і не памятаю. Але прыступіць да чытання я не мог, сэрца білася, я не мог справіцца з хваляваннем.

Але трывожыўся я дарэмна.

Калі ты прачытала ўслых першую старонку, я акрыяў. Яны не змянілі ніводнага слова.

Ты прачытала толькі першую старонку, Гаухар. Далей я не дазволіў. Я пачаў з таго месца, дзе ты спынілася, і працягнуў далей па памяці. Ты была такая здзіўленая, што, не падымаючы галавы, не адрываючы вачэй, усё паўтарала: “Правільна! Правільна!” Так, Гаухар, я ведаў гэты тэкст напамяць. Я запомніў яго, нібы кожнае слова было высечана на граніце.

Гэты граніт — мая памяць.

Так, я запомніў гэты тэкст назаўсёды!

Многае захоўвае мая памяць...

Я ніколі не забуду, як у мой дзень нараджэння да нас прыйшлі Нурлыбек і Алма.

Які падарунак яны мне зрабілі!

Я памятаю, як Нурлыбек з цяжкасцю уваходзіў у дзверы, трымаючы ў руках нешта важкае, загорнутае ў белую тканіну.

Што гэта такое?

Я стаў думаць, гадаць, але так нічога і не прыдумаў. Я не мог здагадацца, што за рэч схаваная пад матэрыяй. Нурлыбек, абдымаючы загорнуты прадмет, нібы дзіця, увайшоў у пакой і спыніўся ў задуменні, быццам разважаючы, куды паставіць падарунак. Потым асцярожна, як баючыся пабудзіць соннага малога, паставіў на стол.

Алма, заўважыўшы, што я згараю ад цікаўнасці і нецярпення ўбачыць, што яны прынеслі, сарваў покрыва.

Ды гэта ж друкарская машынка! Аб такім падарунку я і марыць не мог! Калі б Нурлыбек падарыў мне легкавую машыну, я не ўзрадаваўся б так, як узрадаваўся, убачыўшы гэтую прыгажуню. Яна была нам так патрэбна!

Гаухар! Гэты падарунак быў неабходны перш за ўсё табе. Ты пісала дні і ночы. Рукі твае стамляліся, пальцы пакрываліся мазалямі. Я ж цудоўна ўсё гэта бачыў. Цяпер праца ў нас пойдзе весялей!

Праўда, пакуль ты не ўмееш друкаваць на машынцы. Але ты навучышся. Хутка асвоілі гэтую мудрасць. Я пераканаўся: ты хутка вучышся кожнай новай справе. У цябе да гэтага сапраўдны талент.

А калі сіла вернецца ў мае рукі, я сам сяду за машынку.

Але, на жаль, рукі ў мяне ўсё яшчэ як даўбешкі, ні да чаго не вартыя.

Ужо прайшлі шэсць месяцаў, пра якія казала прафесар, а яны ўсё не рухаюцца. Можа быць, памылілася доктар? Ці яна хацела не засмучаць мяне лішні раз, змякчыла прысуд? Не! Трэба адкінуць маркотныя думкі. Цяпер у мяне адно жаданне і адна мэта — працаваць. Толькі так я, Гаухар, змагу апраўдаць давер Нурлыбека, Алмы і Дастана. І, вядома, твой давер, Гаухар!

Хіба твае рукі — не мае рукі, Гаухар? Калі ты побач са мною, калі ў мяне за плячыма два моцныя крылы — двое нашых сыноў, удача мне ніколі не здрадзіць. Я не буду ляжаць, паўтараючы, што “ўсё ў руках Божых, чаму быць, таго не мінуць”. Я буду да апошняга ўздыху змагацца супраць хлусні і несправядлівасці, якімі, на жаль, напоўнена наша жыццё.

У воінаў-джыгітаў — пяць відаў зброі, якія служаць ім у баі. У мяне толькі адна зброя — пяро. Усё залежыць ад таго, як я буду карыстацца гэтай зброяй. Ці здолею правільна прымяніць яе?

Гаухар! Я веру ў сябе, у свае сілы, у свой поспех! Я хачу, каб мае талент і здольнасці прыносілі карысць людзям. Зрэшты, талент — гэта гучна сказана. Яшчэ невядома, на што я магу разлічваць. Жыццё пакажа. Напэўна, трэба казаць не пра талент, а пра гатоўнасць аддаць усяго сябе працы. Для гэтага патрэбны не толькі здольнасці, але і сіла волі. Так, пакуль я скаваны па руках і нагах. Жыццё маё вісіць на валаску. Але мяне натхняе думка, што ў мяне нешта атрымліваецца. Калі я думаю пра гэта, настрой падымаецца, мне лягчэй дыхаць, мне хочацца дзейнічаць.

...Я буду пісаць кнігу пра людзей, якія, як і я, страцілі магчымасць рухацца, апынуліся ў бездапаможным становішчы. Я буду пісаць пра іх. Перакладчыцкая праца была для мяне добрай школай.

Гэта так.

Але толькі калі я прыступіў да працы над уласным творам, я адчуў, што сапраўды станаўлюся пісьменнікам. Я стаў пісаць больш упэўнена і вальней. Я пісаў пра тое жыццё, якое вельмі добра ведаў.

Колькі на свеце пакутнікаў, прыкаваных да ложка! Пра кожнага такога чалавека можна напісаць кнігу! Я буду пісаць пра тых, хто, страціўшы рукі, ногі, засталіся моцнымі духам. Пра тых, каго не зламала жорсткая хвароба.

Я буду пісаць пра іх!

Перада мной ўстаюць іх твары. Я бачу вочы, у якіх гарыць агонь жыцця. Чым мацней злы лёс хвошча маіх герояў камчай, тым больш рашуча, настойліва ідуць яны да сваёй мэты. Усё гэта я бачыў на свае вочы. Бо я сам адзін з іх. Хіба не так?!

Я ляжу нерухома. Колькі яшчэ праляжу ў такім стане? Невядома. У мяне толькі адно жаданне: выкласці на паперы мае думкі, данесці да людзей пачуцці, якія грэюць маё сэрца...

Больш я нічога не прашу ў жыцця.

Мне патрэбен час.

Час — гэта жыццё.

Ты разумееш мяне, Гаухар?

16

Як мне забыць той ціхі жнівеньскі дзень, яркае сонечнае святло? Сонца, што ззяе ў небе, людзі быццам

мурашы, які спяшаюцца па сваіх справах, стройныя кіпарысы, што выстраіліся на краі вуліцы ў адзін шэраг, — усе нібы віталі мяне.

Упершыню за чатыры гады я ўбачыў светлы дзень, шумную вуліцу, людзей.

Ты, Гаухар, вынесла мяне на балкон, пасадзіла ў высокае крэсла.

Хто б мог падумаць, што з балкона можна ўбачыць столькі цікавага?

Столькі ўражанняў, што не паспяваеш ўсачыць за тым, што адбываецца.

У мяне галава пайшла кругам ад яркіх прамянёў, водараў летняга дня. Я як быццам захмялеў, ніяк не мог насыціцца ўражаннямі.

Чатыры гады таму, калі я расстаўся з сонечным светам, на двары была вясна. Шырокі стэп толькі-толькі апрануўся у смарагдавы ўбор — шаўковы чапан. Увесь свет выглядаў абноўленым і вельмі прыбраным. Ранішнія кроплі расы на галінках зіхацелі, як жамчужыны. Я ішоў па квітнеючым стэпе ...

Цяпер мне цяжка паверыць, што я ішоў па зямлі на сваіх нагах, як усе людзі. Тады я адчуваў у сабе такую сілу, што, здавалася, працягну руку і адразу дастану да сонца! А калі пабягу, то ў імгненне вока дасягну кропкі на гарызонце паміж небам і зямлёй.

Не ведаў я тады, які я шчаслівы чалавек.

З таго часу чатыры разы прыходзіла вясна ...

Я прапусціў чатыры вясны, Гаухар!

...Кожны год з акна да мяне даляталі пахі, смех, шум вясёлых вясновых дзён. Мяне ахопліваў радасны, святочны настрой. Я адчуваў сваё адзінства з светам, адчуваў сябе яго часцінкай.

У вясновыя дні ўва мне ажывалі ўспаміны пра маё дзяцінства, калі я, басаногі, весела насіўся па лугах Сурымсая...

Чатыры гады я жыў памяццю пра вясну, Гаухар!

Успамінаў юнацкія гады. Вясной я збіраў тюльпаны, дарыў іх дзяўчатам. Успамінаў прагулкі з сынамі па квітнеючым вясновым стэпе.

Я паглыбляўся ў свет успамінаў, плыў па шырокіх водах памяці, акружаны прывіднымі галасамі і бачаннямі тых далёкіх дзён.

А цяпер на двары лета.

Я радуюся летняму шуму, як быццам раствараюся ў цёплай стыхіі гэтай пары года.

Я яшчэ не зусім асвоіўся са сваім становішчам. У першыя дні хутка стамляўся ад шуму. У вушах стаяў звон. Потым я прывык, стаў паступова адрозніваць гукі, ўжыўся ў некалі звыклы гарадскі шум.

Я думаў пра тое, якімі светлымі, яркімі бываюць летнія дні. Я адчуваў, што і ўнутры мяне разліваецца святло. У душы не заставалася кутка, дзе маглі б затаіцца смутак і жаль. Людзі здаровыя, моцныя наўрад ці мяне зразумеюць. Яны не заўсёды разумеюць, якіх каштоўных перажыванняў пазбаўляюць сябе, не звяртаючы ўвагі на прыгажосць прыроды. Зрэшты, нельга іх за гэта вінаваціць. Я сам быў такі.

Калі я ўбачыў людзей, якія ідуць па вуліцы, я зразумеў, чаго мне не хапала. Я засумаваў па людзях, па чалавечых зносінах.

Прахожыя, якія ішлі па вуліцы, здаваліся мне роднымі, блізкімі, я глядзеў на іх з сімпатыяй. І яны, здавалася, таксама глядзелі на мяне ветліва, нібы я ім зусім не чужы. Мне хацелася спыніць каго-небудзь, пагаварыць па душах. Чамусьці здавалася, што незнаёмыя людзі таксама не супраць пагутарыць са мной пра маё здароўе, самаадчуванне, пра мае справы.

Але ніхто не спыняўся, не паварочваў ў мой бок галавы. Мужчыны і жанчыны кудысьці спяшаліся. Я зразумеў, што ім няма ніякай справы да мяне.

Чатыры гады я не бачыў сонечнага святла, не дыхаў свежым паветрам. А сёння Гаухар вынесла мяне на балкон. Чаму ж людзі не радуюцца разам са мной гэтай падзеі? Няўжо ім так цяжка ўсміхнуцца чалавеку, які сядзіць на балконе, парадавацца разам з ім?

Яны не ведаюць, што ўчора да мяне прыходзіў доктар. Ён сказаў, што цяпер я магу сядзець у крэсле. Напэўна, людзі не ведаюць, што я чатыры гады ляжаў пластом, не адрываючы галавы ад падушкі. Яны ідуць кудысьці па сваіх справах, і няма ім да мяне ніякай справы...

Гэта не ўкладаецца ў маёй галаве.

Ды ці разумеюць яны, якое гэта шчасце — быць жывым, поўным сіл? Якая гэта асалода — проста хадзіць па роднай зямлі?

Мне хацелася крыкнуць з балкона: “Гэй, суграмадзяне мае! Вы вельмі шчаслівыя людзі! Радуйцеся! Віншуйце адзін аднаго! Вучыцеся рабіць адзін аднаму і ўсяму чалавечаму роду дабро! Бярыце прыклад з Сонца!”

Але сэрцам я адчуваў, што яны не зразумеюць мяне.

Таму я павінен расказаць людям пра тое, што перажыў.

Я абавязаны гэта зрабіць.

Ці разумееш ты мяне, Гаухар?

Так, са мной здарылася бяда. Калі пракляты боль прыкаваў мяне да ложка, некаторыя былыя сябры адышлі ад мяне, зніклі. Яны выкраслілі мяне са сваёй памяці, выкраслілі са спісу жывых.

Але хоць яны і забыліся пра мяне, я пра іх не забыўся. Не, я нікога не абвінавачваю. Мне здаец-

ца, што калі-небудзь яны зразумеюць сваю памылку, прыйдуць да мяне. Я, прызнацца, сумую па іх. Па ўсіх без выключэння. Калі б яны прыйшлі вось цяпер, праз чатыры гады, я адразу забыўся б на крыўду, моцна абняў бы іх, пацалаваў.

Але нават калі яны не прыйдуць, знікнуць назаўжды, я не буду сумаваць і гараваць. Я знайшоў новых сяброў, добрых, надзейных і шчырых.

І ўсё ж я ніколі не змагу забыць сваіх сяброў...

Я жыву па-свойму. Так, ужо некалькі гадоў я ляжу пластом, але цяпер ні ў чым не маю патрэбы. У мяне ўсё ёсць. Я пішу кнігі, зарабляю...

Чалавек можа прымірыцца з усім, прывыкнуць да ўсяго, але толькі не да хваробы. Нясцерпны боль да гэтага часу мучыць мяне, не дае мне спакою начамі. Пакуль я трымаюся, не паддаюся.

І гэта таксама твая заслуга, Гаухар!

У сям'і ў нас згода і лад. За чатыры гады ў нас не было ніводнага непаразумеання, сваркі. А былі ж зайздроснікі, якія настрайвалі нас адзін супраць аднаго. Былі дарадцы, якія нашэптвалі табе на вуха: “Знайдзі іншага, кінь гэтага калеку! Пакуль маладая, жыві ў сваё задавальненне! Гады ж праходзяць”. Былі і такія, хто злараднічаў і чакаў майго скону.

Але ты была непахісная.

Ты даказала, што я дарагі табе, што ты не пакінеш мяне ніколі.

Гаухар, ты была маёй апорай у бітве з лёсам. Пяшчотная, далікатная, ты таксама апантана змагалася за маё жыццё. Мы прайшлі нялёгка шлях. Цяжкі груз няшчасцяў мы неслі разам. Родная! Я схіляюся перад табой за тваю вялікую любоў, шчырую адданасць, за шчасце быць побач з табой.

Я вечны твой даўжнік, Гаухар!

Ты сапраўдны прыклад мужнасці, стойкасці, справядлівасці і добра для нашых сыноў. Я не сумняваюся ў тым, што калі яны вырастуць, то будуць бясконца ўдзячныя табе.

Прыйдзе дзень, і ўнукі будуць клікаць цябе: “Апа!” А наша жыццё, поўнае радасці і смутку, нашы поспехі і нашы няшчасці стануць займальнай легендай, якую яны будуць перадаваць адно аднаму. Сёння я жадаю толькі аднаго: каб ты, мая надзейная апора, мая скала, не завагалася, моцна стаяла. Няма для мяне большай радасці, чым бачыць цябе ў добрым настроі, добрым здароўі. Тады я сам забываю пра свае хваробы і, здаецца, гатовы узмахнуць крыламі і падняцца ў нябёсы. Я жадаю табе заставацца добрай, клапатлівай маці нашых дзяцей. Тады і я буду клапатлівым шчаслівым бацькам.

Гаухар! Будзь заўсёды святлом маіх вачэй, жывой крыніцай майго розуму. А я, той, хто ляжыць нерухома, той, хто не мае сілы паварушыць ні рукой ні нагой, я таксама не буду глядзець у столь. Я збяру ўсе сілы, каб напісаць задуманую кнігу. Гэта будзе кніга не пра боль, які я адчуў, не пра пакуты і слёзы. Гэта будзе кніга пра перамогу над слабасцю і пакутамі. Гэта будзе кніга, якая праслаўляе непераможны чалавечы дух.

Частка II

17

Ержан, не паспеў ты і вокам міргнуць, а ўжо дзесяць гадоў праляцела!

Ужо дзесяць гадоў твая сям'я змагаецца з нягодамі. Колькі часу нам яшчэ наканавана правесці ў барацьбе? Але хвароба, якая каменем вісела на шыі, пачала адступаць, таму што ты не здаваўся, Ержан. Ты супраціўляўся цэлых сем доўгіх гадоў. Ты выстаў! Я захаплялася і працягваю захапляцца тваёй жалезнай вытрымкай, дарагі мой Ержан!

Наша сям'я не распалася, мы сталі яшчэ больш блізкімі адно аднаму.

Дзеці падрастаюць.

Дзесяць гадоў ты праляжаў нерухома, пакутуючы ад холаду, знемагаючы ад спякоты, зведаў пыкельныя пакуты, але ні разу не нахмурыўся, ніколі ні ў чым не папракнуў нас. І мы, нягледзячы на цяжкае становішча, здолелі захаваць у сям'і і згоду, і цяпло. Гэта твая заслуга, дарагі мой Ержан!

Што яшчэ трэба чалавеку, калі ён адчувае, што побач б'ецца роднае сэрца, што побач ёсць нехта, каму ты дарагі. Я ўпэўнена, што ты многае хаваў ад мяне: пакутлівы боль, душэўныя пакуты, стараўся не падаваць выгляду, як табе цяжка. І ўсё дзеля таго, каб не

прымушаць мяне лішні раз перажываць, хвалявацца за цябе.

Каб мяне не хваляваць, ты не паведаміў мне пра дзень аперацыі.

Але я пра ўсё даведалася.

Калі я развіталася з табой напярэдадні, сэрца маё нешта прадчувала. А потым ты прысніўся мне, бледны як палатно, у слязах.

У тую ноч я не змагла заплюшчыць вачэй, а раніцай адправіла хлопчыкаў у школу і садок і пабегла ў бальніцу.

У мяне не хапіла цярпення, як звычайна, сесці ў трамвай. Сэрца маё калацілася, яно гатова было выскачыць з грудзей. Ужо не ў сілах бегчы, я ўзяла таксі і паехала да цябе.

Калі я дабралася да тваёй палаты, то адразу зразумела, што прадчуванне мяне не падманула. Цябе толькі што павезлі на аперацыю. Чаму ты ўтаіў гэта ад мяне?! Я так перажывала, што не прыехала раней. Як у трызненні, я сядзела каля твайго ложка. Я гатовая была расплакацца. Ты не казаў мне ні слова пра складанасці аперацыі, усё гэта я даведалася ад прафесара. Алена Андрэеўна сама мне сказала, што іншай магчымасці выратаваць тваё жыццё няма.

У той дзень, калі табе рабілі аперацыю, я была побач з табой.

Аперацыя зацягнулася на шэсць гадзін.

Гэты дзень быў самым доўгім у маім жыцці.

Гэта быў дзень, які вырашаў наш лёс.

Ты застаўся жывы.

Я марыла толькі аб гэтым.

“Няхай ён застанецца інвалідам. Няхай! Толькі б выйшаў жывым!” — маліла я лёс.

Пра тое, што ты, магчыма, пазбавішся рук і ног, прафесар папярэдзіла мяне яшчэ да аперацыі.

— Тады навошта яе рабіць? — спытала я.

— Гэта вельмі цяжкі выпадак у медыцынскай практыцы, які да таго ж сустракаецца вельмі рэдка. Мы робім аперацыю, спадзеючыся выратаваць жыццё чалавеку. Так, ёсць небяспека пазбавіцца рук і ног. Але ёсць і гарантыя таго, што хворы застанецца ў жывых. А калі мы не будзем рабіць аперацыю, ён доўга не працягне, — адказала прафесар.

На гэтым наша размова закончылася.

“Усё пакажа аперацыя”, — сказала яна мне тады.

Нарэшце аперацыя закончылася.

Мяне ў палату не пусцілі.

Калі я ўбачыла спакойны твар Алены Андрэеўны, мае асцярогі і страхі рассеяліся. Стомленасці як не было.

Я праводзіла прафесара дадому.

За дваццаць пяць хвілін я атрымала сур’ёзны і горкі ўрок. Пра тваю хваробу я даведалася нават тое, чаго ты і сам не ведаў.

Я зразумела, што наша жыццё з гэтага часу стане зусім іншым. Нашы радасныя дні засталіся ў мінулым.

А потым, праз некалькі гадоў, калі твае рукі пачалі варушыцца, то не толькі я, нават Алена Андрэеўна была ўражана. Таму што, калі я праводзіла яе дадому, яна сказала мне:

— Магчыма, рукі ў Ержана застануцца нерухомымі назаўжды. Але пакуль што яму пра гэта не трэба гаварыць. Гэта для яго будзе цяжкім ударам.

Ержан! Ты здолеў настроіцца на шчаслівы выход. Ты не сумняваўся, што пераможаш хваробу, што твае рукі набудуць сілу. Ты кожны дзень прымушаў мяне

рабіць табе масаж. І я рабіла ўсё, пра што ты прасіў, галоўнае, каб табе было добра.

Хто ведаў, што здарыцца праз пяць гадоў? Што будзе з тваімі рукамі?

Ты сам прыстасаваўся расціраць і масажавачь свае пальцы. Табе было цяжка, але ты гэта рабіў.

Неяк прафесар адвяла мяне ў бок і сказала:

— Я шмат бачыла хворых, але такую сілу волі бачу ўпершыню.

Дзень, калі твае рукі ажылі, я запамніла на ўсё жыццё.

Хіба такое забываецца? Была нядзеля. Дзеці гулялі ў кубікі. Я гатавала абед.

І раптам я пачула гучны крык: “Гаухар! Гаухар!”

Гэта ты клікаў мяне.

Сэрца маё стаілася.

Падышоў Мухіт, стаў цягнуць мяне да цябе: “Ідзем, мама, ідзем! Тата кліча!”

Я нібы скамянела, не магла зрушыць з месца.

— Гаухар! Рукі! Паглядзі на мае рукі!

Я стаяла пасярод пакоя, не ведаючы, што рабіць, радавацца ці плакаць, я не магла ні слова сказаць.

Твае пальцы трапяталіся, як птушаняткі, гатовыя ўзляцець да нябёсаў. Бо яны доўгія гады заставаліся нерухомымі.

Я бачу, што рукі твае ажылі. Я бачу гэта, але да свядомасці гэта яшчэ не даходзіць.

У гэты цуд не толькі я, але і ты сам спачатку не паверыў. Ты глядзеў то на мяне, то на свае пальцы. Потым ты падняў угору абедзве рукі, якія столькі гадоў ляжалі ў цябе на грудзях, як сухія сучкі, і стаў іх разглядаць. З небылай цікаўнасцю ты глядзеў на свае пальцы. Але гэта працягвалася нядоўга. Відаць, рукі ў цябе стаміліся. Ты цяжка ўздыхнуў, нібы чалавек, які

скінуў з пляча цяжкі мех, і апусціў рукі на грудзі. Рукі былі яшчэ вельмі, вельмі слабыя.

Але ты сабраўся з сіламі і яшчэ раз паварушыў правай рукой.

Я ўбачыла, што твая далонь раскрытая, нібы для сяброўскага поціску.

Ты ні слова не сказаў, але я здагадалася, што гэты жэст азначаў: “Падай руку!”

Я ўклала сваю далонь у тваю...

Твае вусны задрыжалі, нібы ты хацеў нешта мне сказаць, але не змог. Ты не змог вымавіць ні слова, бо вельмі хваляваўся. Ты ціха сціснуў маю руку. На другі поціск ў цябе ўжо не хапіла сіл.

Я адчула сябе такой шчаслівай! Гэтым ледзь адчувальным поціскам ты выказаў сваю найглыбейшую ўдзячнасць за ўсё добрае, што я рабіла для цябе на працягу доўгіх гадоў. За бяссонныя ночы, за ўвагу, ласку і клопат. Твая падзяка кранула мяне да слёз. І ўсе мае клопаты, смутак, напружанне, стомленасць, усё, што накіпілася за гэтыя гады, — быццам ветрам здзьмула, як толькі ты дакрануўся да маёй далоні сваёй удзячнай рукой...

Я раптам стала самай шчаслівай жанчынай на свеце.

Я падумала, якое гэта шчасце — імгненна забыць усе нягоды і няўдачы...

О, калі б хто мог тады бачыць наша шчасце, радасць нашых дзяцей! Ты ляжаў у ложку, а яны наляцелі на цябе, і кожны, завалодаўшы тваёй рукой, стаў цалаваць твае далоні. Яны адчулі, што ў хату да нас прыйшло шчасце...

Ержан! Калі спатрэбіцца яшчэ сто гадоў сядзець каля цябе, карміць з лыжачкі, па кроплі даваць табе ваду, даглядаць, рабіць усё, што я рабіла да гэтага, —

я ні гуку не прамоўлю, буду працягваць рабіць усё тое, што абавязана рабіць як твая жонка і сяброўка, як маці тваіх дзяцей. Ды што мне казаць табе пра гэта? Бо ты сам выдатна ўсё разумееш.

Ержан, цяпер ты сам трымаеш лыжку, самастойна ясі. Два гады ты гладзіш сваёй рукой сыноў, якія раніцай падыходзяць да твайго ложка. Паляпваеш іх па спіне. Ты гладзіш сваёй далонню маю далонь, не выпускаеш з рук пяро, шмат пішаш.

Калі табе зрабілі аперацыю, Кайрату не было і трох гадоў. Ён не адыходзіў ад цябе ні на крок, слухаў казкі, якія ты яму раскажваў. А цяпер яму ўжо дванаццаты год пайшоў. Сёлета ён перайшоў у пяты клас. Але кожную раніцу ён па-ранейшаму падыходзіць да твайго ложка, гладзіць твае валасы, прычэсвае іх. А Мухіту хутка споўніцца сямнацать. Ён вельмі дапамагае мне па гаспадарцы. Я цяпер не нашуся як ашалелая, ёсць у мяне надзейны памочнік.

Ах, Ержан! Калі ты быў здаровы, я жыла і ні пра што не клапацілася. А вось у цяжкую пару даведлася, што ў цябе ёсць сапраўдныя сябры, якія не пакінуць у бядзе.

Мы не павінны забываць людзей з добрым сэрцам і высакародным розумам. Ержан, я думаю, што мы вельмі шчаслівыя людзі, таму што не ва ўсіх ёсць такія сябры.

Вось, напрыклад, Васіль Жукаў, твой калега. Калі ты захварэў, ён жудасна перажываў, стараўся дапамагчы нам.

Пасля аперацыі табе быў патрэбны лімонны сок. Я шукала лімоны, але нідзе знайсці не магла. Была ранняя вясна, і лімонаў у продажы не было. Мне дапамог Васіль. Дзесьці ён расстараўся некалькі лімонаў.

Калі б ты бачыў, як я тады ўзрадавалася. Аказваецца, у крытычны момант хворага можа выратаваць і адзін глыток вады. А прафесар сказала: “Абавязкова дастаньце лімоны. Яго арганізм мае патрэбу у лімоннай кіслаце”.

Тыя лімоны былі для цябе выратаваннем. Да гэтага ты не мог узяць у рот ні кроплі вады. Арганізм не прымаў. А потым, пасля лімонаў, ты стаў піць...

Толькі пазней я даведалася, як Васіль іх дастаў. Ён не стаў ні ў каго прасіць, а накіраваўся наўпрост у горы. Прышоў на батанічную станцыю, сустрэўся з дырэктарам, распавёў яму нашу гісторыю. На станцыі было невялікае лімоннае дрэўца. На ім віселі чатыры лімоны. Дырэктар, крыху падумаўшы, аддаў іх Васілю. Сваімі рукамі сарваў.

Шмат на што можна забыцца, Ержан. Але тое, што зрабіў для нас Васіль, я ніколі не забуду...

Або Райымбек... Гэты адкрыты добры чалавек таксама аказаўся тваім сапраўдным сябрам. Раней, калі мы чулі па радыё: “Песню выконвае Райымбек Дарханбаеў”, — то адкладалі ўсе справы і беглі да прыёмніка. А цяпер ён свае песні выконвае ў нас дома. Ты часта з гонарам казаў сябрам: “Людзі з цяжкасцю дастаюць квітку на яго канцэрты. А да мяне канцэрт сам прыходзіць дадому”. Так ты казаў раней, так кажаш і цяпер. Таму што Райымбек часта прыходзіць да нас і спявае для цябе свае песні...

Ержан, калі я ўпершыню ўбачыла цябе пасля аперацыі, я ўздрыгнула, быццам наступіла на распалены вугаль.

Хто б мог падумаць, што чалавек за некалькі гадзін можа так змяніцца. Ты змарнеў, вочы ўваліліся, ты

стаў як мумія! Ляжаў з расплюшчанымі вачыма, але нічога не бачыў.

Гэта было жудасна.

Я пахаладзела.

Мне няма чаго хаваць, Ержан! Я не ведала, жывы ты ці мёртвы.

У той дзень з бальніцы я выйшла ў жахлівым стане.

Я ўжо развіталася з табой.

Ты таксама адчуў мой стан.

Некаторы час я стаяла на вуліцы сама не свая.

Потым пабегла назад, каб абняць цябе, пацалаваць, супакоіць.

Але да цябе ў палату мяне не пусцілі ...

Не памятаю, як я дабралася дадому.

Прыходжу, а мяне чакае наш сваяк Бакір. Хоць на галаве ў яго не было чалмы, а ў руках — ружанца, і перад ім не ляжаў раскрыты Каран, ён нагадаў мне мулу. Падціснуў пад сябе ногі, вусны варушацца, нешта мармыча. Вочы глядзяць кудысьці ў бок, уцякаюць ад майго погляду. І праўда, падобны на мулу, які чытае памінальную малітву.

Мне адразу стала дрэнна.

Няўжо з Ержанам нешта здарылася?

Але ж я сама толькі што ад Ержана.

Няўжо патэлефанавалі з бальніцы, паведамлілі страшную вестку?

Чаму гэты няпрошаны госць сядзіць нібы яму мову адняло? Ці ён знарок выпрабоўвае маё цярдзенне?

Мы глядзім адзін на аднаго і маўчым.

Нарэшце я рашылася: што б там ні было, але спытаю.

Але не паспела я рота раскрыць, як Бакір сам загаварыў.

— У кожнага свой лёс, што на родзе напісана, тое і збудзецца. Ад лёсу не ўцячэш. У гэтага небаракі няма нікога, акрамя мяне, на цэлым свеце. Зараз, праўда, ён яшчэ жывы. Трымаецца душа ў яго слабым целе. Але гэта часова, што мне ад цябе хаваць? Час яго на зыходзе, не сёння, дык заўтра трэба будзе яму адправіцца ў іншы свет. Хвароба яго смяротная. Але для яго гэта ўжо нічога не значыць. Ён нічога не адчуе... А вось вас мне шкада. Табе, няшчаснай, дастанецца. Двое дзяцей — дзвесце няшчасцяў. Але няма ліха без дабра, трэба глядзець наперад. Трэба рыхтавацца загадзя да цяжкіх дзён. Я бачу, што, акрамя мяне, сёння ніхто і пальцам не паварушыў, як нічога ніякага. Як бы вам не абняславіцца перад людзьмі. Глядзі, не ўздумай раздаваць першым стрэчным вашу маёмасць...

Ён яшчэ нешта казаў, але ў мяне ўжо не было сіл слухаць.

Я зноў пабегла ў бальніцу.

Мяне не хацелі пусіаць, але я ўварвалася ў тваю палату.

Толькі калі я пераканалася, што ты дыхаеш, я крыху супакоілася, як ачуныла.

Акылбек-ага стаў мяне супакойваць: “Не хвалюйцеся, усё будзе добра, ён спакойна заснуў”.

...Ты праляжаў у ложку без руху доўгія гады.

Памятаеш, як доктар, уважліва агледзеўшы твае пазванкі, вырашыў, што табе можна сесці.

Ты паглядзеў на мяне, нібы пытаючыся: “Ну што, будем садзіцца?”

Я кіўнула, даючы згоду.

Ты, напэўна, пабойваўся, але не падаваў выгляду і сказаў доктару: “Што ж! Садзіцца дык садзіцца!” — і засмяўся.

Ён асцярожна пасадзіў цябе.

У першы раз ты прасядзеў ўсяго тры хвіліны. Але твар твой ззяў, ты быў шчаслівы. Я даўно не бачыла цябе такім задаволеным. Пра гэтыя тры хвіліны мы потым гаварылі ўсю доўгую ноч.

На другі дзень я сама пасадзіла цябе.

Ты папрасіў: “Вынесі мяне на балкон. Я хачу паглядзець на свет!”

Самае цікавае пачалося менавіта тады...

Калі я стала перабіраць твае рэчы, якія віселі ў шафе, то вачам сваім не паверыла. Касцюмы, кашулі, якія ты апранаў ўсяго два-тры разы, распаўзліся па швах, нагадвалі старызну. Галаўныя ўборы пажоўклі. Хаця ўся вопратка была з трывалага дыхтоўнага матэрыялу. Яна магла б захавацца ў добрым стане доўгія гады, калі б яе насілі.

Ты доўга смяўся, даведаўшыся, што не засталася ніводнай рэчы, якую можна надзець праз чатыры гады.

“Бачыш, нават адзенне пад замком рассыпаецца, як пыл. А чалавек — не. Я ж захаваўся, не прыйшоў у поўную непрыдатнасць”, — сказаў ты.

Потым ты папрасіў мяне патэлефанаваць твайму сябру Райымбеку.

“Райымбек, — сказаў ты. — Хочаш паглядзець на мяне, на чалавека, які сядзіць, а не ляжыць? Тады дай прыходзь хутчэй. Больш за дзесяць хвілін чакаць не буду!”

Не прайшло і гэтых дзесяці хвілін, як з’явіўся Райымбек. Нёсся з усіх ног! Небарака запыхаўся ад хуткай хады і доўга не мог аддыхацца.

Калі ён убачыў цябе, то не паверыў сваім вачам. Ты велічна сядзеў у крэсле, як на троне. Райымбек абняў цябе і стаў цалаваць.

Я выйшла на кухню, каб прыгатаваць дастархан для госця. А калі вярнулася, вы сядзелі побач, плячом ў плячо, нібы збіраліся сфатаграфаватца, і глядзелі ў адну кропку.

Райымбек зняў з сябе кашулю, пінжак, надзеў іх на цябе.

Раней я не заўважала, а тут раптам стала відушчая: табе пасуе добрае адзенне, Ержан. Як даўно я не бачыла цябе ў беласнежнай кашулі, у касцюме, пры гальштуку.

У той жа дзень увечары Райымбек з’явіўся да нас з адзеннем для цябе.

“Ты хоць пакінуў у краме вопратку для іншых пакупнікоў?” — спытаў ты яго са смехам.

А калі ўбачыў цудоўныя жоўтыя скураныя туфлі, то вырашыў пажартаваць з сябра:

“Не мог купіць заадно ў краме пару ног, каб не сорамна было абуць такія цудоўныя туфлі?”

Ержан! Ты шмат перажыў, перанёс, але не паў духам, выстаяў. Магутная сіла засцерагала цябе. Гэтая сіла — твае сябры, Ержан! У гэтым у мяне няма ні кроплі сумневу...

...Калі ў хату прыходзіць хвароба, чалавек перастае сачыць за сабой. Яго думкі занятыя іншым.

Як даўно я не фарбавала вочы, не карысталася губной памадай!

У нас ёсць прыказка: “Дзяўчына палоніцца прыгожымі рэчамі”.

Так, жанчыны ва ўсе часы неабякавыя да прыгожых цацанак.

Калі твая хвароба стала адступаць, у мяне з’явілася жаданне добра выглядаць, модна апранацца.

Сёння я праходзіла міма парфумнага магазіна і ўбачыла, як з яго выходзіць мужчына твайго ўзросту са скрыначкай, перавязанай прыгожымі стужкамі. У скрыначцы, хутчэй за ўсё, быў парфумерны набор: духмяная вада, пахошчы, пудра, фарба для броваў і веяк, цені для павек. А яшчэ ў руках у таго чалавека быў букет кветак. “Вось, напэўна, парадзецца такому падарунку яго жонка”, — падумала я.

Нам, жанчынам, не так шмат трэба. Справа не ў тым, колькі каштуе падарунак, а ў тым, хто яго зробіў.

Мяне крыху раней адпусцілі з працы.

Пераступіўшы парог нашага дома, я спынілася, можна сказаць, застыла ад нечаканасці.

Каля падгалоўя твайго ложка стаіць нізенькі стол. Хтосьці паставіў на яго вазу з палявымі кветкамі, першымі вясновымі кветкамі. А побач — скрынка ў бліскучай абгортцы, такая ж, як у таго джыгіта, які выходзіў з парфумнага магазіна!

Я адразу здагадалася, што гэта твой падарунак мне. Маё сэрца перапоўналася ўдзячнасцю.

Каго ты адправіў у магазін?

Хто прынёс горныя кветкі?

Але навошта я ламаю галаву ў здагадках? Гэтыя падарункі дорыш ты, я атрымліваю іх ад цябе. А ў цябе шмат сяброў. Напэўна, хто-небудзь з іх купіў набор, хтосьці схадзіў у горы, сабраў кветкі...

Калі я ўдыхаю водар падоранага табой букета, здаецца, што ў нашу кватэру прыйшла вясна. Мяне ахоплівае хваляванне, якое я адчувала шмат гадоў таму, калі мы толькі-толькі пажаніліся.

Я доўга глядзела на цябе, пагружанага ў глыбокі сон. Ты нечаму ўсміхаўся. Магчыма, ты бачыў сон пра шчаслівыя дні, якія мы правялі разам. Або паляцеў у далёкую будучыню, марачы пра цудоўнае жыццё, якое

чакае тваіх сыноў? Я радуюся, што ты, Ержан, сёння спіш, не ведаючы болю.

Так, ты яшчэ не да канца паправіўся. Але ў нас з табой усё наперадзе. Самае галоўнае, Ержан, ты не адзінокі! Побач з табою я і твае дзеці.

Ты будзеш працаваць, ты напішаш шмат выдатных кніг...

Але для мяне, Ержан, самай дарагой, самай прыгожай назаўсёды застанеца гісторыя кахання, якую ты распавёў мне ноччу, сем гадоў таму...

18

...Акылбеку прыгадаліся яго маладыя гады.

Ён жыў тады ў маладзёжным інтэрнаце і вельмі стамляўся ад пахабных размоў, якія вялі маладыя хлопцы, што жылі з ім у адным пакоі. Стамляўся ад сальных анекдотаў, ад вечарынак, якія пастаянна арганізоўвалі суседзі, ад шумных скандалаў. Ён быў гатовы бегчы куды вочы глядзяць, абы пазбавіцца бес-талковых, шалапутных абібокаў. У такія хвіліны ён марыў пра ўласны куток, ціхі пакойчык, дзе можна было б спакойна займацца, пісаць сваю дысертацыю.

Акылбек вучыўся ў аспірантуры.

Неўзабаве яму выдзелілі асобную кватэру.

Ён паспяхова абараніў дысертацыю.

Прайшло шмат гадоў.

Усе мары Акылбека як быццам збыліся.

Але нечакана ён цяжка захварэў, адказалі абедзве нагі.

Ён не можа рухацца.

І яго ўласная кватэра стала для яго турмой.

Ён пастаянна адзін.

Жонка яго, Раўшан, паспешліва гатуе сякую-такую нясмачную ежу, а сама знікае, прападае невядома дзе.

Дзеці не заходзяць да яго ў пакой.

Неўзабаве Акылбек пачаў сумаваць па чалавечых галасах, па шуму, ад якога раней уцякаў.

Там, дзе стаіць поўная цішыня, агеньчык жыцця поступова згасе. Адзінота і маўчанне забіваюць не толькі жывую істоту, але цвёрды камень ператвараюць у пясок.

Там, дзе вада стаіць, з'яўляецца балота.

Хітрая цішыня захоплівае чалавека, зачараваўвае, выпівае ўсю кроў, не наносячы ніводнай драпіны. Бядак, ашуканы цішынёй, пачынае разумець, у якую пастку яго завабілі. Знясілеўшы, ён падае на зямлю. Шум — гэта жыццё. А цішыня — гэта смерць.

Акылбек занадта позна зразумеў гэта. Ён нікому не жаліўся, не распавядаў пра сваё гора, таму што сам быў ва ўсім вінаваты.

“Усе мае аднагодкі маюць зносіны з людзьмі і пры гэтым зрабілі не менш, чым я. Чаму ж я ўсё жыццё цягнуўся да цішыні? Але цяпер, калі я захварэў, мне ад яе нікуды не падзецца да самай смерці... О праклятая цішыня!” — думаў ён.

Акылбек пражыў з жонкай дзевятнаццаць гадоў.

У іх двое сыноў і дачка.

Раней Акылбек больш за ўсё на свеце любіў цішыню.

У яго доме ніхто гучна не смяяўся, ніхто не размаўляў на поўны голас. Тут хадзілі вельмі асцярожна, ступалі ціха.

У доме нарадзіліся і растуць трое дзяцей, але дзіцячы смех тут не гучыць. Нават радыё гаворыць ледзь не шэптам...

Нікому і ў галаву не прыйшло б назваць Раўшан маці траіх дзяцей. Ніхто не бачыў яе цяжарнай. Муж і жонка, маючы траіх дзяцей, не ведалі радасці мацярынства і бацькоўства.

Калі нарадзіўся першынец, Раўшан хутка адабрала яго ад грудзей і адвезла да бацькоў Акылбека ў далёкі аул.

Акылбек супраціўляўся, але Раўшан у адзін момант прымусіла мужа замаўчаць:

— Што ж, цяпер я павінна сядзець дома, таму што нарадзіла дзіця? А кандыдацкую дысертацыю ты мне напішаш? Можа быць, ты сам будзеш карміць яго грудзьмі?

Акылбек не любіў шуму, скандалаў, сварак. Ва ўсім саступаў сваёй жонцы.

“Яна яшчэ маладая. Пакуль ёсць жаданне і сілы, хай піша дысертацыю, абараняецца”, — думаў ён.

Яны хавалі сямейныя праблемы, рабілі выгляд перад роднымі і сябрамі, што ўсё ў іх у парадку.

Яны былі чужымі адно аднаму, але на людзях стваралі ўражанне ідэальнай пары.

А бацькі Акылбека не адмаўляліся няньчыцца з нукам, гэта было ім у радасць.

Неўзабаве да іх адправіліся яшчэ двое малых.

Пасля смерці бацькоў Акылбек забраў дзяцей да сябе, у горад. Яго першынцу, Арману, тады споўнілася дзевяць гадоў.

Са з’яўленнем дзяцей усё пайшло на злом. Калі дзеці пачыналі гуляць, крычаць, смяцца, Раўшан не ведала, куды ёй падзецца. Ёй здавалася, што надыходзіць ка-

нец свету. Акрамя таго, ёй мроілася, што карабаціцца лакавае пакрыццё на мэблі, што фарфоравы посуд у серванце і крышталёвы вась-вось абваляцца. Ды і муж усё больш увагі надаваў дзецям, а на Раўшан і глядзець перастаў.

Яна тры разы на дзень гатавала ежу, мыла посуд, прыбірала ў доме, але ўнутры ў яе ўсё кіпела ад абурэння.

Яна перастала належаць толькі сабе, яе душылі хатнія клопаты.

Аднойчы Раўшан сказала Акылбеку:

— Нашы мілыя дзеткі прывыклі да прасторы, да шырокага стэпу. Ім цяжка ў горадзе. Што можа параўнацца з чыстым свежым паветрам у ауле? Ды і ты нешта стаў часта хварэць. Доктар сказаў, што табе патрэбен спакой і догляд. З таго часу, як дзеці пасяліліся ў нас, я цябе і гарбатай напайць не магу.

Акылбек з першых слоў зразумеў, што ў Раўшан у галаве. “Адпраў іх у аул”, — вось што яна хацела сказаць.

Акылбек зрабіў выгляд, што не здагадваецца, чаго хоча жонка. Але і Раўшан не адступалася:

— Выклічы малодшага брата. Як гаворыць народная мудрасць? “Хто мае малодшага брата, той мае спакой, намаганняў не трацячы”. У ауле ў цябе здаравенныя малодшыя браты! А мы з дзецьмі задыхаемся ў гэтай кватэрцы, нібы ў клетцы. Чаму бедныя дзеці павінны пакутаваць?

І зноў атрымалася так, як хацела жонка.

Акылбек адправіў дзяцей у аул, і ў доме наступіла цішыня, пра якую Раўшан марыла.

Прайшло дзевятнаццаць гадоў з таго часу, як яны пажаніліся. Пра гэта ім нагадаў старэйшы сын. Ён

скончыў дзесяцігодку ў аўле і прыехаў у горад паступаць у інстытут.

Эх, маладыя гады, дзе яны?

Дзевятнаццаць гадоў таму назад Акылбек скончыў універсітэт. Раўшан вучылася на апошнім курсе педагагічнага інстытута. Па прафесіі яны або два біёлагі. Пасля заканчэння ўніверсітэта Акылбек паступіў у аспірантуру. У тым жа годзе і пажаніліся.

З таго часу муж і жонка працуюць разам у навукова-даследчым біялагічным інстытуце пры Акадэміі навук.

Акылбек адразу праявіў здольнасці да навуковай працы. Хутка стаў кандыдатам біялагічных навук.

Праз дзесяць гадоў абараніў доктарскую дысертацыю.

Цяпер ён прафесар...

Раўшан не змагла падняцца вышэй малодшага навуковага супрацоўніка.

Яна вельмі перажывала. Але нікому не давярала сваіх думак. Ні адной жывой душы. Некаторыя сябры жартам пыталіся ў яе:

— Гэй, Раўшан! Ты калі станеш доктарам?

Яна жартавала ў адказ:

— Хіба мала мне аднаго доктара? Не хачу ганьбіць род мужчынскі. Калі я сяду за дысертацыю, Акылбек пачне пережываць, навошта хваляваць мужа? А так я б ужо даўно стала акадэмікам. Лёгка!

Захварэў Акылбек зусім нечакана.

Рукі і ногі ў яго раптам анямелі, перасталі рухацца.

Лекары паставілі дыягназ: кровазліццё ў мозг, інсульт.

Тут ёсць адна загадкавая акалічнасць.

На інсульт звычайна пакутуюць людзі спакойныя, сціплыя, якія, як гаворыцца, мухі не пакрыўдзяць. Гэтыя людзі на першы погляд не паддаюцца вонкаваму ўздзеянню. Здаецца, што іх можна схапіць, стукнуць аб зямлю, таптаць, зневажаць — яны і слова не вымавяць.

Між тым унутры ў такіх людзей усё булькоча ад абурэння, але свае эмоцыі яны ўмеюць хаваць.

Арганізм гэтага не вытрымлівае.

Зло не забываецца, не сыходзіць бяследна.

У сэрца чалавека пасяляецца боль.

...Акылбек, зразумела, не расказваў жонцы пра сваю бяду, ні ў чым не пярэчыў ёй. З таго часу, як яны пажаніліся, не было выпадку, каб ён сказаў Раўшан: “Ты не маеш рацыі! Гэта не так!”

Вядома, у першыя гады ён зрэдку выказваў сваё меркаванне, але, пераканаўшыся, што бізуном абуха не пераб’еш, лічыў за лепшае прамаўчаць.

А Раўшан, паколькі ён ёй не пярэчыць, раз і назаўсёды вырашыла не траціць слоў на спрэчкі, доказы, тлумачэнні, бо ў гэтым не было ніякай неабходнасці.

Як хацелася яму часам паказаць сваю строгасць, раззлавацца на каго-небудзь.

Але дзяцей дома няма.

Калі, раздурэўшыся, дзеці пачынаюць шумець, так прыемна прыкрыкнуць на іх: “Ціха! Чаго ўзнялі такі шум?!” Адразу адчуваеш, што ты для іх бацька. Унутраны спакой кудысьці сыходзіць.

Акылбек вельмі сумуе па дзецях. Часам ён бывае ў ауле.

Ён адводзіць убок дзяцей і просіць: “Ану, пацалуй мяне разок! Абдымі мяне, маё жарабятка! Скажы мне: “Тата!””

З жонкай ён гэтымі думкамі не дзяліўся, не расказваў ёй пра свае пачуцці, усё захоўваў глыбока ў душы. Сам перажываў, пакутаваў, але рабіў выгляд, што ўсё добра.

Гэтая сямейная пара за шмат гадоў сумеснага жыцця ні разу не паразмаўляла па душах.

Але затое яны ніколі не кідаліся адзін на аднаго з лаянкай, кулакамі. Людзям збоку здавалася, што ўсё ў іх добра.

Якім бы моцным ні быў чалавек, але час ад часу ён павінен вызваляцца ад прыгнёту цяжкіх думак.

Акылбек разумеў, што занадта шмат усяго сабралася ў яго душы, але што ён мог зрабіць?

І вось, нарэшце, злосць і абурэнне вырваліся з яго фантанам.

Прычынай паслужыла адна фраза, мімаходзь кінутая Раўшан: “Арман паступіў на вучобу. Цяпер яго трэба ўладкаваць у інтэрнат”.

Калі Акылбек пачуў гэта, то збялеў, з цяжкасцю ўтрымаўся на нагах, апусціўся ў крэсла. Ён сядзеў, быццам аглушаны ўдарам дубіны, не разумеючы, што каза яму жонка.

Яго цярпенне скончылася.

Але ён не дабраўся да Раўшан.

Зрабіў два крокі і ўпаў.

У непрытомным стане машына “хуткай дапамогі” забрала яго ў шпіталь. Акылбека лячылі самыя вядомыя дактары.

Але ён больш не ўстаў на ногі.

Так, Акылбек быў лагодным, цярплівым і спакойным чалавекам. Хай зямля перавернецца дагары нагамі, і свет будзе вісець на валаску, ён застанецца

спакойным. Але калі магутныя марскія хвалі дзень і ноч абрушваюцца на скалы, то рана ці позна скалам прыходзіць канец.

Удары лёсу мацней удараў марскіх хваль.

Акылбек не адступіў, не паў духам. Ён не стаў, як многія іншыя, бедаваць, перажываць з-за сваёй хваробы, распавядаць усім без разбору пра свае пакуты.

Ён тры гады ляжаў нерухома пластом.

Ён ляжаў адзін-адзінюtki, і ў людзей не хапала мужнасці глядзець яму ў вочы.

У яго ёсць жонка, дзеці...

Але Акылбек зусім самотны.

Праўда, па першым часе Раўшан даглядала за ім: яна насіла яго ў ванную, мыла, мяняла пасцель.

Неяк дома ў Акылбека сабраўся кансіліум, і дактары прыйшлі да аднадушнага меркавання, што Акылбек ўжо не будзе хадзіць. Было прынята рашэнне даць яму першую групу інваліднасці і адправіць на заслужаны адпачынак.

Раўшан не магла ў гэта паверыць.

Не, яна зусім не думала пра Акылбека. У яе і ў галаве не было шкадаваць яго. Раўшан была занятая думкамі пра свой далейшы лёс.

Яна адчувала, што набліжаецца канец. Яна ўбачыла, што губляе жыццё, да якога так прывыкла: прафесарскую зарплату, якую кожны месяц уручаў ёй муж, павагу калег, сяброў...

Усе знікала!

Людзі ў белых халатах развіталіся і сышлі.

У кватэры засталіся толькі муж з жонкай.

...Акылбек ляжыць на высокім ложку. Ляжыць нерухома.

За некалькі дзён ён схуднеў. Напэўна, на яго падзейнічалі словы: “пенсіянер”, “інвалід”. Ці ён засмучаны думкамі пра тое, што будзе з гэтай спешчанай жанчынай заўтра, калі настануць цяжкія дні? А можа ён засмучаны тым, што старэйшы сын Арман не прыходзіць да яго?

Хто ведае?

Ён ляжыць, пазіраючы ў адну кропку ў столі. Ён нібы скамянеў.

...Перад тым як пакінуць іх, галоўны ўрач адвёў Раўшан ў бок і сказаў, што мужу патрабуюцца кругласутачнае назіранне і догляд.

— Самае галоўнае — увага. Звычайна такія хворыя бываюць капрызлівымі, плаксывымі, вельмі патрабавальнымі. Сачыце за яго настроем. Не прымушайце нервавацца, хвалявацца. Два-тры месяцы, пакуль усё не ўвойдзе ў норму, будзьце побач з ім. Пабольш часу праводзьце каля яго, сядзіце побач. З дырэктарам інстытута я пагавару. Папрашу вызваліць, разгрузіць вас на два месяцы ад працы. Пра гэта не турбуйцеся. Запомніце: цяпер самы галоўны ўрач для Акылбека — гэта вы. А мы зробім усё, што ад нас залежыць. Калі што спатрэбіцца — не саромейцеся, тэлефануйце.

Раўшан успомніла сваю маці, якая памерла шмат гадоў таму назад. У яе таксама, як цяпер у Акылбека, зусім нечакана адняліся ногі. Яна таксама ляжала, прыкаваная да ложка.

Раўшан у той год скончыла школу і атрымала атэстат сталасці.

Яна складвала ў чамадан свае рэчы, каб ехаць у горад паступаць у інстытут, калі да яе прыйшлі аульныя старажылы.

Яны хацелі, каб яна адумалася:

— Родненькая, твой бацька загінуў на фронце. Маці, гаротніца, засталася без ног. Старую калеку ты пакідаеш зусім адну, бездапаможную, а сама едзеш невядома куды?! Ты ж адзіны родны ёй чалавек. Падумай пра гэта. Вучоба ад цябе нікуды не ўцячэ. Заставіся дома. Працуй у калгасе. Мы табе не чужыя. Чым можам, дапаможам.

Гэтыя словы прайшлі міма вусэй легкадумнай васьмнаццацігадовай Раўшан. “Выжылі з розуму! Яшчэ даюць парады нейкія! — падумала яна. — Навошта я вучылася дзесяць гадоў? Каб дома сядзець? Даглядаць за калгаснымі каровамі, прыбіраць гной на ферме? Сагнуўшыся ў тры пагібелі, даць кароў? Дзяўчынкі, якія ў школе вучыліся горш за мяне, з’язджаюць кудысьці, шукаюць добрае жыццё, а я што? Я таксама паеду ў горад. Маці зразумее. Яна не стане ўпоперак майго шчасця. Чаго я даб’юся, седзячы каля яе? Я ўсё роўна нічым дапамагчы ёй не магу, на ногі яна ўжо не падымецца — так дактары кажуць, таму я павінна ехаць”.

Пакінуўшы маці на апеку нейкіх далёкіх сваякоў, паабяцаўшы вярнуцца праз два-тры месяцы, Раўшан паляцела ў горад.

Хворая маці засталася на руках у чужых людзей.

Цэлымі днямі яна ляжала, пазіраючы на дзверы, чакаючы, што вось-вось зараз увойдзе яе адзіная любімая дачка.

Але дачка з’ехала і доўга не вярталася.

Яна не паказвалася ў родным ауле да таго часу, пакуль не скончыла інстытут і не выйшла замуж за Акылбека.

Калі праз пяць гадоў яна разам з Акылбекам вярнулася ў роднай аул, маці як быццам не пазнала яе. Але праз нейкі час яе губы задрыжалі:

— Каменнае сэрца! З’явілася нарэшце! Дзе ты была пяць гадоў, не паказваючыся роднай маці на вочы? Бессаромніца! Ты памерла для мяне! А вось яны, — старая паказала рукой у бок суседзяў, — хоць і не родныя мне, але сталі бліжэй за ўсіх родных. Яны клапаціліся пра мяне, як пра малое дзіця. Яны паважаюць мяне, шануюць памяць твайго бацькі, які загінуў на вайне. І дзяржаве я ўдзячная, яна не забылася пра маю працу. Як я гадала цябе? Ва ўсім сабе адмаўляла, каб толькі ты ні ў чым не мела патрэб. І вось дачакалася ад цябе “падзякі”! Зняславіла ты мяне перад усімі людзьмі. Не! Гэта ты сябе зняславіла, адварнуўшыся ад роднай маці. Няўжо я нарадзіла не дачку, а чорны камень! Мне засталася нядоўга жыць, — цяжка ўздыхнула старая. — Няхай маё матчына малако абярнецца табе пракляццем. О, чорная душа!

Старая не магла больш гаварыць. Толькі калі Раўшан выйшла з дому, з вачэй старой жанчыны пацяклі слёзы.

Ёсць людзі, якія ніколі не прызнаюць сваёй віны. Яны не перажываюць, не пакутуюць, ні ў чым не раскайваюцца. Усю віну яны з незвычайнай лёгкасцю перакладаюць на іншых. Сябе ж лічаць чыстымі, як малако, белымі, як першы сняжок.

Такой была і Раўшан.

Яна не ўпала да ног маці. Яна не прасіла прабачэння, не забівалася, не калялася. У яе і ў думках такога не было.

Яна прыехала ў аул з іншай мэтай — пахваліцца перад людзьмі. Хай ведаюць, што яна скончыла інстытут, хай бачаць, што яна замужам! Аднак нікога

яна не здзівіла, а многія глядзелі на яе з непрыхаванай пагардай...

Яна з'ехала з аула, зненавідзеўшы сваіх землякоў. І з таго часу туды ніколі не вярталася. Нават на паханне маці не прыехала.

...Толькі праз дзевятнаццаць гадоў Акылбек стаў здагадвацца, што сабой уяўляе яго жонка. Калі ён быў здаровы, поўны сіл, то чамусьці не задумваўся пра гэта. Ён адчуваў сябе працаўніком, мужчынам, не хацеў апускацца да нейкіх жыццёвых дробязей.

...Раўшан успамінае, як землякі хацелі ўтрымаць яе, патрабавалі: “Сядзі каля хвораі маці”.

Зноў гісторыя паўтараецца.

Яна зноў чуе тыя ж словы: “Даглядай хворага мужа. Сядзі каля яго”.

Ну што за праклён на яе галаву! Што за лёс такі ёй выпаў?!

“Сядзі!” — гэтае слова было для яе як востры нож у сэрца. Сядзі! У лабараторыі сядзі! У бібліятэцы сядзі! Прыйдзеш дадому — зноў сядзі!

“Не, — думае Раўшан. — Я не пакаёвы сабачка! Чаго мне чакаць, седзячы ў гэтым доме? Акылбек ўсё роўна не ўстане на ногі. Бо ён нічога не можа зрабіць без старонняй дапамогі. Дачакаюся я ад яго падзякі, выносячы гаршкі? Ён мне ніколі не дапамагаў! Колькі разоў я прасіла яго зрабіць мне дысертацыю. Але ён і чуць не хацеў, усё адмахваўся. Адночы проста заявіў: “Ну як ты можаш, не чырванеючы, казаць пра такія рэчы? Як ты можаш прапаноўваць мне займацца падробкай, падманам?” А сам стаў доктарам навук. У гэтым жыцці кожны працуе толькі на сябе. Гэта закон. Арман вырасце і пойдзе сваёй дарогай. Хто застанеца побач са мной? Акылбек? Ранейшага Акылбека ўжо няма. Ад яго застаўся толькі цень. Ён калека. Абедзве

нагі ў яго адняліся. Хіба ён можа быць апорай? Трэба разводзіцца. Акылбек не будзе супраць. Ён усё зразумее. Ён ведае, што ніколі не ўстане з ложка. Ён не будзе перашкаджаць майму шчасцю. Ён сам павінен мне гэта сказаць, але нешта марудзіць. Хутчэй бы ўжо нам развесціся.

Вядома, развод не стане вялікай праблемай. На маім баку закон. Ніхто не прымусіць мяне жыць з інвалідам, калі я гэтага не хачу. Знаёмыя, вядома, будуць мяне асуджаць. Няхай! Рты ж ім не пазакрываеш. Пабалбочуць, і надакучыць, з'явіцца новыя тэмы для размоў.

Але вось як мы падзелім маёмасць?

Я не хачу застацца беднай ля разбітага карыта. Я буду да смерці стаяць! Ніткі не пакіну. Усё забяру. Усё, што ў нашым доме, маё! Акылбек ведае пра гэта. Ды і навошта яму, калеку, мэбля, фарфор, шкло?! Але ён упарты. Трэба загадзя падрыхтаваць яго, а потым ужо паставіць перад фактам. А то ўпрэцца, тады маім планам канец! Я магу наогул нічога не атрымаць”...

...З таго часу як Акылбек стаў інвалідам, ён шмат разоў клаўся ў бальніцу. Ён часта губляў прытомнасць, хвароба прымала вострыя формы. З кожным днём яму становілася ўсё горш.

Калі Акылбеку стала зусім дрэнна, галоўны ўрач выклікаў Раўшан.

— Пакуль не мінуў крызіс, трэба дзень і ноч сядзець каля хворага. Можа быць, давядзецца сядзець вам. Стан вашага мужа крытычны. У такіх выпадках мы дазваляем блізкім сваякам знаходзіцца побач. Я выклікаў вас, каб абмеркаваць гэтае пытанне.

— Што вы, што вы? У мяне праца. Ды і дома спраў гара. Да таго ж у мяне алергія на бальнічныя пахі, — заявіла Раўшан.

— Я б сам патэлефанаваў вашаму начальству, дамовіўся, каб вас адпусцілі, — сказаў галоўны ўрач.

Раушан перасмыкнулася ўся.

— Не ўздумайце рабіць гэта. Варта мне ўбачыць мужа ў такім стане, я адразу губляю прытомнасць. Вы мяне прабачце. Ужо як-небудзь самі.

Яна куляй вылецела з кабінета.

Галоўурач павярнуўся да медсястры, якая стаяла побач: “Вось бачыце, якімі жорсткімі бываюць жанчыны”.

Ён ведаў гэтую вопытную медсястру як душэўнага, чулага чалавека. І сёння зноў пераканаўся, што не памыліўся.

Яна сама звярнулася да яго з просьбай:

— Доктар! Я з заўтрашняга дня сыходжу ў адпачынак. Але я прашу вас дазволіць, пакуль не пройдзе крызіс, пасядзець ля гэтага хворага.

— Прабачце, Мейіркуль! Акынбек кім вам даводзіцца? Ён ваш сваяк?

— Не! Ён мне нікім не даводзіцца. Але я ведаю яго даўно...

— Мейіркуль-апай! Вы ўжо шмат гадоў не былі ў адпачынку, стаміліся. Прафсаюз выдзеліў вам пуцёўку ў санаторый. А з Акылбекам знойдзецца каму пасядзець. За яго не перажывайце. Папросім каго-небудзь з медсясцёр.

Але Мейіркуль не паехала ў санаторый.

Яна правяла ўвесь свой адпачынак у палаце Акылбека.

Яна сядзела каля яго, пакуль ён не апрытомнеў і не расплюшчыў вочы,

...Акылбек адчуў, што ўсё яшчэ жывы, расплюшчыў вочы і ўбачыў Мейіркуль.

Ён адразу зразумеў, што менавіта яна даглядала яго ўвесь гэты час.

Губляючы прытомнасць, прыходзячы ненадоўга ў сябе, ён чуў голас гэтай жанчыны.

Акылбек быў узрушаны, убачыўшы Мейіркуль.

Ён не ведаў, радавацца ці сумаваць.

Ён трохі супакоіўся, толькі калі даведаўся, што Мейіркуль працуе тут медсястрой.

Ён адчуваў сябе вінаватым перад Мейіркуль.

Яна была ў гадах, але замуж так і не выйшла. Яе мацяха цяжка хварэла. Кінуць яе на волю лёсу Мейіркуль не магла.

Але былі і іншыя прычыны.

Пра гэта ведалі толькі Акылбек і Мейіркуль.

І вось зараз Акылбек перажываў не за сябе, а за Мейіркуль.

“Эх, чаму я не заўважыў, якая ты светлая, душэўная, ветлая? Мы ж былі створаны адзін для аднаго. Мы былі б ідэальнай парай, Ты — маё першае каханне. Як у мяне хапіла духу пераступіць праз тое даўняе пачуццё? Праўда, я нічым не пакрыўдзіў цябе, не зняславіў. Але ўсё-такі я адчуваю перад табой віну, якую немагчыма загладзіць...”

Акылбек ляжыць на бальнічным ложку, ён бледны, а вочы ўваліліся. Калі раней яго прыгнятала хвароба, то цяпер яго мучыць памяць.

Ён згадвае дні сваёй маладосці...

“...На першым курсе мне не далі месца ў інтэрнаце. І тады мы, трое студэнтаў, здымалі ў вас пакойчык. Памятаеш, Мейіркуль? Ты тады вучылася ў дзясятым класе. Ты была шустрай, прыгожай дзяўчынкай. Мы толькі пра цябе і гаварылі. Падымаліся — гаварылі пра цябе, клаліся спаць — гаварылі пра цябе.

Сённяя я, успамінаючы тья дні, бачу, што ты была больш цвёрдай, больш рашучай за мяне. Я памятаю, як ты ўвайшла ў наш пакой і папрасіла дапамагчы табе ці то па гісторыі, ці то па літаратуры. Я разгубіўся. У цябе былі доўгія пушыстыя вейкі, прамяністыя вочы. Ты, напэўна, вырашыла, што я заіка. Я ніяк не мог справіцца з хваляваннем.

Ты была прастадушнай дзяўчынкай. Нічога такога на розуме ў цябе не было. Я ж сядзеў ні жывы ні мёртвы. Варта было мне неспадзявана дакрануцца да цябе, закрануць рукой твоей локаць — і нібы электрычны ток біў мяне.

Часам мы спрачаліся, і ты апускала сваю мяккую, цёплую шаўкавістую далоньку мне на далонь. Я чырванеў. А ты не звяртала ўвагі на гэтыя дробязі.

Я вельмі любіў слухаць, як ты іграла на піяніна. Музыка струменілася лёгкім срэбным патокам. Калі б музыка магла вылечваць людзей ад цяжкіх захворванняў, тады ты, напэўна, была найлепшай лекаркай.

Ты марыла стаць музыкантам. Ніхто не сумняваўся ў тваім таленце. А ты чамусьці паступіла не ў кансерваторыю, а ў медыцынскае вучылішча. Ты хацела дапамагчы сваёй хворай мачысе. Каб падоўжыць яе жыццё, ты развіталася са сваімі марамі пра музычную кар’еру.

Мейіркуль, памятаеш, пасля заканчэння школы ў вас дома было свята, прыйшлі госці?

Дзень, калі ты атрымала атэстат сталасці, быў і для мяне шчаслівым днём.

Праўда, я зразумеў гэта пазней.

У той вечар мы танцавалі без стомы.

Ты нікога, акрамя мяне, не бачыла, ні пра каго, акрамя мяне, не думала.

Забыўшыся пра ўсё на свеце, мы кружыліся ў танцы.

Што можа быць больш цудоўным за гэтыя імгненні?
Кожную раніцу я радаваўся не новаму дню,
а магчымасці паглядзець на цябе.

Але тады я табе не сказаў ні слова.

Маё шчасце знаходзілася побач са мной, а я не
працягнуў да яго рукі.

Я баяўся, што шчасце пырхне матылькам і паляціць.

Ну чаму я не паслухаўся свайго сэрца? Чаму я не
сказаў табе словы, якія кажу цяпер?!

Я думаю пра мінулае і бачу, якое непапраўнае гора
прычыніў сабе.

І табе, Мейіркуль.

У гэтым вінаваты толькі я.

Маёй бядой заўсёды была нерашучасць.

...Калі я ўзважваю на вагах розуму мінулае сваё
жыццё, то бачу, што памылкі пачаліся з першых крокаў.
Праўда, я скончыў універсітэт з адзнакай, атрымаў
чырвоны дыплом. Мяне пакінулі ў аспірантуры. Далі
цікавую тэму, адзін з найбуйнейшых навукоўцаў стаў
маім навуковым кіраўніком ...

Я хадзіў сам не свой, верыў і не верыў у сваю ўдачу.
Але паступова я супакоіўся, радуючыся шчасцю, якое
звалілася мне з неба.

І сам не заўважыў, як спатыкнуўся на роўным мес-
цы.

Наступіла восень, хлопцы з майго аула, якія вучыліся
ў Алма-Аце, вырашылі арганізаваць вечарыну.

Мне вельмі хацелася, каб ты пайшла са мной.

Але я не ведаў, як да цябе падступіцца. “Пойдзем са
мной на вечарынку!” — так сказаць я не адважваўся.

Думаў доўга і нарэшце прыняў мудрае рашэнне:
зусім не хадзіць!

Але і тут у мяне нічога не атрымлівалася. Не хапіла
духу рашуча сказаць: “Не! Не пайду!” Аульныя юна-

кі — хлопцы хваткія. Учэпяцца — не адпусцяць. У рэшце рэшт давялося пайсці.

Калі я прыйшоў, вечарынка была ў поўным разгары. Я адразу пашкадаваў, што прыйшоў. З іншага боку, я быў рады, што не ўзяў цябе з сабой. Усе былі ўжо на падпітку. Я паслухмяна сеў на паказанае месца.

Вечарыну ўзначальваў адзін хлопец — хвалько і балбатун. Мабыць, у яго былі вычарпаны ўсе тэмы. Ubачыўшы мяне, ён акрыяў духам, і яго панесла. Ён стаў уносіць мяне да нябёсаў. Чаго толькі не прыдумаў! З усіх людзей, якія жылі на грэшнай зямлі, немагчыма знайсці больш дастойнага за мяне. Аказваецца, я самы здольны аспірант, самы культурны хлопец, а яшчэ і самы таленавіты вучоны...

Я сядзеў апусціўшы вочы. Мне было сорамна.

Побач са мной сядзела юная і вельмі прывабная асоба. У яе былі густыя шаўкавістыя валасы. Адною рукою яна абапіралася на плячо прыгажуня-хлопца з модна падстрыжанымі вусікамі, а другой размахвала, даючы ўказанні то адным, то другім, — адным словам, дырыжыравала.

Усе падпарадкоўваліся ўказанням гэтай дзяўчыны.

Калі хлопец, які вёў вечарыну, стаў услаўляць мяне, дзяўчына раптам стала прыглядвацца да мяне, залыпала вейкамі, нібы не верачы сваім вачам.

Я тады не звяртаў увагі на сваю знешнасць, апранаўся ў што давядзецца. Я быў падобны не на аспіранта, а хутчэй на абітурыента-прасцячка, які толькі што прыехаў з далёкага аула.

Але “каралева балю” звярнула на мяне ўвагу.

Няўжо яна трапілася на вуду толькі што вымаўленых слоў пра мой талент і галавакружную кар’еру, што нібыта мяне чакае? Не, не падобная яна на даверлівую прасцячку, якая можа паверыць на слова.

У мяне галава пайшла кругам. За сталом многа цікавых хлопцаў. Чаму яна глядзіць на мяне, а не на іх?

У чым справа?

Я сядзеў як на іголках, чакаючы зручнага моманту незаўважна сысці.

Час плёўся як чарапаха.

Але вось наступіў доўгачаканы перапынак.

Я накіраваўся да выхаду. Толькі я падышоў да дзвярэй, як нехта паклікаў мяне па імені.

Гэта была яна, каралева!

Назад дарогі няма, давялося спыніцца.

Тут грымнула музыка.

Дзяўчына запрасіла мяне.

Мы пайшлі танцаваць.

Я зразумеў, што трапіў у яе сіло, але выгляду не паказаў.

Яна падалася мне вельмі адкрытай, таварыскай.

Яна паводзіла сябе так, нібы мы знаёмыя многа гадоў.

Яна вучылася на апошнім курсе педагагічнага інстытута, на біялагічным факультэце.

“Мы з вамі не чужыя. Я таксама біёлаг, таму нам трэба трымацца разам”.

Я губляўся ў здагадках, чаму яркая і эфектная дзяўчына не адыходзіць ад мяне ні на крок?

Я адгадаў гэтую загадку толькі праз шмат гадоў.

Такія жанчыны з першага погляду адгадваюць, разпазнаюць сярод мноства людзей тых, хто пакорліва ім падпарадкоўваецца, будзе ва ўсім і заўсёды безагаворачна слухацца, хто сціплы, ціхі і прастадушны. Яны шукаюць такіх людзей.

І вось гэтая дзяўчына сядзіць побач са мной. Вакол столькі джыгітаў, а яна выбрала мяне. Ну як тут не расправіць грудзі, не заганарыцца?

І я ўзрадаваўся, што не сышоў з вечарынкi.

Кучаравы прыгажунчык з модна подстрыжанымi вусiкамі, на плячо якога яна нядаўна абапiралася, цяпер сядзеў у адзiноце, кiдаў у мой бок гнеўныя позiркі. Ён, відаць, лiчыць мяне вiнаватым у тым, што дзяўчына пайшла ад яго. Я таксама натапырыўся, нiбы вожык. Мне хацелася сысцi з вечарынкi. Але я сядзеў як прылеплены. Нейкая вядзьмарская сiла ўтрымлівала мяне на месцы.

Чаму я павiнен сысцi?

Чаму не ён?

Я пайду, а ён вырашыць, што я спалохаўся.

Можа, гэтая дзяўчына прыйшла да мяне шукаць абароны, а я пайду!

І ўсё прысутныя падумаюць, што я спалохаўся.

Мейiркуль! У гэты момант я ўспомнiў пра цябе, параўнаў цябе з дзяўчынай, якая сядзела побач са мной. На тваiм твары больш цяпла, душэўнасцi, але гэтая дзяўчына таксама вельмi прыгожая. Ты, Мейiркуль, больш стрыманая, чым яна. Яна — хваткая, шустрая, бойкая на язык, адразу бярэ быка за рогi. Ах, Мейiркуль, ну чаму я не ўзяў цябе з сабой на гэтую вечарынку?

Увесь вечар я прасядзеў каля той дзяўчыны, а потым правёў яе ў iнтэрнат.

Мы развiталiся, дамовiўшыся сустрэцца на наступны дзень. Яна падрабязна патлумачыла мне, калi, дзе я павiнен быў чакаць яе.

Звалi яе Раўшан.

Не ведаю, чаму, але на наступны дзень мне не хацелася iсцi на спатканне. Ногi не iшлi. Мне вельмi хацелася пабыць з табой, Мейiркуль. Мне хацелася запрасiць цябе на танцы, у кiно, у тэатр, у цырк,

усё роўна куды, толькі б ты была побач. Я падышоў да цябе. Ты чытала нейкую кнігу. Мне падалося, што ты ўзрадавалася, убачыўшы мяне. Але я не адважыўся нічога табе сказаць. Чаму? Не ведаю... Я спаслаўся на заўтрашнія заняткі і тут жа пайшоў.

У прызначаны час я сустрэўся з Раўшан. Мы доўга блукалі па горадзе. Раўшан нікуды не спяшалася. Мы гулялі да ранішняй зары.

Неўзабаве мне далі пакой у інтэрнаце, і я з'ехаў ад вас...

У той жа вечар Раўшан сама прыйшла да мяне.

Я не чакаў такога павароту падзей. Я разгубіўся, не ведаў, што рабіць.

Раўшан засмялася: “Цяпер не джыгіты шукаюць дзяўчат, а дзяўчаты шукаюць джыгітаў...”

На наступны дзень яна зноў прыйшла.

Паступова гэта стала правілам.

Яна сама прыходзіла, сама сыходзіла.

А я думаў: “Ну і няхай! Што мне з гэтага?”

Я прызвычаіўся да яе наведванняў. Калі яна не прыходзіла, я хваляваўся.

Аднойчы яна раптам заявіла: “Сёння я дахаты не пайду. Буду тут начаваць”.

Я падумаў, што яна жартуе. Але хутка пераканаўся, што яна і сапраўды не збіраецца сыходзіць.

— Дык ты не пойдзеш да сябе? — запытаўся я.

— Не пайду, калі ты мяне не выганіш.

— Не! Не... А раптам камендант прыйдзе?

— Нічога, камендант таксама чалавек. Зразумее.

Куды я пайду ў такую цемру?

Наш інтэрнт сапраўды знаходзіўся далёка ад цэнтра горада ў яблыневым садзе, разбітым на схілах Ала-тау. Ноччу там была цемра, хоць вочы выкалі.

— Хочаш, я правяду цябе? — прапанаваў я.

— Ой-ёй! Хто мяне пусціць у інтэрнат сярод ночы? Калі ты не хочаш саступаць мне свой ложкак, тады я буду спаць на канапе.

Яна пераначавала ў мяне.

Праз два-тры дні гэта паўтарылася.

Пасля зноў і зноў.

Паміж мною і Раўшан пачалася зацяжняя ўнутраная вайна.

Я стараўся, каб ніхто яе не бачыў. А яна, наадварот, дэманстравала ўсім сваю прысутнасць. Яе бачылі суседзі-аспіранты. Сказаць ёй, каб яна не прыходзіла, я не рашаўся.

Гэта было ў той час, калі я захапіўся адной вельмі цікавай работай. Я днямі і начамі сядзеў у бібліятэках, у лабараторыях, наведваў навукова-даследчыя інстытуты. У інтэрнат вяртаўся позна ноччу.

Аднойчы я прыйшоў і ўбачыў, што мой ложкак нехта вынес на балкон. Пасярод пакоя стаяў стол, які ламіўся ад страў.

Нічога не зразумеўшы, я звярнуўся да Раўшан, якая сядзела на канапе з кніжкай.

— У гонар чаго накрыты стол?

— А ты не здагадваешся?

— Не, не здагадваюся.

— А ты сам падумай.

— Пра што я павінен падумаць?

— Пра сябе падумай.

— А што са мною здарылася? Чаму я павінен пра сябе думаць?

— Пра вялікую падзею ў тваім жыцці.

— Не гавары загадкамі. Патлумач.

— А чаму ты так злуешся?

— Ды не, я так проста.

— Сёння табе споўнілася дваццаць пяць гадоў!

— Дзе ты ўзяла грошы на ўсё гэта?

— Не хвалойся! Нікога не абрабавала. Я сёння атрымала стыпендыю.

Я ніколі не адзначаў день свайго нараджэння. Але ж дваццаць пяць гадоў — чвэрць стагоддзя — у жыцці чалавека вялікая падзея. Беззваротныя, апетыя акынам гады, якія ў старасці ўспамінаюцца з сумам...

Я сустракаўся ў той дзень з многімі сваімі сябрамі. Але ні адзін з іх нават не ўспомніў пра мой дзень нараджэння. Ніхто не сказаў: “Віншuem, стары! Табе сёння стукнула дваццаць пяць!” Ніхто са мною не знайшоў часу пагаварыць. Усе некуды спяшаліся. Ва ўсіх у галаве былі толькі вучоба і праца...

Як прыемна, калі старонні чалавек праяўляе да цябе ўвагу, турбуецца пра цябе. Гэта пачуццё было мне раней незнаёмае. А людзі могуць прыносіць адзін аднаму гэтулькі радасці! Для гэтага шмат не трэба. Толькі крышачку ўвагі...

І тады я зноў падумаў пра цябе, Мейіркуль. Чаму ты не павіншавала мяне? Чаму гэта зрабіла Раўшан, а не ты? Ці я сам павінен быў пайсці да цябе?

Вось тады ў мяне і ўзнікла цёплае пачуццё да Раўшан. Я ўпершыню ўважліва і пільна паглядзеў на гэтую дзяўчынку з вялікімі вярблюджымі вачыма, белую, выпешчаную. Мне захацелася яе пацалаваць. Але я пакуль вырашыў не паказваць ёй сваіх пачуццяў. Я толькі сказаў:

— Давай тады сядзем за стол.

— Толькі ўдвух?

— Ну і што такога?

— Не! Што ты! Давай запросім хлопцаў з суседніх пакояў.

Прыйшло некалькі аспірантаў. Ніхто з іх раней не бачыў Раўшан. Але яны чулі краем вуха, што да мяне пастаянна ходзіць дзяўчына. Я зразумеў гэта з іх размоў. Раўшан пайшла гатаваць чай, а яны накінуліся на мяне:

— Дзе ты знайшоў гэтага анёла?

— Ну і ну! Шанцуе ж праствакам!

— Эх, не дарэмна кажуць: дурням само шчасце ў рукі так і плыве!

— Табе такую дзяўчыну сто гадоў шукаць — не знайсці.

— А ты чуў такую мудрасць: “Бяры не тую, якую кахаеш, а тую, якая цябе кахае”?

— А як смачна гатуе!

Усе засталіся задаволеныя пачастункамі Раўшан. Пасля, не затрымліваючыся, разышлася.

Мы засталіся ў пакоі адны. Раўшан падсела да мяне.

Мы выпілі, пасля яшчэ.

Цяпер я ўжо іншымі вачыма глядзеў на гэту дзяўчыну. Яна мяне прываблівала, была мне сімпатычнай. “А яна ж і праўда вельмі прыгожая, добрая! Чаму я да гэтай пары не мог гэтага заўважыць?” — думаў я.

Я моўчкі ўзяў Раўшан за локаць і асцярожна прыхінуў да сябе. Яна не ўпарцілася. Яна нават як быццам чакала гэтага...

Я моцна абняў дзяўчыну.

І ў той жа момант яна расплакалася. Плакала так, быццам хацела выліць горкую крыўду на тых чужых людзей, хто яе пакрыўдзіў, быццам яна зараз знайшла абаронцу, якому можна даверыцца, які зразумее яе, супакоіць, абагрэе.

Яна плакала і становілася ўсё бліжэй мне...

Гэтую ноч мы правялі як маладыя муж і жонка...

Раніцай я быў у разгубленасці, дакараў сябе, не мог знайсці сабе месца.

Я ўжо збіраўся, адкінуўшы сорам, пайсці да цябе і павініцца ў тым, што здарылася, Мейіркуль! Але што я табе скажу? “Я парушыў дзясочы гонар, а цяпер вось хачу схавацца ў кустах, дапамажы мне!” Не, Мейіркуль! Я сам патрапіў ў гэты капкан, і, значыць, сам павінен з яго вырвацца.

Але я не змог вырвацца з капкана, Мейіркуль!

Час ішоў.

Мы пажаніліся.

Нарадзіўся Арман, наш першынец.

Нараджэнне дзіцяці прымірыла нас, зблізіла. І не было ў свеце чалавека болей шчаслівага за мяне, калі я выходзіў з радзільнага дома, адной рукою прыціскаючы да сябе сына, а другой — абдымаючы жонку. Але калі тры гады таму мяне падкасіла хвароба, Раўшан раптам ператварылася ў злосную мегеру. У ёй зноўку праявіліся рысы той папярэдняй Раушан, халоднай, здольнай да разліку, якую я сустрэў дзевятнаццаць гадоў таму назад на студэнцкай вечарынцы.

Мы канчаткова пераканаліся ў тым, што ніколі не кахалі адзін аднаго.

Мы ўсё жыццё толькі ігралі ролю закаханых.

Мне балюча пра гэта ўспамінаць...”

Так Акылбек бязгучна спавядаўся перад Мейіркуль, якая сядзела ля яго ложка.

...Што толькі не здараецца на свеце.

Здараюцца ў жыцці падзеі неверагодныя.

Акылбек заўсёды трымаўся асобна, і вось высветлілася, што ён нічога не ведае пра людзей, якія яго акружаюць.

Толькі цяпер ён разабраўся ў сваёй жонцы, з якой пражыў дзевятнаццаць гадоў. Шмат гадоў Акылбек, маючы зрок, нікога не бачыў, маючы слых, нікога не чуў, маючы язык, ні з кім не размаўляў. Ён ва ўсім пагаджаўся са сваёй Раўшан, падтакваючы ёй. Верыў таму, што яна гаварыла...

Акылбек зразумеў усё гэта толькі цяпер.

Ён ляжыць у бальніцы і, здаецца, паступова звыкаецца са савім становішчам. Але калі ён успамінае Раўшан, яго ахоплівае гнеў. “Гэтая жанчына — сама здрада. Хітрэй за яе, каварней яе нікога няма. Якое халоднае каменнае сэрца! Сапраўдная аса-амафіла”, — думае ён.

Раней кожны год ён узначальваў навуковую экспедыцыю — адпраўляўся ў горы ці іншыя аддаленыя месцы, дзе водзяцца рэдкія насякомыя. У час экспедыцый ён шмат разоў назіраў, якія каварныя, страшныя, жудасныя справы чыніць гэтая аса-амафіла, якая беспрынцыпная, жорсткая і ні да каго не праяўляе жаласці.

Дзякуючы сваёй хітрасці, каварству яна перамагае ворагаў, якія шматкроць дужэйшыя і большыя за яе. Аса-амафіла дзень і ноч шукае сярэбранага жука. Яна проста “закахана” ў гэтага жука, які ў месячную ноч зіхаціць, пераліваецца чароўным святлом.

У звычайны час сярэбраны жук не баіцца каварнай асы. Панцыр, быццам надзейная крэпасць, сцяна, бароніць яго ад маленькага вострага хабатка амафілы. Няхай хоць сто разоў яна жаліць жука, але ён і вусікам не павядзе. Але і аса адчувае, што так проста з жуком ёй не справіцца. Таму скарыстоўвае хітрасць. Каварная аса лятае вакол сваёй ахвяры, быццам матылёк, пырхае, вядзе свае гульні і гудзіць, выдаючы прыемныя меладычныя гукі, якія чаруюць жука. Жук, якому вельмі падабаюцца спевы падманшчыцы-асы, рас-

слабляецца. У гэты момант на нейкую долю секунды ў яго панцыры ўтвараецца ледзь заўважная адтуліна. Аса гэтага і чакае. Яна імгненна ўтыкае сваё джала ў гэтую шчылінку, у спінны мозг жука. Яна дзейнічае гэтак жа трапна, як вопытны стралок-мерген, што забівае касулю ў вока.

Праўда, ад гэтага ўкусу сярэбраны жук не памірае, але ён пазбаўляецца магчымасці рухацца, ляжыць нерухома, як мёртвы. Асе гэта толькі і трэба. Калі жук выпадкова гіне, яна ўжо на яго не звяртае ніякай ўвагі. Таму што асе патрэбны жук бездапаможны, нерухомы, але жывы. Чаму, запытаецца вы? Каварная аса цягне палоннага да сябе ў падземную нару. Яна сама яго не есць. Жук — ежа для яе патомства, якое яшчэ не з'явілася на свет. Аса-маці рассыпае вакол жука лічынкі, з якіх павінна вылупіцца патомства. Рассыпаўшы лічынкі, яна імгненна знікае з нары. Болей ёй там няма чаго рабіць.

Праз некаторы час лічынкі пачынаюць рухацца. Яны з усіх бакоў абкладваюць жука, пачынаюць яго грызці і, у выніку, з'ядаюць поўнасю.

...Ператварыўшыся ў інваліда, Акылбек глядзеў на сябе як палонны ў асы.

Аднойчы Раўшан, быццам нічога не здарылася, увайшла ў пакой, дзе ляжаў Акылбек.

Той вачам сваім не паверыў. Учора яна страляла маланкамі, а сёння раптоўна ператварылася ў ціхую ласкавую авечку. Яна была сама пакорлівасць, клопат, міласэрнасць.

— Як я замучылася... Не магу болей жыць у гэтай занябнанай кватэры. Трэба зрабіць рамонт. Пафарбаваць падлогу. Сцены чорныя, як вугаль. Хачу іх таксама пабяліць.

Але Акылбек цудоўна ведаў, што Раўшан ніколі ў жыцці не займалася такой работай. Не ляжала ў яе душа да хатніх спраў.

— І ад дзяцей нешта няма ніякіх вестак, — працягвала Раўшан. — Хачу адпрасіцца на пяць-шэсць дзён, з’ездзіць у аул. Як ты глядзіш на гэта?

Акылбек маўчаў, губляючы цярпенне. Калі ж яна ўсё ж такі адкрыецца, скажа праўду?

— Акылбек! Ты не мог бы некаторы час, пакуль я буду ў ауле, правесці ў доме, ну, як яго... у доме, дзе інваліды ляжаць? А пасля я забяру цябе адтуль. Там добры догляд. Ты не будзеш сумаваць у адзіноце. І я буду спакойная за цябе.

Далей Акылбек ужо не слухаў. У яго вушах звінелі два словы: “дом інвалідаў”.

Ён глядзеў на Раўшан і быццам не пазнаваў сваю жонку.

Раней ён думаў, што якая б яна ні была, але да гэтага не дойдзе. А зараз пераканаўся, што памыляўся. Яна ні перад чым не спыніцца.

“Мы столькі гадоў пражылі разам, і ўвесь гэты час, атрымліваецца, падманвалі адзін аднаго, — падумаў Акылбек. — Чаму я быў такім цярплівым? Чаму быў такім пакорлівым? Цяпер ты хочаш сарваць на мне злосць, нянавісць, што сабралася за гады нашага сумеснага жыцця. Таму ты гоніш мяне ў дом інвалідаў...”

Я ведаў пра твой страшны характар, але рабіў выгляд, што не ведаю. Відаць, гэта было маёй памылкай. Ды і ты ніколі не гаварыла пра тое, што ты думаеш пра мяне. Мы абыходзілі вострыя вуглы, даючы падзеям права ісці сваім ходам. Мы дзевятнаццаць гадоў жылі адной сям’ёй, у адным доме, елі з аднаго казана, дзялілі ложак. Але мы былі зусім чужымі людзьмі адзін аднаму. Мы пражылі столькі гадоў і ніводнага разу не

пагаварылі па душах. А калі няма ўзаемаразумення, даверу паміж мужам і жонкай, то якая ж гэта сям'я?

Паступова мы прызвычаіліся да нашага ўяўнага дабрабыту. Нават часам цалаваліся на людзях. Калі мы не кахалі адзін аднаго, то чаму не разышліся, не абарвалі фальшывыя сувязі? Я чуў, што некаторыя людзі, калі тонуць, цягнуць за сабой іншых. Чаму мы ўчапіліся адзін у аднаго і не можам развітацца? Навошта ўсё жыццё падманваем адзін аднаго?

Ты заўсёды зайздросціла маім ведам, усё жыццё раўнавала мяне да навуковых заняткаў. Але гэта не прадмет рэўнасці. Ёсць людзі, якія ў тысячу разоў здольней за мяне. Калі б ты болей працавала, то дасягнула б усяго таго, чаго дасягнуў я. Але галоўнага ты не заўважыла — майго сэрца. За дзевятнаццаць гадоў нашага сумеснага жыцця ты ніводнага разу не прыслухалася да яго грукату, да яго рытму, яго суму і яго болі. Ты не звяртала ўвагі на яго. Ты проста не заўважала яго. Таму мы ўсё жыццё з табой былі чужымі. Ніколі не маглі зразумець адзін аднаго.

Магчыма, у гэтым ёсць і мая віна. Я таксама не змог сягнуць у твой унутраны свет. Ты заўсёды старалася не паказваць, што ў цябе на душы. Гэта было галоўным правілам твайго жыцця. Ты заўсёды паказвала сябе толькі з выйгрышнага боку.

Але ж вядома, што салодкае і горкае, дзень і ноч, гарачыня і мароз заўсёды побач. Немагчыма ўявіць адно без другога. Людзі цудоўна разумеюць дыялектыку гэтай з'явы, таму яны ставяцца з недаверам да тых, хто заўсёды прыгожа апрануты, вясёлы, бесстурботны, удачлівы, у каго заўсёды ўсё ў парадку.

“У ціхім балоце чэрці водзяцца”.

Ты заўсёды старалася схаваць ад навакольных свае справы, думкі, свой унутраны свет. Там, дзе трэба

было смяцца, ты хмурыла бровы. Там, дзе трэба было маўчаць, ты весела смялася. Ты, відаць, усіх, аркамя свайго адлюстравання ў люстрэрку, лічыла сваімі ворагамі. І смялася ты, і плакала не ад чыстага сэрца, не ад усяе душы. Ты заўсёды помніла, што перад табой ворагі. Таму табе ніхто не верыў, нават калі ты гаварыла чыстую праўду. Не толькі староннія, нават я, твой муж, не давяраў тваім словам і ўчынкам.

Раўшан! Калі казаць праўду, то ў мяне перад табой ёсць толькі адна перавага: я веру людзям. Я не хаваю і не хачу хаваць ад іх ні сваёй радасці, ні свайго гора, ні смеху, ні слёз. Няхай мяне лічаць прасцяком, які не ўмее жыць, не ўмее трымаць язык за зубамі. Няхай! Затое ніхто не зможа назваць мяне двулікім чалавекам, здраднікам і падонкам.

Ты не думай, што я раздражнёны і выказваю свае крыўды. У мяне зараз ні на цябе, ні на Армана крыўды няма. Наадварот, перад сынам я лічу сябе вінаватым. Пры жывых бацьках ён вырас сіратаю ў чужых людзей. Я думаю, што самыя няшчасныя людзі тыя, хто не бачыў дзяцінства сваіх дзяцей.

Хіба Арман забудзецца пра гэта? Канешне, не забудзе, не прабачыць...

Ніколі ў жыцці, Раўшан, я не задумваў супраць цябе дрэннага. Стараўся помніць толькі добрыя моманты нашага сумеснага жыцця. А калі і сказаў табе злоснае слова, то, калі ласка, прабач мяне.

Я на цябе не ў крыўдзе. За што мне на цябе крыўдзіцца? Ты аддала мне гады сваёй маладосці, самыя свежыя вясеннія дні. Нават па-свойму любіла мяне. Праўда, у нас не было сардэчнай згоды. Але ты была надзіва прыгожай. Прыгажосцю сваёй ты пераўзыходзіла Мейіркуль. Ты ведала пра гэта. Ты ве-

рыла ў сваю захапляльнасць. Аднак ты забылася на народную мудрасць: “Прыгожая не тая, што прыгожая, а тая, якую кахаеш”.

А можа быць, усё зло ты мне чыніла ў знак помсты за Мейіркуль?

З самага пачатку ты памылілася, калі лічыла мяне сарамлівым, сарамяжным прасцяком. Ты лічыла мяне недалёкім, абмежаваным сухаром, які нічым на свеце не цікавіцца, акрамя сваёй працы. Ну, добра. Няхай. Думай пра мяне што заўгодна. Але я не раб падазронасці. У мяне ясная галава. А ты на ўвесь свет глядзіш з сумненнямі. Ты не давяраеш сваім блізкім людзям, сваім равеснікам, з якімі знаёмая шмат гадоў, з якімі вучылася ў школе, у інстытуце, з якімі правяла маладосць. Ты пастаянна сачыла за мной, быццам я збіраўся сысці. Ты старалася аддзяліць мяне ад іншых людзей, не даючы мне завесці новых знаёмых, сяброў. Ты думала, што яны разлучаць нас, нашкодзяць табе. Ты была маім павадыром, быццам мела справу з някемлівым падлеткам, які нічога не разумее ў жыцці. Ты не спускала з мяне вачэй, куды б я не хадзіў. Ты толькі дазваляла мне адзін раз на дзень прагуляцца, ды і тое пад тваім пільным прыглядам. Дзякуй і за гэта. Але ты нікога не дапускала да нас у дом, ні аднаго чалавека. Нават калі прыезджалі мае бацькі, ты хадзіла цёмнай хмарай. Варта было некаму прыйсці ў госці, у цябе адразу псаваўся настрой.

Мы з табою ўсё жыццё правялі, быццам на бязлюдным востраве, ні з кім не кантактуючы, нікога да сябе не запрашаючы. Але ва ўсякага цярпення ёсць мяжа. Колькі смутку, пакут і клопатаў можа вынесці адзін чалавек? Хто вымяраў ступень чалавечага цярпен-

ня? Маё цярпенне расцягнулася на шаснаццаць гадоў. Пасля шаснаццаці гадоў я зарабіў інсульт.

Вось ужо тры гады ляжу ў ложку.

Я столькі гадоў жыў з табою, як у палоне. І калі я быў аспірантам, і калі стаў каныдадатам, і калі стаў доктарам, ты не спускала з мяне вачэй, сачыла за кожным маім крокам. Ты сачыла не толькі за маімі ўчынкамі, але высочвала мае думкі. Ты была страшным хатнім павуком, у павуцінне якога я патрапіў. Ты апутала мяне па руках і нагах.

Самыя блізкія сябры перасталі са мной стасавацца. Ты не падпускала іх да мяне.

Што здарылася? Як гэта выйшла?

Я і раней думаў пра гэта. Але не мог знайсці тлумачэння. Губляўся ў здагадках. Цяпер мне ўсё стала ясна. Прычына ў тым, што нікога, акрамя сябе, ты не любіш. Нікога не прызнаеш і ні з кім не лічышся. Ты ўсіх людзей лічыш сваімі ворагамі. Ты жывеш у прыдуманым свеце. Якой бы прывабнай, эфектнай ты ні хацела б здавацца навакольным, унутры ты абмежаваная, і твой свет вельмі вузкі.

Такі чалавек падобны на стаячую ваду ў запрудзе. У любую хвіліну вада можа зламаць супраціўленне, затапіць ваколліцы. Цішыня і спакой вады ў запрудзе падманлівыя.

У цябе гэтулькі назбіралася ярасці. У той памятны дзень цябе прарвала! У тую хвіліну, калі ты пачула, што я цяпер назаўсёды прыкуты да ложка, ты сарвала маску, пад якой шмат гадоў прыхоўвала свой сапраўдны твар.

Ён быў жахлівым! Твае злосныя, бязлітасныя вочы спапялялі мяне халодным агнём. У тваім твары я ўбачыў не проста гнеў і ярасць, я ўбачыў у ім жаданне помсты, жаданне расправы над ворагам, пра

якую ты марыла вельмі даўно. Я ўбачыў урачыстасць ў тваім твары: “Так табе і трэба!” Як ты лікавала! Ты нават як быццам стала вышэй ростам.

Эх, Раўшан! Я ж не зрабіў табе ніякага зла. Чаму ж ты помсціш мне? У чым прычына?

І на гэтыя пытанні я знайшоў адказ.

Ты ніколі мяне не кахала. З самага пачатку, калі пераконвала мяне, што кахаеш, ты падманвала і мяне, і сябе. Мяне няцяжка было падмануць. Але сябе ты падмануць не змагла.

Чаму мы не выхавалі сваіх дзяцей, як гэта робяць іншыя? Чаму ты не стала маці, а я не стаў бацькам нашым дзецям? Можа быць, ты была б добра, клапацівай маці, калі б усе трое нашых дзяцей знаходзіліся каля цябе? Можа быць, тады ты не прычыніла б мне столькі гора? Дзеці робяць лепшымі жанчын. Але ты, Раўшан, не захацела быць маці!

Можа быць, я павінен быў табе падказаць?

Зразумей мяне правільна. Я не адмаўляюся ісці ў дом інвалідаў. Я пайшоў бы туды. Я ведаю, што там нармальныя ўмовы жыцця. Гэта мне добра вядома. Людзі там не ляжаць, як я, разглядаючы столь, сам насам са сваімі думкамі. Кожны заняты справай, якая яму па душы. Там клуб, цянiсты парк, багатая бібліятэка.

Але як я пайду ў дом інвалідаў? Скажу, што ў мяне няма свайго кутка? Ці скажу, што ў мяне няма сям’і? Ці скажу, што жонка мяне кінула, таму што я застаўся без ног? А гэта ж праўда. Але хто ў яе паверыць?! Яны адкажуць: “Напэўна, калі ты быў здаровы, моцна пакрыўдзіў сваю жонку. Так сябе паказаў, што яна бачыць цябе болей не хоча. Хіба нармальная жонка кіне мужа ў такім стане? Ды і сын твой ужо дарослы, стаў на ногі. Чаму яны не клапацяцца пра цябе?”

Што я ім адкажу?! Скажу, што дзіця нарадзіла не ты, а змяя? Што вырасла яно з каменным сэрцам? Ці

прызнаю сваю віну і скажу, што мы ў свой час аддалі яго на выхаванне родзічам, быццам зязюлі кінулі яечка ў чужое гняздо, і жылі, ні пра што не думаючы?

Магчыма, яны не стануць задаваць мне гэтых пытанняў. Але і ў мяне ёсць свой дом, свая сям'я, з якімі пачуццямі я пайду туды? Адыму месца ў іншага чалавека — бяздомнага, адзінокага, таго, які шукае апошняга ў жыцці прытулку.

Сёння, азіраючыся назад, я бачу, што ўсё жыццё падначальваўся тваім капрызам і прыхамацям. З той пары, як мы стварылі сям'ю, усё вырашала ты адна, усё здзяйснялася па тваёй волі. Ты сказала — я выконваў. Я нават не мог услых выказаць свайго меркавання. Я толькі ківаў галавой, згаджаючыся з усім, што ты гаварыла. Таму што табе гэта падабалася, гэтага ты хацела. І я зразумеў, што набуду спакой толькі тады, калі буду выконваць бяспрэчна ўсе твае капрызы, не прэчачы, не задумваючыся, не абураючыся. А для мяне самым галоўным у жыцці былі спакой і цішыня...”

Акылбек не сказаў ні слова сваёй жонцы. Яна столькі гадоў не разумела яго, дык хіба ж зразумела б яго зараз...

...Арман чакае сваёй чаргі на прыёме ў галоўнага ўрача. Учора ён даведаўся, што бацька прасіў яго зайсці. Просьбу перадаў знаёмы бацькі.

За апошнія тры гады бацька некалькі разоў клаўся ў гэтую бальніцу.

Арман прыходзіў сюды толькі тры разы...

З кабінета выйшла маладая дзяўчына, цокаючы высокімі каблукамі па нацёртым да люстранога бляску паркеце. На ёй беласнежны халат. Дзяўчына агледзела ўсіх чорнымі вачыма-парэчкамі і сказала:

— Урача нечакана выклікалі на кансіліум. Ён просіць у вас прабачэння і паведамляе, што вызваліцца праз гадзіну.

Дзяўчына хуценька павярнулася і пайшла. Ніхто ў прыёмнай нават не паварушыўся. І размовы не спыніліся, наадварот, сталі болей ажыўленымі. Ніхто не хоча саступаць чаргі іншаму.

Арман вырашыў правесці гэтую гадзіну на свежым паветры, на вуліцы. Ён ужо нават устаў, але раптам пачуў імёны бацькі і маці. Гэта пра іх гаварылі людзі ў прыёмнай.

Ён быў уражаны. Усе, хто сядзеў у прыённым пакоі, быццам дамовіліся паміж сабою папярэдне, хвалілі толькі яго бацьку, пра маці не было сказана ніводнага добрага слова.

Арман сядзеў, слухаў, і яго ахоплівала злосць. Яму хацелася падняцца з месца і закрычаць: “Вы ўсе маніце! Мая маці не такая!”

Але ён стрымаў сябе.

Ён чакаў, чым завершацца гэтыя размовы.

Дзядуля з беласнежнай шавялюрай, які сядзеў ля самых дзвярэй, адразу спадабаўся яму. Ён недзе яго бачыў. І другі — круглатвары прыземісты лысы чалавек таксама падаўся яму знаёмым. Ён здагадаўся, што гэтыя людзі — вучоныя, сябры яго бацьккі.

— Акылбек марыць убачыць сваіх дзяцей, — гаварыў стары. — Ён іх вельмі любіць. Але жонка не падпускае яго да дзяцей, сее варажнечу паміж імі. Старэйшы сын жыве тут, у горадзе, вучыцца ў нашым інстытуце. У мінулы раз, калі я быў у яго, Акылбек прасіў мяне прыглядваць за ім. Выклічу яго на кафедру, пагутару.

Арману было неяк няёмка слухаць размовы пра сябе, але ён падумаў, што яго тут ніхто не ведае, і супакоіўся.

— А двое іншых дзетак жывуць у ауле, — працягваў расказ белагаловы стары. — Яны на руках

у братоў Акылбека. Трэба было б іх усіх разам сабраць, прывесці сюды і паказаць Акылбеку. Вось бы ён парадаваўся!

— А дзе зараз Раўшан? — папытаўся круглатвары.

Белагаловы стары, у якога нават бровы былі сівымі, адказ даў і на гэтае пытанне:

— Яна паехала на курорт. Сказала, што хоча падлячыцца. Мы яе ўгаворвалі застацца, але яна ўпарта адстойвала сваё.

— Раней Раўшан так берагла Акылбека, што нікога з нас не падпускала да яго блізка. Хіба што ў куфар толькі яго не хавала. А цяпер, як здарылася бяда, першая ад яго ўцякла. Вось якая яна, Раўшан! — змрочна заявіла шырокалобая жанчына ў акулярах, якая дагэтуль маўчала. — Акылбека ад смерці выратавала Мейіркуль, — працягвала яна. — Калі жыццё яго трымалася на валаску, хто з нас быў побач з ім? Мейіркуль, не змыкаючы вачэй, цэлы месяц правяла каля яго. Акылбек ужо тры гады прыкаваны да ложка. А хто даглядае яго? Хто мяняе бялізну? Раўшан? Не! Мейіркуль! І зараз яна турбуецца за Акылбека. Небарака, ужо тры гады не ведае спакою. А мы зрэдку з’яўляемся, а пасля ходзім з высока задранымі галовамі, быццам вялікую справу зрабілі... Сорамна.

— “Калі жэнішся на Мейіркуль, то не пашкадуеш пра гэта”, — так я яму сказаў чвэрць стагоддзя таму. Але ён не паслухаўся мяне. Вось і зараз я прыйшоў да Акылбека, каб сказаць яму: “Жаніся на Мейіркуль!” — умяшаўся ў размову чалавек з барадой і густымі насупленымі бровамі.

Яго словы былі сустрэты дружным смехам.

— А ці не спазніўся ты са сваёю парадай?

— Не! Не спазніўся. Я гавару, зараз для гэтага самы час, — адказаў барадаты.

Жанчына ў акулерах уздыхнула:

— Для кошкі гульні — для мышкі смерць. Відаць, гэта пра яго прымаўка. Ён, гаротнік, зараз паміж жыццём і смерцю. А вы тут пляткарыце...

— А хто пляткарыць? Акылбек быў закаханы ў Мейіркуль, — настойваў сівы стары. — Не верыце, самі спытайце ў Акылбека. Калі б Раўшан...

Ён не паспеў дагаварыць. Адчыніліся дзверы, у прыёмную нехта ўвайшоў. Усе павярнуліся ў бок таго чалавека. На Армана, які сядзеў збоку, ніхто не звяртаў увагі. Ён таксама падскочыў.

Гледзячы на паважаных людзей, якія застылі ў маўчанні, Арман падумаў, ці не сам галоўны ўрач прыйшоў.

Але гэта быў не ён.

Арман не паверыў сваім вачам. Чалавекам, перад якім усе падняліся, выраўняліся ў струнку, была Мейіркуль-апай.

Арман зразумеў, што гэтыя пажылыя людзі часта прыходзяць да яго бацькі. Вось і зараз яны не зводзяць вачэй з Мейіркуль-апай, чакаючы, што ж яна ім скажа.

— Учора яму яшчэ было добра, — пачала гаварыць Мейіркуль, — мы нават падумвалі выпісаць яго з бальніцы. А сёння ноччу хвароба абвастрылася, ён страціў шмат сіл. Толькі што правялі кансіліум. Знайшлі паўторнае кровазліццё ў мозг. Становішча вельмі цяжкае. Усё можа здарыцца зусім раптоўна. Гэта меркаванне прафесара. Прыйдзіце заўтра ці паслязаўтра.

— Пакуль крызіс не пройдзе, мы будзем дзяжурыць каля Акылбека. Калі яму што-небудзь спатрэбіцца, вы

не саромейцеся, гаварыце. Ён нам усім не чужы, — сказаў белагаловы стары.

Мейіркуль-апай убачыла Армана. Хутка развітаўшыся з наведвальнікамі, падышла да юнака.

— Становішча вельмі складанае. Зараз ён непрытомны. З ім у палаце галоўны ўрач. Калі ён прыходзіць у сябе, то пытаецца пра дзяцей. Пытаецца Ляззат, Мурата. Хоча бачыць вас усіх. Я паабяцала твайму бацьку прывезці з аула дзяцей. Што будзем рабіць, Арман? Гэта я паклікала цябе сюды.

Арман збялеў ад жаху. Ён не верыў у дрэнны канец. Яму здавалася, што ўсё гэта толькі размовы. Ён думаў, што заўтра ці паслязаўтра бацька з маці памірацца. Жыццё ўвойдзе ў ранейшую каляіну. Ён пра гэта так марыў!

Арман нават задрыжэў ад страху на напружанні. Што рабіць? Бацька ляжыць у непрытомнасці. Маці адпачывае на курорце. З кім яму параіцца?

Ён моцна перажываў з-за таго, што ў самыя цяжкія хвіліны не быў побач з бацькам.

Да нядаўняга часу ён увогуле пазбягаў стасункаў з ім.

Зараз Арман дакараў сябе за гэта.

Ён даў сабе клятву: калі бацька застанецца жывы, то ён ніколі яго не пакіне.

Арман рос, не ведаючы бацькоўскай пяшчоты. Размаўляючы з Мейіркуль, ён упершыню адчуў, што такое мацярынская цеплыня, спагада, пяшчота. Яму падалося, што ад жаклівай бяды, якая насоўваецца, яго можа выратаваць і схаваць толькі гэтая жанчына. Арман гатовы быў абняць яе і пацалаваць.

Мейіркуль адкрыла маленькую сумачку і працягнула яму грошы.

— У дарозе спатрэбяцца. Адпрасіся на два дні і выпраўляйся ў аул. Едзь сёння ж. Прывязі Мурата і Ляззат. Раствлумач дзядзьку, што гэта жаданне твайго бацькі. Дзяцей прывязі прама да мяне дахаты. Да вашага прыезду я прыбяру асобны пакой. Ты ведаеш, дзе мой дом?

— Ведаю.

Арман быў там адзін ці два разы. Адночы маці выкінула ў хлеў бацькаву вопратку, патлумачыўшы, што агідна пахне. Мейіркуль забрала вопратку сабе дахаты, каб памыць. Пасля Арман забраў яе, чыстую, выгладжаную...

Арман у той жа дзень сеў у цягнік і паехаў у далёкі аул.

...Яшчэ ўчора Акылбеку здавалася, што свет стаў цесным, шэрым, апастылеўшым, а сёння ён шчаслівы.

Тры дні назад крызіс мінаваў, ён апрытомнеў.

— Цябе парадаваць? — спытала Мейіркуль з усмешкай.

— Так. Але дзе гэта радасць?

— Ты хочаш убачыць дзяцей?

— Дзе яны?!

— Усе тут! — Мейіркуль адчыніла дзверы і ўпусціла ў палату дзяцей Акылбека.

Акылбек быццам забыўся на сваю хваробу.

Асабліва ён засумаваў па Ляззат і Мурату. Апошні раз ён бачыў іх чатыры гады таму, калі ездзіў у аул да родзічаў.

Акылбек заўважыў, што яго дзеці прывыклі да Мейіркуль. Ляззат не адыходзіць ад яе ні на крок. Мейіркуль была гэтым вельмі задаволеная, проста на вачах расквітнела, памаладзела. Яна стала такой прывабнай!

... У гарачы жнівеньскі дзень да гэтага прыземістага дамка на ўскраіне горада пад'ехала легкавая машына. Гэта Арман прывёз бацьку ў домік Мейіркуль-апай. Як толькі Акылбек патрапіў у яблыневы сад, душа яго ажыла. Сэрца забілася часцей. Ён убачыў гэты дамок! Ён некалі жыў тут. Як даўно гэта было! У той час замест густога сада былі рады маладых саджанцаў.

З сада выбеглі Ляззат і Мурат.

Сталі падыходзіць суседзі, каб даведацца пра здароўе Акылбека.

Пасля смерці маці Мейіркуль дом стаяў пусты. Зараз тут жылі родныя, блізкія Акылбеку людзі.

Калі суседзі разышліся, Мейіркуль сказала яму:

— Ну вось, цяпер ты зноў будзеш жыць у сваім пакоі.

“Навоша я сышоў тады? — падумаў Акылбек. — Чаму не застаўся? Мейіркуль! Мы жылі ў адным горадзе. Але для таго, каб зноў сустрэцца, спатрэбілася дваццаць пяць гадоў! А калі б я не стаў калекам... Можна быць, хвароба не пакаранне, а карысць, шчасце, якое паслалі мне з нябёсаў, не ведаю, за якія такія заслугі! Можна быць, гэта знак адтуль, з вышынь. Як бы там ні было, я рады, што сам лёс прывёў мяне ў твой дом праз чвэрць стагоддзя. Эх, Мейіркуль! З якім спазненнем я прыехаў да цябе! Але што гараваць пра мінулае?”

Ты выратвала мне жыццё. Калі б не ты, невядома, як бы я вытрымаў усе гэтыя жахлівыя тры гады. Гэта ведаю я, ведаеш ты, ведаюць усе нашы сябры. Але яны могуць не ведаць, што акрамя жыцця ты вярнула мне маіх дзяцей... Мае дзеці, якія сталі сіротамі пры жывых бацьках, усё ж даведаліся, што такое мацярынская пяшчота і клопат. За гэта я ўсё жыццё буду ўдзячны табе, Мейіркуль!”

Дзень хіліўся да вечара.

У гэтыя мясціны восень прыйшла раней, чым звычайна. Пасля першых халадоў лістота з дрэў асыпалася, агаліліся галінкі кустоў. Лісце жоўтай коўдрай накрыла карэнні яблынь.

Летам домік схаваны зелянінай, збоку яго зусім не відаць. Але зараз, калі асыплася лістота, нават з вуліцы, калі прыгледзецца, можна ўбачыць, што адбываецца ў доме. Калі, канешне ж, вокны не занавешаны.

За сталом, прысунутым да акна, сядзіць хударлявы чалавек з вострымі вачыма і прамым носам. Яму ўжо за пяцьдзясят. Ён апусціў галаву і нешта піша. Часам ён адрываецца ад паперы, падымае галаву, пагладжвае лоб і пра нешта думае.

Пасля корпаецца ў стосе кніг і папер, якія ляжаць на стале, і зноў пачынае пісаць. Ён сядзіць у спецыяльнай калясцы для інвалідаў.

А ў другім пакоі за піяніна сядзіць дзяўчынка васьмі гадоў. Побач жанчына — стройная, высокая, з густымі, пышнымі валасамі. Яна з усмешкай глядзіць на дзяўчынку, нешта ёй тлумачыць.

У двары два хлопцы рамантуюць матацыкл.

З пакоя, дзе дзяўчынка іграе на піяніна, даносіцца музыка. Але неспадзяванае вуркатанне матора яе заглушае. Пасля матор глохне, і прыемная мелодыя зноў гучыць ў вячэрняй цішыні.

Калі Акылбек быў здравым, ён любіў адзіноту і спакой. Цяпер яму падабаецца шум, смех, галасы людзей. Гэтыя гукі, як жывая вада, надаюць яму сілы. Раней свечка жыцця Акылбека згасала, цяпер яна разгараецца. Слухаючы музыку, Акылбек думае: “Усё ў свеце пачынаецца з сямейнага ачага. Мы з Мейіркуль стварылі дружную, шчаслівую, радасную сям’ю”.

Ён шчаслівы, як толькі можа быць шчаслівым чалавек, які жыве на гэтай зямлі.

...На вуліцы стаіць жанчына. Яна глядзіць на вокны, як на экран, і не можа адарвацца. Яна думае: “У нашым доме ніколі не гучала музыка...”

Гэта Раўшан.

*Пераклад з казахскай
Алеся Карлюкевіча
і Алеся Бадака*

ЗМЕСТ

Кожны чалавек валодае магутнай сілай <i>А. Смяновіч</i>	3
Каханне — гаючая крыніца лёсу <i>У. Ліпскі</i>	6
Ікар <i>Чынгіз Алі аглу</i> (<i>Пераклад Тацяны Сівец</i>).....	10
Паэма пра гераізм і мудрасць. (<i>Замест прадмовы</i>) <i>А. Нуршайыкаў</i>	11
Не хачу губляць надзею. (<i>Аповесць-маналог</i>) (<i>Пераклад А. Карлюкевіча, А. Бадака</i>)	15
Частка I	16
Частка II.....	137